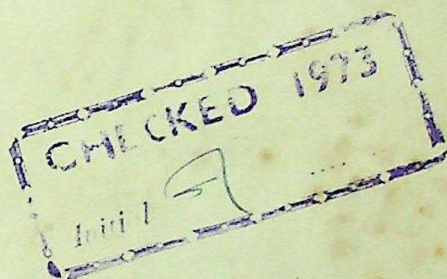

66π
99

● ऋते शानात्र मुक्तिः ●	
पुस्तक सं०	६६१११
आगत सं०	२२३४३
तिथि०	२०६२०४
गुरुकुल ग्रन्थालय काँगड़ी.	

❀ ओ३म् ❀

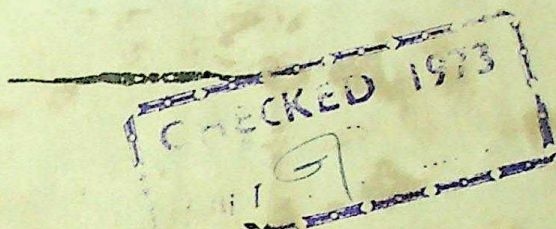
पुस्तक-संख्या

66 म/११

पत्रिका-संख्या २२३४३

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां
लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से
अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख
सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः
आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

बालबोध वाचनपाठ

पुस्तक चवथे

१९४०

स्वाक प्रमाणीकरण ११-४-१९८४

लेखक:—

दामोदर केशव ओक, बी. ए.

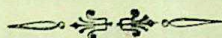
सुपरिटेण्डेंट, नॉर्मल स्कूल, नागपूर.

मुद्रक—नारायण महेश्वर ठाकूर, महेश्वर प्रेस, उमरावती.

प्रकाशक—नारायण महेश्वर ठाकूर, मैनेजिंग एजेंट,

ठाकूर आणि कंपनी, लिमिटेड, उमरावती.

प्रकाशकांचे दोन शब्द

मध्यप्रांत व बन्दाड शाळांखात्याने १९३० साली नेमलेल्या क्रमिक पुस्तकांच्या कमिटीने या प्रांतांतील लेखकवर्गाकडून प्राथमिक शाळांकरता मराठी क्रमिक पुस्तकांचे गट मागविले. त्यांनी दिलेल्या सूचनांप्रमाणे विषयांची निवड करून ही बालबोध वाचनपाठ पुस्तके तयार केली आहेत. सामान्य-ज्ञानाकरता यापुढे निराळी पुस्तके घेण्याची गरज पडू नये म्हणून सूचित केल्याप्रमाणे याच पुस्तकांत त्यांतील महत्त्वाचे सर्व विषय आले आहेत.

बालकांच्या बौद्धिक शक्तीचा विकास होऊन त्याबरोबरच त्यांचे भाषा-ज्ञान व व्यवहारज्ञान वाढावे व शीलसंवर्धन व्हावे यांकडे लक्ष देऊन पाठांची योजना केली आहे, व विषय जितका मनोरंजक करता येईल तितका करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विषयांच्या स्पष्टीकरणार्थ भरपूर चित्रे घातली आहेत. आधुनिक सुधारणेच्या काळांत ज्या विषयांची खेड्यांतील विद्यार्थ्यांना अवश्य माहिती असावी असे वाटले, त्यांचा या पुस्तकांत समावेश केला आहे हे वाचकांस आढळेलच.

शिवाय मुलांमुलींकरता क्रमिक पुस्तके एकच असल्याने आजपर्यंतच्या पुस्तकांत जे वैगुण्य होते ते, मुलींकरता उपयुक्त विषयांवर धडे लिहून व पैसे निवडून दूर केले आहे.

बालबोधिनी व चार पुस्तके प्रकाशित करण्याचे ठरवितांच प्रांतीय लेखक, चित्रकार व कवि या सर्वांनी पुढे येऊन बालवाङ्मयप्रकाशनाच्या आमच्या कार्यास साहाय्य केले याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो. ५१

पुस्तकांचे लेखक अनुभवी व मराठी भाषेवर प्रभुत्व असलेले असे शिक्षण-शास्त्रज्ञ आहेत, हे निराळें सांगण्याची आवश्यकता नाही. आमच्या शालेय पुस्तकांच्या प्रकाशनास आजपर्यंत प्रांतीय लेखकवर्गाने मदत केल्यामुळे दोघांसहि तें हितावद् झालें आहे; व स्थानिक संस्था व प्राथमिक शिक्षकवर्ग ह्याच प्रांतीय भावनेने आमची बालबोध वाचनपाठ क्रमिक पुस्तके सुरू करून आम्हाला प्रोत्साहन देतील अशी आम्ही उमेद बाळगतो.

ही क्रमिक पुस्तके शाळाखात्याने केलेल्या शुद्धलेखनाच्या नवीन नियमांस अनुसरून लिहिली आहेत हे लक्षांत ठेवावे म्हणजे अनुस्वार, म्हस्वदीर्घासंबंधी शिक्षकांचा गैरसमज होणार नाही.

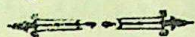
नारायण महेश्वर ठाकूर

मॅने. एजंट, ठाकूर आणि कं. लिमिटेड.

उमरावती.

प्रकाशक

पुस्तक चवथें

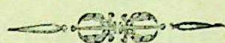
अनुक्रमणिका

घडा	पृष्ठ	घडा	पृष्ठ
१ भूपाळी (कविता)	१	१८ कर्ज काढूं नये	५६
२ राजा असावा तर असा		१९ तुकारामाचे अभंग (कविता)	५८
असावा	२	२० वादशहा पंचम जॉर्ज ...	६०
३ आरोग्याचा मूलमंत्र ..	५	२१ सेवासदन	६४
४ संशोधक एडिसन...	८	२२ शेतकीची अवजारें....	६६
५ हिक्तापावर रामबाण उपाय	१२	२३ भीष्माचार्य...	७०
६ हे पाहा भाऊ भाऊ	१५	२४ अनेक राजघराण्यांची	
७ अन्योक्तिकलाप (कविता)	१८	राजधानी ...	७४
८ सूर्य ...	२०	२५ दूधदुभतें ...	७९
९ विठ्ठजीचा सौदा ...	२२	२६ घटोत्कचाचा वध (कविता)	८२
१० आजीवाईचा उपदेश	२७	२७ एकनाथ	८४
११ स्थालीपाक	३०	२८ अपघात-भाग १ ला.	८६
१२ गंगामाई	३३	२९ अपघात-भाग २ रा.	९०
१३ चिमणा सरदार (कविता)	३७	३० सौजन्य हीच वैभवाची	
१४ भोजराज	३९	शांभा ...	९३
१५ हिमालय	४३	३१ ग्रामपंचायत....	९८
१६ जन्मभूमीचें ऋण कसें		३२ रोज आठ आणे	१०३
फेडावें ?	४७	३३ फुटबॉल ...	१०७
१७ साप ...	५२	३४ माझी कन्या (कविता)	११०

३५ चोखामेळा	११३	४९ शहरांतील पेढी ...	१५७
३६ म्युनिसिपॅलिटी ...	११७	५० मुंबई	१६१
३७ कुलथोरवी (कविता)	१२१	५१ देवापाशीं मागणें (कविता)	१६५
३८ धानाचें पीक ...	१२२	५२ स्वामी विवेकानंद	१६६
३९ एकलव्य ...	१२५	५३ विमान	१६९
४० महादजी शिंदे ...	१३०	५४ कामठीचे दानशूर राववहादूर	
४१ निवडणूक करण्याची पद्धति		डी. लक्ष्मीनारायण ...	१७४
भाग १ ला ...	१३२	५५ झाडें, पानें व फुलें ...	१७८
४२ निवडणूक करण्याची पद्धति		५६ नलराजा आणि हंस	
भाग २ रा ...	१३५	(कविता)	१८१
४३ व्हिक्टोरिया क्रॉस मिळविणारा		५७ आद्य शंकराचार्य ...	१८३
वीर लाला ...	१३९	५८ ही वाई कोण ? ...	१८७
४४ शिवाजीची धर्मकन्या	१४१	५९ आर्यमातृवंदन ...	१९०
४५ चतुर गुलाम-भाग १ ला	१४४	६० सूर्य, चंद्र व तारे	१९१
४६ चतुर गुलाम-भाग २ रा	१४८	६१ जानू भिंताड्या	१९४
४७ अभिमन्यूचा पराक्रम		६२ कसें वागावें (कविता)	१९७
(कविता)	१५२	६३ गौतम बुद्ध ...	१९९
४८ खेड्यांतील पतपेढी ...	१५४		

पुस्तक चवथें

धडा १ ला.

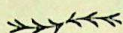

भूपाळी

विश्रांतीचा काळ सुखाचा रात्र सरुनि गेली ।
 सूर्य उगवला प्रभात झाली पूर्व दिशा खुलली ॥
 मंद वायु हा सुगंध पसरुनि आनंदित करितो ।
 प्रभातकाळीं ईशस्तुति हा मधुर रवें गातो ॥
 पक्षी वृक्षांवरती बसुनी आनंदें गाती ।
 ईशस्तुति ती ऐकुनि वेली वृक्ष सुखें डुलती ॥
 गाइवांसरें हंवरताती रानाला निघती ।
 जातांना तीं प्रेमभराने ईशस्तुति गाती ॥
 विश्रांतीतें घेउनि सृष्टी पुनरपि ही उठुनि ।
 आनंदाने गात असे ही देवाचीं गाणीं ॥
 फुलांमुलांना वृक्षलतांना सकलां सांभाळी ।
 त्या जगदीशा वंदूं गाऊं मंगल या कालीं ॥
 परमेशाचें स्मरण करोनी लागूं कामाला ।
 कृपा असूं द्यां बालांवरती प्रार्थू या त्याला ॥

म. का. कारखानीस.

धडा २ रा.

राजा असावा तर असा असावा

एका राजाने आपल्या राजधानीजवळ शिकारीकरतां एक जंगल राखलें होतें. या जंगलातील जनावरें बाहेर जाऊं नयेत व बाहेरचीं आंत येऊं नयेत असा बंदोबस्त ठेवला होता. त्याचप्रमाणे स्वतः राजा व त्याचे मुख्य मुख्य अधिकारी यांखेरीज कोणालाहि तेथे शिकार करण्याची परवानगी नव्हती. त्या जंगलांत हरणांचे दोन मोठे कळप होते. एका कळपांतील हरणांचे रंग सोन्यासारखे असल्यामुळे त्यांना सुवर्णमृग व दुसऱ्या कळपांतील हरणांचीं शिंगें लांब व सुंदर असल्यामुळे त्यांना शृंगमृग असें म्हणत सुवर्णमृगांच्या राजाचें नांव सुवर्णराज व शृंगमृगांच्या राजाचें नांव शृंगराज असें होतें. हे दोघेहि आपापल्या कळपांचें रक्षण करण्यास सदा तत्पर असत. तरी त्यांतल्या त्यांत सुवर्णराज आपल्या उमद्या स्वभावामुळे सर्वांचा विशेष आवडता झाला होता.

राजाचे नोकरलोक या हरणांची शिकार करीत; व राजाकरतां उत्तम उत्तम पदार्थ तयार करण्याच्या कामी त्यांच्या मासांचा उपयोग करीत. राजाची अशी आज्ञा होती कीं, सुवर्णराज, शृंगराज व गाभण असलेली हरिणी केव्हाहि मारूं नये. दररोज एकापेक्षा जास्त हरणें मारूं नयेत. तरी दररोज एका हरणाची शिकार होईपर्यंत दुसरी पुष्कळ हरणें जायबंदी होत व पुढे कांही दिवसांनी मरत. हें पाहून सुवर्णराजाला फार वाईट वाटलें व तो शृंगराजाकडे गेला. दोघांमध्ये बरीच

चर्चा होऊन असें ठरलें कीं, रोज एक हरिण राजाकडे आण
होऊनच पाठवावें; व जाणाऱ्या हरणाची पाळी चिड्या टाकून ठरवावी.

याप्रमाणें रोज एक हरिण राजाच्या नोकरांकडे आपण होऊन
येऊं लागलें. या व्यवस्थेमुळे दुसऱ्या हरणांचा त्रास पुष्कळ कमी
झाला. असें होतां होतां एके दिवशीं एका हरिणीची पाळी आली. ती
जाऊं लागली, तेव्हा तिचें पाडस कांही केल्या तिची पाठ म्हणून
सोडीना. तिने त्याला चुकविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला; तरी व्यर्थ !
आपली आई आज मरावयास जात आहे, हें जणू काय कोणी त्याला
सांगूनच ठेवलें होतें ! त्यामुळे आपल्या आईबरोबर आपणहि प्राण
द्यावा असा त्याने निश्चय केला होता. त्याची ती मातृमक्ति पाहून
त्याच्या आईलाहि त्याला सोडून जावेंसें वाटेना. म्हणून ती आपला
अधिपति जो शृंगराज त्याजकडे गेली. तिने आपली सर्व हकीगत
त्याला सांगितली; व त्या दिवसापुरतें तरी दुसरें एखादें हरिण पाठवून
द्यावें अशी विनंती केली. परंतु शृंगराज तिला म्हणाला, “ मला
तुझ्याबद्दल फार वाईट वाटतें. पण मी तरी काय करणार ? एकदा जो
नियम ठरला तो ठरला. त्याप्रमाणें मला वागलें पाहिजे. म्हणून कांही
असलें तरी तुला गेलेंच पाहिजे. त्याला माझा नाइलाज आहे. ”

हरिणी विचारी अगदीं निराश झाली. आपल्या लाडक्या पाडसाला
सोडून जावें लागणार म्हणून तिला फारच रडूं येऊं लागलें. इतक्यांत
दुसऱ्या कळपाचा राजा सुवर्णराज तिला दिसला. तिने आपली सव
कहाणी त्याच्यापुढे मांडली. तिची ती केविलवाणी मुद्रा व त्या पाडसाची

मातृभक्ति पाहून सुवर्णराजाच्या मनांत दया उत्पन्न झाली. तो त्या हरिणीला म्हणाला, “ असल्या लहान पाडसाला टाकून जाणें खरोखरच योग्य नाही. आईच्या हातून हें कसे होणार ? आजच्या पाळीची व्यवस्था मी करतो. तूं जा; व सुखाने राहा.” हे शब्द ऐकून हरिणीला किती आनंद झाला असेल बरें !

वेळ भरल्याबरोबर स्वतः सुवर्णराजच राजाच्या नोकरांपुढे जाऊन उभा राहिला. त्याला तर मारावयाचें नाही असा राजाचा हुकूम असल्यामुळे नोकरांनी ती हकीगत राजाला कळविली. राजालाहि वाटलें कीं, आज काहीतरी विशेष प्रकार घडला असला पाहिजे. म्हणून तो सुवर्णराज उभा होता तेथे आला व त्याला म्हणाला; “ सुवर्णराजा, आज तूं स्वतः कां आलास ? दुसरें एखादें हरिण नव्हतें काय ? ”

सुवर्णराजाने सर्व सविस्तर हकीगत राजाला सांगितली. ती ऐकून, दुसऱ्याकरितां आपले प्राण अर्पण करण्याची सुवर्णराजाची तयारी पाहून राजाचें मन कळवळलें व तो म्हणाला, “आज आम्हांला मांसच नको. जा; तूं परत जा व आपल्या कळपामध्ये सुखाने नांद ! ”

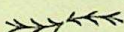
इतकें सांगितलें तरी सुवर्णराज तेथून हट्टेना. म्हणून राजाने पुन्हा विचारलें, “आता आणखी तुझी काय इच्छा आहे?” सुवर्णराज म्हणाला, “ माझे प्राण तर आपण मला परत दिले. तसाच आणखी थोडा उदारपणा दाखवून आपण माझी दुसरी एक विनंती ऐकावी. ज्याप्रमाणे मला प्राणदान मिळालें त्याप्रमाणे तें सर्व हरणांना देण्याची कृपा करावी. ”

राजाने त्याचें म्हणणें कवूल केलें. सुवर्णराज परत गेला व त्याने
ती हकीगत सर्वांना सांगितली. त्या दोन्ही कळपांतील हरणांना
त्यामुळे किती आनंद झाला व सुवर्णराजाविषयी त्यांना किती कर्तुक्तु
वाटू लागलें ह्याचें यथार्थ वर्णन करणें कठीण आहे.

प्रश्न—(१) राजाने आपल्या शिकारीसाठी काय सायें केली होती ? (२)
या दोन्ही कळपांतील हरणांच्या स्वरूपांतील फरक सांगा. (३) इतर
हरणांना होणारा त्रास चुकवावा म्हणून दे-नी कळपांच्या राजांनी
काय युक्ति केली ? (४) एका हरिणीची व तिच्या पिलाची हृदयद्रावक
हकीगत सांगा. (५) यावर सुवर्णराजाने केलेली युक्ति सांगा. (६)
त्या युक्तीचा परिणाम सांगा.

वाक्यांत उपयोग करा—पाळी येणें, केविलवाणी.

धडा ३ रा.

आरोग्याचा मूलमंत्र

एकदा रामजीपंतांनी आपला मुलगा नानू याला फडावर कुस्त्या
पाहावयास नेलें. तेथे आलेल्या पहिलवानांचीं तीं धिप्पाड आणि मज-
बूत शरीरें पाहून नानूला मोठा अचंबा वाटला. तो म्हणाला, “दादा,
यांच्या अंगांत किती बळ असेल हो ? असे बळ यावयाला हे काय
करतात ? ”

रामाजीपंत—हे पहिलवान रोज पुष्कळ व्यायाम करतात. दंड,
बैठका, मल्लबांध, कुस्ती, कोरला फिरविणें, लाठी, बोथाटी वगैरे खेळ

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

खेळल्याने शरिराला खूप मेहनत होते. यांना पहिलवानाचा धंदाच करावयाचा असल्यामुळे, यांचा सगळा वेळ आखाड्यांत मेहनत करण्यांतच जातो. दूध, तूप, बदाम इत्यादि पौष्टिक पदार्थांहि हे खातात. त्यामुळे यांच्या अंगांत रेड्यासारखी शक्ति येते.

नानू—मग सगळे लोक असे कां करीत नाहीत ?

रामाजीपंत—सगळ्यांना इतके पौष्टिक पदार्थ विकत घेण्याकरतां पैसे कोण देणार ? परंतु इतकें बळ जरी सर्वांना अंगी आणतां आलें नाही, तरी अगदीं साधें, जाडेभरडें अन्न खाणारालासुद्धा थोडी-बहुत शक्ति कमावतां येते. नियमितपणाने व्यायाम केला तर ही गोष्ट साध्य होते. इतकेंच नव्हे तर प्रकृति चांगली राहते व मनुष्य आजारी पडत नाही.

नानू—व्यायाम केला तर शक्ति येत असेल. पण आजार कसा जाईल ?

रामाजीपंत—आजार झाल्यावर व्यायामाने तो बरा होत नाही हें खरें. इतकेंच नव्हे तर आजारांत व्यायाम घेतला, तर तो आजार वाढतो. पण नेमाने व्यायाम करणाराचें शरीर इतकें बळकट होतें कीं, त्याच्यावर रोगांच्या बीजांचा कांही परिणाम होत नाही. आजारी पडून औषधें घेण्यापेक्षा आजार होणार नाही हें खबरदारी घेणें शतपटीने बरें.

नानू—आपल्या गावांतलि मिवा माळी, सद्दू लोहार हे कधी आखाड्यांत जाऊन व्यायाम घेतात का ? मग ते कसे अगदीं धट्टेकट्टे

दिसतात ! परवा भिवाने तर एका माजलेल्या बैलाची शिंगे धरून त्याला खाली पाडलें. मग त्याच्या अंगांत नाही का शक्ति ?

रामाजीपंत—होय, तूं म्हणतोस तें बरोबर आहे. पण नुसता आखाड्यांत जाऊन केलेला तेवढाच व्यायाम असें नव्हे. जीं माणसें उघड्या हवेंत अंगमेहनतीचीं कामें करतात, त्यांचा तोच व्यायाम होय. व्यायाम म्हणजे आपल्या निरनिराळ्या अवयवांची हालचाल. ती कशीहि केली तरी व्यायामाचें कार्य होतें. परंतु ज्यांना आपलें काम एका जागीं बसूनच करावें लागतें, त्यांना मात्र मुद्दाम व्यायाम घेणें आवश्यक आहे. वेढें काम करणारे पुष्कळ लोक या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करतात; म्हणून त्यांचीं शरीरें दुर्बल होतात व त्यांना नाना प्रकारचे रोग जडतात. अशा लोकांना डॉक्टर, वैद्य यांच्याकडे वरचेवर धांव घ्यावी लागते.

आपले वैद्यबुवा एक संस्कृत श्लोक नेहमी म्हणतात; त्याचा अर्थ असा कीं, “ व्यायामाने अग्नि प्रदीप्त होतो, वातूळपणा नष्ट होतो, शरीर चपळ होतें, मनाचा उत्साह वाढतो व मनुष्याला आरोग्य आणि दीर्घायुष्य यांचा लाभ होतो.” व्यायाम हीच आरोग्याची गुरुकिल्ली होय.

असें संभाषण चाललें आहे, तोंच कुस्त्या मुरू झाल्या. एकामागून एक जोड्या पुढे येऊं लागल्या. कोणाच्या अंगीं फार चपलता दिसे; तर कोणाच्या अंगीं मोठी शक्ति दिसे. कोणाचें कुस्तीच्या डावपेचांचें ज्ञान अधिक होतें; तर कोणाचा काटकपणा आणि कस वाखाणण्याजोगा होता. सर्वांचीच शरीरें मजबूत, वांधेसूद व कसदार असून त्यांच्या चेहऱ्यांवर एक प्रकारचें आरोग्याचें तेज होतें. त्यांच्या कुस्त्या

पाहून प्रेक्षकांच्या मनावर फार चांगला परिणाम झाला. नानुलाहि आपण आपलें शरीर असें बळकट व कसदार करावें असें वाटूं लागलें, यांत नवल नाहीं. दुसऱ्याच दिवशीं त्याने आखाड्यांत जाऊन नारळ फोडला व व्यायामास सुरवात केली.

प्रश्नः—(१) सामान्य मनुष्याच्या अंगांत ताकद कशाने येते ?

(२) पहिलवानांची शरीरें धिप्पाड व मजबूत कशाने होतात ?

(३) भिवा माळी व सटू लोहार हे आखाड्यांत जात नसूनहि त्यांचीं शरीरें धट्टीकट्टीं कां होतीं ? (४) आखाड्यांत जाऊन व्यायाम घेण्याची आवश्यकता कोणाला आहे ? (५) व्यायामाने होणारे फायदे सांगा.

वाक्यांत उपयोग कराः—शंभेसूद, अचाव वाटणें.

धडा ४ था.

संशोधक एडिसन

थॉमस आल्वा एडिसन ह्या संशोधकाचा जन्म इ. स. १८४७ सालीं अमेरिकेंत झाला. घरची गरिबी असल्यामुळे त्याला वयाच्या बाराव्या वर्षीच स्वावलंबनाचा धडा गिरवावा लागला. प्रथम तो वर्तमानपत्रें विकण्याचें काम करीत असे. पुढे कांही दिवसांनी त्याने एका टेलिग्राफ कंपनींत नोकरी धरली. तेथेच त्याच्या संशोधनकार्याचा श्रीगणेशा झाला.

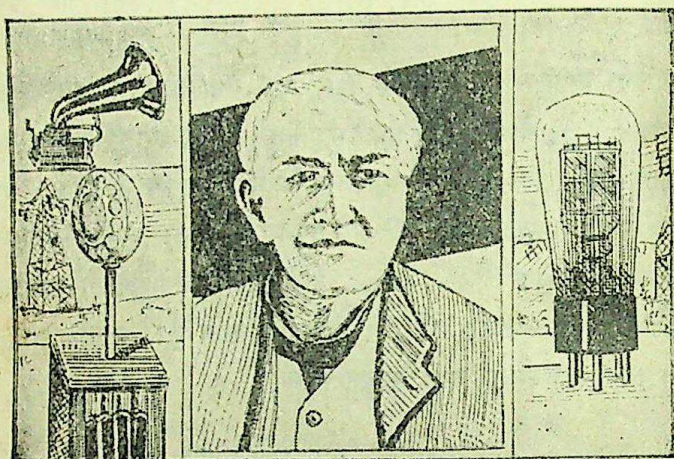
निवडणुकींत मिळालेलीं मते मोजण्याचें एक यंत्र त्याने प्रथम तयार केलें, परंतु कोणासच त्याच महत्त्व वाटलें नाहीं. असेच आणखी

कांही शोध त्याने लावले. परंतु त्याच्या त्याहि शोधांची तशीच वाट लागली. रिकामटेकडा संशोधक म्हणून लोक त्याची कुचेष्टा करून लागले. परंतु तो नाउमेद झाला नाही.

एकदा एका मोठ्या कंपनीचे काम, एक यंत्र नादुरुस्त झाल्यामुळे बंद पडलें होतें; तेव्हा हा त्या कंपनीत सहज गेला असतां त्या कंपनीच्या अध्यक्षाने कुचेष्टा करण्याच्या हेतूने त्यास, “ तुम्ही हें यंत्र दुरुस्त करून शकाल काय ? ” असें विचारलें. तेव्हा त्याने बिलकूल न कचरतां “ होय ” असें उत्तर दिलें. ज्या कामापुढे मोठमोठ्या इंजिनियरांनी हात टेकले होते, तें दुरुस्तीचें काम एका तासांत करून देऊन त्याने कारखाना चालू करून दिला.

ह्या वेळेपासून मात्र लोकांना त्याच्या कल्पकतेविषयी खात्री पटली, व त्याने लावलेल्या निरनिराळ्या शोधांकडे लोकांच लक्ष वेधूं लागलें. हळूहळू त्यास त्याच्या शोधांबद्दल द्रव्यप्राप्तीहि होऊं लागली. तो केवळ बावीस वर्षांचा असतांना त्याने लावलेल्या एका शोधाबद्दल त्यास चाळीस हजार डॉलर म्हणजे जवळ जवळ सव्वालक्ष रुपये मिळाले ! तेव्हापासून ऋद्धिसिद्धी त्याच्या घरी नांदू लागल्या. त्याने लावलेले लहानमोठे शोध एक हजारापेक्षा अधिक आहेत. ज्याने ग्रामोफोन ऐकला नाही, विजेचा दिवा पाहिला नाही, चलच्चित्रपटाने स्वतःची करमणूक करून घेतली नाही, किंवा तारायंत्राचा उपयोग करून घेतला नाही असा साधारणतः एकहि मनुष्य आढळणार नाही. ह्या सर्वांचा जनक एडिसन हाच होय. एडिसनच्या निरनिराळ्या शास्त्रीय शोधांमुळे

लोकांच्या सुखसोयीत फार मोठी भर पडली आहे. ह्या त्याच्या कर्तव-
गारीबद्दल त्यास १९१५ साली “ नोबेल प्राइझ ” नांवाचें सुमारे

एडिसन व त्याचे कांही मुख्य शोध

दीड लक्ष रुपयांचें बक्षीस देण्यांत आलें. पण एवढ्या बहुमानानंतर व
साठी उलटून गेली असतांहि तो “ हरी हरी ” म्हणत बसला नाही.
अगदी शेवटपर्यंत तो आपल्या प्रयोगशाळेंत संशोधनकार्य करण्यांत
गढलेला असे. त्याच्या हाताखाली अनेक हुशार, शास्त्रपारंगत पंडित
काम करीत असत.

त्याचें वय जरी ८० वर्षांपेक्षा जास्त होतें, तरी त्याच्या मनाची
तरतरी कायम होती. तो दररोज अठराएकोणवीस तास आपल्या प्रयोग-
शाळेंतील कामांत गढलेला असे. त्याला फक्त चार तास झोप पुरत
असे. वाचन ही त्याची आवडती करमणूक होती.

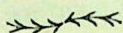
एडिसनने कोणत्याहि शाळेत अथवा कॉलेजांत जाऊन शिक्षण संपादन केलें नव्हतें. केवळ आपल्या अलौकिक बुद्धिमत्तेच्या व दीर्घ-द्योगाच्या बळावर त्याने एवढें यश संपादन केलें. सध्याचें युग यांत्रिक युग आहे, असें म्हणण्याची पद्धति आहे. तें नांव सार्थ करण्याच्या कामीं एडिसनचेच श्रम मुख्यतः कारणीभूत झाले आहेत. त्याने हजारावर शोध लावून आजपर्यंत होऊन गेलेल्या अनेक संशोधकांत अप्रेसरत्व मिळविलें आहे. सारांश, त्याचें चरित्र प्रत्येक तरुणास आदर्श झाल्याशिवाय राहणार नाही.

असा हा थोर पुरुष ता० १८ ऑक्टोबर १८३१ रोजी म्हणजे आपल्या वयाच्या पंचायशीव्या वर्षी इहलोक सोडून खरी विश्रान्ति भोगण्यास देवलोकीं गेला ! त्याच्या मृत्यूमुळे जगाचें फार मोठें नुकसान झालें आहे. हा असामान्य पुरुष आणखी कांही वष जगता, तर त्याने नवीन नवीन शोध लावून जगाच्या सौख्यांत भर टाकली असती.

प्रश्नः—(१) एडिसनचा जन्म कोठे व कधी झाला ? लहान असतांना त्याने कोणकोणतीं कामें केलीं ? (२) तो कोणत्या कामामुळे प्रसिद्धीस आला ? (३) त्याने लावलेल्या शोधांपैकीं कांही सांगा. त्याने एकंदर किती शोध लावले ? (४) संशोधन कार्यांत रोज त्याचे किती तास जात ? संशोधन कार्य त्याने किती वयापर्यंत केलें ? (५) एडिसनच्या शास्त्रीय शोधांमुळे हल्लींच्या काळाला कोणतें नांव मिळालें ? एडिसन कधी मरण पावला ? त्याच्या मरणामुळे जगाचें काय नुकसान झालें ?

वाक्यांत उपयोग कराः—श्रीगणेशा होण, वाट लागणें, लक्ष वेधणें, ऋद्धिसिद्धि.

धडा ५ वा.

हिवतापावर रामबाण उपाय

चिखलगाव नांवाचे एक खेडेगाव आकोला जिल्ह्यांत आहे. तेथील रहिवासी काशीराव पाटील यांचा मुलगा सखाराम आज पांचसहा दिवसांत शाळेत गेला नव्हता.

रविवारी सकाळीं शामराव मास्तर काशीरावांच्या घरीं गेले.

काशीराव—नमस्कार मास्तरसाहेब ! आज सकाळींच इकडे कुणीकडे वाट चुकलां !

मास्तर—नमस्कार पाटीलबुवा ! आज मी मुद्दाम तुमच्याकडे आलों आहे. तुमचा मुलगा आज पांचसहा दिवस शाळेत आला नाही म्हणून म्हटलें त्याची चौकशी करावी.

काशीराव—मास्तरसाहेब, तुम्ही आलां हें फार चांगलें झालें. आमच्या सख्याला आतांशा दरारोज संध्याकाळीं थंडी वाजून ताप येतो; नंतर रात्रीं घाम येतो व सकाळला ताप निघतो. मी पुष्कळ उपाय केले; पण गुण नाही. कांही केल्या तापाची पाळी म्हणून टळत नाही. खंडोबाला नारळ फोडला; मारुतीला दूधमाताचा नैवेद्य केला व आमच्या शामभटाकडून शंकराला अभिषेकहि करविला; परंतु काडीइतका गुण नाही !

मास्तर—हें सर्व तुम्हीं ठीक केलें. ह्यावरून तुमची देवाबदलची भक्ति मात्र दिसली. परंतु असले उपाय म्हणजे दुखणें पायाला आणि

(१३)

पट्टी कपाळाळा” असे होत. मी सांगतों तसें करा म्हणजे सखारामाळा बरें वाटेल.

काशीराव—मग सांगा तर. मी तुमच्या सांगण्याप्रमाणे करीन. ज्या उपायाने सखारामाळा आराम वाटेल तो उपाय केला पाहिजे.

मास्तर—तुमच्या गड्याळा मजबरोबर पाठवा. मी तीन चार गोळ्या पाठवितों; त्यांतील एक एक गोळी तीन तीन तासांनी सखारामाळा द्या व त्यावर थोडे दूध प्यावयास द्या. दुपारी तुमच्या गड्याळा पातुरास पाठवा व तेथे पोष्टांत गोळ्यांची एक औषधाची डबी मिळते, ती आणवा. त्या औषधाचें नांव कोयनेल असें आहे. ताप पूर्ण बरा होईपर्यंत सखारामास दररोज त्यांपैकीं दोन दोन गोळ्या देत जा. नाहीतर किराईत व कुठकी द्या औषधांची भुकटी करून ती पाण्यांत भिजवून तें पाणी पिण्यास द्या.

मास्तरांनी सांगितल्याप्रमाणे काशीरावांनी केलें. दोन तीन दिवसां-तच सखारामाचा ताप पार नाहीसा झाला! नंतर काशीरावांनी मास्तर-साहेबांस मुदाम घरीं बोलाविलें. मास्तरसाहेब आल्यावर काशीरावांनी त्यांना म्हटलें, आमच्या गावचीं पुष्कळ माणसें नेहमी हिवतापानें आजारी पडतात, ह्याला काय करावें ? ”

मास्तर—त्यालाहि युक्ति आहे, पण ती तुम्ही व तुमच्या शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांनी अमलांत आणली पाहिजे. हिवताप हा डांस चावल्याने येतो; म्हणून डांस नाहीसे होतील असा उपाय केला पाहिजे.

काशीराव—मास्तर, पण डांस कसे नाहीसे करतां येणार ? ते कांही उंदरांसारखे पिंजऱ्यांत पकडतां येणार नाहीत.

(१४)

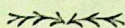
मास्तर—होय हें खरें; परंतु त्यांची उत्पत्ति घाणेरड्या व साचल्या पाण्यांत होते, म्हणून प्रत्येकाने आपल्या घराभोंवतीं कोठेहि पाणी साचूं देऊं नये. मोठ्या; गटारें वगैरे साफ राखावीं म्हणजे डांस होणार नाहीत. तुमच्यासारख्या श्रीमान लोकांनीं जालीच्या कापडाची मच्छरदाणी करून त्यांत निजावें.

काशीरावांच्या वजनाने व मास्तरसाहेब, या खटपटीने गावांतील लोक मोठ्या, गटारें साफ ठेवूं लागले व कोठेहि पाणी साचूं देईनासे झाले. थोड्याच दिवसांत त्या गावांतील हिवताप पार नाहीसा झाला.

प्रश्न—(१) काशीराव पाटलांनी आपल्या मुलाचा ताप जाण्याकरतां कोणकोणते उपाय योजले होते ? (२) “ दुखणें पायाला आणि पट्टी कपाळाला ” याचा अर्थ स्पष्ट करून सांगा. (३) सखारामाचा ताप कशाने गेला ? (४) रोग्याला कोयनेल कसे द्यावें ? (५) डांस कसे नाहीसे करावे ? त्यांची उत्पत्तीच होऊं नये म्हणून काय करावें ? वाक्यांत उपयोग करा:—पाळी टळणें; वाट चुकणें; अमलांत आणणें; पार नाहीसा करणें.

(१५)

धडा ६ वा.

हे पहा भाऊ भाऊ

देवजा व रामजी या नांवाचे दोन भाऊ एका खेड्यांत राहत असत. तेथून सुमार दोन मंठांवर त्या दोघांच्या मालकीचें एक सुपीक शेत होतें. ते दोघे त्या शेतांत खूप मेहनत करीत व त्यापासून उत्पन्न होणारें पीक सारखें वांटून घेत.

देवजीचें लग्न झालेलें असून त्याला सात मुलें होती. रामजी मात्र लग्न वगैरे न करतां एकटाच राहत असे.

अशा रीतीने ते दोघे सुखाने कालक्रमण करीत असतां एके दिवशीं रात्री अंथरुणावर पडल्यापडल्या रामजीच्या डोक्यांत पुढील विचार आले, “ मी काय एकटा फटिंग; माझ्या पोटाला असें कितीसें लागतें ? तेंच देवजीकडे पाहा; स्वतः, बायको व सात मुलें इतक्यांच्या पोटाची तरतूद त्याला करावी लागते, विचारा किती दुःखाने दिवस काढीत असेल कोण जाणे ! अशा स्थितीत मी त्याला मदत करावी हें योग्य नाही काय ? परंतु मी जर स्वतः थोडेसें धान्यधुन्य किंवा पैसे घेऊन त्याच्याकडे गेलों तर तो त्यांपैकी कांहींच घेणार नाही. सख्ख्या भावाचे तरी उपकार काय म्हणून करून घ्यावे असें साहाजिकच त्याच्या मनांत आल्याशिवाय राहणार नाही. तर मग आता कोणत्या युक्तीने त्याला मदत करावी ? ”

अशा प्रकारें विचार करीत तो विछान्यावर पडला होता. कांही वेळ शांतपणें विचार केल्यावर त्याच्या मनांत कांहीतरी चांगली कल्पना आली असावी; कारण, तो एकदम हसत हसत आनंदाने उठून उभा राहिला; आपलें कांबळें व काठी घेऊन तो घराबाहेर पडला. त्यावेळीं सव गाव शांतपणें झोपीं गेलें होतें. चंद्राचा प्रकाशहि थोडेसे ढग असल्यामुळे अंधुकअंधुकच होता. रामजी घराबाहेर पडला, तो थेट मुकाट्याने शेतावर गेला. तेथे गंजींतील आपल्या वाटणीच्या गव्हाच्या अर्ध्याअधिक पेंड्या उचलून देवजीच्या वाटणीच्या गंजींत त्याने नेऊन टाकल्या. असें केल्यावर त्याच्या मनाला थोडी स्वस्थता आली; व तो परत घरीं येऊन सुखाने झोपीं गेला.

त्याच रात्रीं इकडे देवजीच्या मनांतहि कांही निराळेच विचार येत होते. अंधरुणावर पडल्यापडल्या तो आपल्या मनाशीं म्हणाला, “मी किती तरी सुखी प्राणी ! देवाच्या दयेने मला सद्गुणीं मुलेंबाळें आहत. कामांत मदत करण्याकरतां सख्खा भाऊ आहे व शेताचें उत्पन्नहि पोटापुरतें येतें आहे ! तेंच माझ्या भावाकडे पाहा ! दिवसभर शेतावर गुरासारखें रावावें व घरीं येऊन स्वतः भाकरी बडवाव्या तेव्हा कोठे खावयास मिळणार ! घरीं एकलकोंडे पडावें व सर्व काम एकट्यानेच करावें. मला काम करतांना माझ्या बायकामुळांची कशी मदत होते ! त्यामुळे माझ्या कामाचें ओझें किती हलकें होतें ! घरीं सुखाने सुग्रास अन्न कसें आयतें मिळतें ! आनंदाने गप्पागोष्टी करीत असतां तासचे तास कसे निघून जातात ! यांपैकीं एक तरी सुख माझ्या भावाच्या नशिबीं आहे काय ? गरीब विचारा ! अशा

स्थितीत शेताचें उत्पन्न दोघांनी सारखेंच वांटून घेणें उचित आहे काय ? त्याला माझ्याकडून कांही तरी मदत झालीच पाहिजे. ”

ती मदत कशी करावी असा विचार करीत तो अंथरुणावर पडला असतां त्याच्या मनांतहि रामजीसारखीच कल्पना आली; व त्याने रात्रीच्या रात्री शेतावर जाऊन आपल्या गंजीतील अर्धाअधिक भाग मोठ्या उदारपणे रामजीच्या गंजीत नेऊन टाकला. असें केल्यावर त्याच्या मनाला थोडी स्वस्थता आली व तोहि सुखाने शोपीं गेला.

दुसऱ्या दिवशीं रोजच्याप्रमाणे दोघेहि शेतावर काम करण्याकरतां गेले; तेथे पाहतात तों प्रत्येकाची गंजी जेवढीची तेवढीच ! अर्थातच त्यांना फार आश्चर्य वाटलें. परंतु काय उपयोग ? शेवटी दिवसभर नेहमीप्रमाणे काम करून ते घरीं परत आले.

रात्रीचा पहिला प्रहर ओसरून गेल्यावर रामजी कांबळें पांघरून शेताकडे पुन्हा गेला. आदल्या रात्रीप्रमाणे त्याने आपल्या वांटणीच्या अर्ध्याअधिक पेंढ्या देवजीच्या ढिगांत टाकल्या; व पुढे काय प्रकार होतो तें पाहण्याकरतां तो आपल्या गंजीच्या मागे लपून बसला.

थोड्या वेळाने देवजीहि तेथे आला व आपल्या भागापैकीं पुष्कळशा पेंढ्या उचलून तो रामजीच्या भागांत टाकणार, इतक्यांत रामजी उठून पुढे झाला व त्याने देवजीचा हात धरला. दोघांनीहि एकमेकांना ओळखलें व ते अगदीं गडिंवरून आले. त्या दोघांच्या मनाची स्थिति व त्यांची पुढची वागणूक ह्यांचें वर्णन करणें कठीण आहे.

एवढें मात्र खरें कीं, रामजी दुसऱ्या दिवशीं देवजीच्या घरीं राहावयास आला.

प्रश्नः--(१) रामजीच्या घरची व देवजीच्या घरची स्थिति यांचें वर्णन करा. (२) अंतरुणावर पडल्यापडल्या रामजीच्या मनांत काय विचार आले ! आणि लगेच त्याने काय केलें ! (३) देवजीच्या मनांत आलेले विचार व त्याने केलेलें काम सांगा. (४) शेतांत दोघांची गांठ कशी पडली ? त्यावेळीं त्यांच्या मनाची स्थिति कशी झाली ?

धडा ७ वा.

अन्योक्तिकलाप

कोकीळा

येथे समस्त बहिरे बसतात लोक, ।
 कां भाषणें मधुर तूं करिशी अनेक, ।
 हे मूर्ख, यांस किमपीहि नसे विवेक ।
 कोकीळ वर्ण बघुनी म्हणतील काक ॥ १ ॥

पोपट

फळें मधुर खावया असति, नित्य मेवे तसे ।
 हिरेजडित सुंदरीं कनकपंजरींही वसे, ।
 अहर्निश तथापि तो शुक मनांत दुःखें झुरे, !
 स्वतंत्र वनवृत्तिच्या घडिघडी सुखातें स्मरे ॥ २ ॥

(१९)

तुझी वाणी कोणी म्हणति गुण हा अद्भुत असे ।
मला वाटे मोठा तुजजवळि हा दोषचि वसे; ।
शुका ! तीच्या योगें सतत पिंजऱ्यामाजि पडशा, ।
गड्या स्वातंत्र्यांचीं अनुपम मुखें सर्व मुकशी ॥ ३ ॥

आम्रवृक्ष

पावोनी तव आश्रया द्विजकुळें लक्षावधी पोसती ।
सारेही वर्निचे तरू तुजपुढे क्षुद्रापरि भासती ।
ऐसा तु गुणवंत, वा ! असुनियां, आम्रा ! पिकावायसा-
मध्ये जाणसि तारतम्य न मनीं; हा मोह वा, कायसा ! ॥४॥

वृक्ष

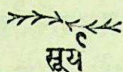
दावाग्री खवळोनिया तरुवरा जाळीतसे जें बळें, ।
जाती सर्व पळोनि कोकिल, शिखी रावे तसे कावळे ।
भक्षायस फळें चोहोंकडुनिया एकत्र ते जाहले, ।
येता संकटकाळ होय जवळी ऐसा न कोणी मिळे ॥५॥

चंदनाचा वृक्ष

वनीं विलसती बहू विविध वृक्ष चोहींकडे, ।
तयांत मज चंदनासम न एकही सापडे, ।
जयास न दिलीं फळें न कुसमोहि देवें जरी ।
शरीर झिजवूनि तो परि परोपकारी करी ॥ ६ ॥

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.

घडा ८ वा.

सूर्य

एके दिवशीं विनूच्या शाळेमध्ये परांजपेशास्त्री यांचें सूर्यनमस्कार या विषयावर व्याख्यान झालें. शास्त्रीबुवांनी आपल्या भाषणांत सूर्यनमस्काराचें महत्त्व मुटांना नीट कळावें म्हणून पुष्कळ निरनिराळ्या प्रकारचीं उदाहरणें दिलीं. सूर्यनमस्काराच्या योगाने आपल्या शरिरांतील सर्व अवयवांना व्यायाम कसा घडतो; या व्यायामाला साधनें कां लागत नाहींत; एवढेंच नव्हे तर तो प्रत्येकाला आपल्या घरीं सहज कसा घेतां येतो; त्याच्या योगाने धार्मिक भावनेचें पोषण होऊन मन शांत व प्रसन्न कसें राहतें; ज्यांनी ज्यांनी तो व्यायाम सुरू केला त्यांना आरोग्य व बळ कसें प्राप्त झालें वगैरे मुद्दे त्यांनी आपल्या व्याख्यानांत मोठ्या मनोरंजक रीतीने स्पष्ट करून सांगितले. त्या सर्वांचा विनूच्या कोवळ्या मनावर चांगलाच परिणाम झाला. व्याख्यान झाल्यावर तो घरीं आला. तरी त्याच्या डोक्यांत तोच विषय घोळत होता. शाळेंत कांही विशेष गोष्ट झाली कीं, ती आप्पासाहेबांस संध्याकाळीं जेवणाच्या वेळीं सांगावी असा विनूचा परिपाठ असे. त्याप्रमाणे त्याने त्या दिवशीं परांजपेशास्त्रींच्या व्याख्यानाची हकीगत आप्पासाहेबांस सांगितली. नंतर तो म्हणाला, “ आप्पा, खरेंच कां हो सूर्याचें इतकें महत्त्व आहे ? मी उद्यांपासून सूर्याला नमस्कार घालावयाला सुरवात करणार.”

आप्पासाहेब—होय विनू, तूं खरेंच उद्यांपासून रोज सकाळीं सूर्याला नमस्कार घालीत जा. शास्त्रीबुवांनी सांगितल्याप्रमाणे सूर्य हा

खरोखरच आपला अन्नदाता व प्राणदाता आहे. त्याची उपासना केली
सर आपल्याला आरोग्य व बळ मिळाल्याशिवाय राहणार नाही.

विनू—सूर्य हा आपल्याला अन्न कसा देतो ?

आप्पासाहेब—समज की, सूर्य अगदी उगवेनासा झाला; अशा
स्थितीत काय होईल सांग पाहू ?

विनू—प्रथम जिकडे तिकडे अंधार होईल.

आप्पासाहेब—बरोबर. एकसाखी रात्रच राहिल. दिव्याशिवाय
कोणतेंहि काम करतां येणार नाही. कितीहि खर्च करून जिकडे
तिकडे दिवेच दिवे लावले अशी कल्पना केली, तरी दिव्याच्या प्रका-
शाला सूर्यप्रकाशाची सर कधीच येणार नाही.

विनू—सगळें तेल संपून जाईल व मोठी फजितीची बेल येईल.
आप्पा, आणखी काय होईल हो ?

आप्पासाहेब—सूर्याच्या उष्णतेने पाण्याची वाफ होते; वोफेचे
ढग बनतात व नंतर पाऊस पडतो. सूर्य नसेल तर पाऊस पडणार
नाही. शिवाय गवत, पिकें, फळझाडे, फुलझाडे व इतर सर्व वनस्पति
यांची वाढ होणार नाही. जनावरांवर व माणसांवर लवकरच उपाशी
अरण्याची पाळी येईल !

विनू—याशिवाय आणखी काय होईल ?

आप्पासाहेब—सूर्यप्रकाश मिळाला नाही तर माणसें रोगट व फिकीं
होतील. हवा स्वच्छ राहणार नाही. सूर्यप्रकाशाने पुष्कळ रोगांचे जंतु
अरतात, ते वाढू लागतील व जिकडे तिकडे रोगांचा फैलाव होईल.

शिवाय रोज थंडी अधिकाधिक पडू लागेल. थोड्याच काळांत ती इतकी कडक होईल की, तसा कडाका कोणालाहि सोसवणार नाही. कितीहि कपडे घातले किंवा विस्तवापुढे कितीहि शेकत बसले, तरी माणसाला अगदीं हुडहुडी भरल्याशिवाय राहणार नाही. तात्पर्य, सय नसेल तर सर्वांचाच नाश होण्याची लवकरच पाळी येईल.

विनू, यावरून तुझ्या लक्षांत आलेच असेल की, सूर्य हा आपणांस आरोग्य व शक्ति देतो; वनस्पतींचें पोषण करतो. म्हणूनच मुलांनी सूर्याची उपासना करावी.

प्रश्न—(१) परांजपेशास्त्र्यांनी विनूच्या शाळेंत दिलेल्या व्याख्यानांतील कांही मुद्दे सांगा.

(२) सूर्याच्या उपासनेने कोणतें फळ मिळतें ?

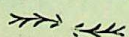
(३) सूर्य नसला तर मनुष्यावर मरणाची पाळी कशी येईल तें सांगा.

(४) सूर्यप्रकाशाचा हवेशीं काय संबंध आहे ?

(५) सूर्याची उपासना कां करावी तें सांगा ?

वाक्यांत उपयोग करा — डोक्यांत घालणें, परिपाठ.

धडा ९ वा.

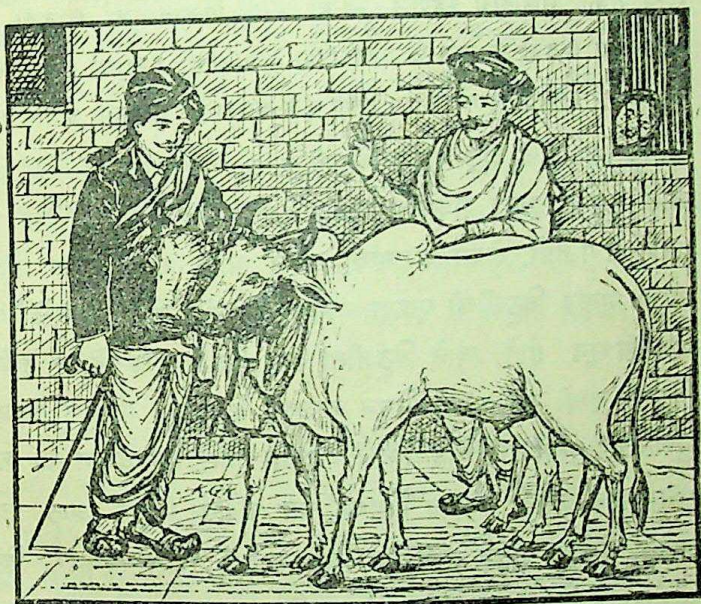

विठूजीचा सौदा

विठूजी राहणारे मलकापूरचे. आपल्याला कोणत्याहि वस्तूची सौदा फारच किरायातशीर करता येतो, असा त्यांना मोठा अभिमान असे. ते बाजारांत गेले कीं, एखादी वस्तु घेण्यापूर्वी सतरा

ठिकाणी चौकशी करावयाचेच. दहावीस मासले पाहून झाल्यावर मग किमतीबद्दल घासावीस सुरू व्हावयाची. तास अर्धातास वाटाघाट झाल्याशिवाय त्यांचा सौदा कधीच पटत नसे.

एकदा त्यांना एक उत्तम बैलजोडी ध्यावयाची होती. त्यांनी असें ऐकलें होतें कीं, शेजारच्या गावच्या शंकर पाटलांकडे एक उत्तम जोडी विकाला आहे. विठ्ठजी त्या गावीं गेले. त्यांनी जोडी पाहिली.

पाटील, तीनशे रुपये फारच होतात.

ते बैल चांगल्या जातीचे असून फारच देखणे होते. त्यांना पाहिल्या-बरोबर कोणालाहि ते ध्यावेसेच वाटत.

विठूजींना ती जोडी पसंत पडली. त्यांनी लागलीच किंमतीबद्दल बोलणें सुरू केलें. शंकर पाटलांनी त्या जोडीचे तीनशे रुपये सांगितले.

विठूजीः—पाटील, तीनशे रुपये फारच होतात. आजकालच्या दिवसांत इतके रोख रुपये देऊन बैलगाडी ध्यावयाचें जिवावर येतें. पाहा बुवा.

शंकर पाटीलः—हें पाहा, मला उगीच सतरा गोष्टी बोलावयाला लावूं नका. नाइलाज म्हणून मी ही जोडी विकावयाला काढली. ती विकतांना माझ्या काळजाचें पाणीपाणी होत आहे. तुम्हांला ध्यावयाचीच असेल तर तीनशे रुपये काढा. यांत एक कवडीहि मी कमी घेणार नाही.

ते निर्वाणांचे शब्द ऐकून विठूजी कांही बोलले नाहीत; ते परत जाऊं लागले. इकडे शंकर पाटलांना काय वाटेल तें करून पैसा उमा करणें भाग होतें. शंकर पाटलांचा लहान भाऊ मोठा हुषार होता. त्याच्या मनांत विठूजींची एकदा चांगली फजिती करावी, असें फार दिवसांपासून होतें. त्याने विठूजींना परत बोलावून म्हटलें, “हें पाहा विठूजी, तुम्ही तर अगदीं निघून चाललां. हें ऐका, मी एक तडजोड सुचवितों. तुम्हां दोघांचेंहि बोलणें राहूं द्या. असा हट्ट धरून का कधी सौदा पटत असतो ? एका बैलाच्या चार पायांला मिळून आठ पत्र्या आहेत, एकेका पत्र्याला तीन तीन खिले आहेत; असे एकंदर खिले चोवीस. आतां पहिल्या खिल्याला एक पैसा, दुसऱ्याला दोन, तिसऱ्याला चार, चौथ्याला आठ असे दुप्पट करीत करीत चोवीस खिल्यांचे जितके पैसे होतील तितके द्या म्हणजे झालें. तेवढ्यांतच दोन्ही बैल घेऊन जा. मग तर झालें ना ?

हैं ऐकून विठूजी खूब ज्ञाळे. चारचौघांसमक्ष करार ठरला. विसार म्हणून विठूजींनी दोन रुपये त्यांना ताबडतोब दिले; व बाकीचे रुपये चार दिवसांनी द्यावयाचे असे ठरले.

विठूजींना वाटले की, आपण फारच फायदेशीर व्यवहार केला. बैल चांगले होतेच; विठूजी ते बैल ज्याला त्याला दाखवीत व आपल्या शहाणपणाची प्रौढी मिरवीत. त्यांचा मुलगा नारायण खामगांवच्या ह्यायस्कुलांत होता. तो दुसऱ्या दिवशी सुटी असल्यामुळे घरी आला. जैलांची ती नवीन देखणी जोडी पाहून त्यालाहि मोठा आनंद झाला.

दुपारी नारायणाला त्यांनी हिशेब करावयास सांगितले. ते म्हणाले, “नारायण, काय दहापांच रुपऱ्या होतील त्या सांग. तेवढी रक्कम शंकर पाटलांच्या पदरांत टाकली म्हणजे सौदा पूर्ण झाला. नाही तर एखाद्या वेळी त्यांची बुद्धि फिरली म्हणजे निष्कारण कटकट करीत बसावे लागेल. ”

नारायण पाटीपेन्सिल घेऊन बसला. हिशेब करावयास त्याला चांगला एक तास लागला. हिशेब झाल्यावर विठूजींनी मोठ्या आतुरतेने विचारले, “कायरे किती रुपये ज्ञाळे ? मी त्या दिवशी चांगले दोनशे रुपये द्यावयास तयार होतो. आता वे म्हणावे दहावीस रुपये आणि बैस चुरमुरे खात ! ”

नारायण—बाबा, तसें नाही तें. हा पाहा हिशेब. दोन लक्ष, बासष्ट हजार, एकशेत्रेचाळीस रुपये, पावणेसोळा आणे होतात !

नारायण आपली चेष्टा करीत आहे असें विठूजींना वाटलें. त्यांनी पुनःपुनः आंकडे आणि बेरजा तपासून पाहिल्या. हिशेब बरोबर आहे अशी त्यांची खात्री झाली, तेव्हा मात्र त्यांचे डोळे पांढरे होण्याची वेळ आली ! ते सैराचैरा धावतच शंकर पाटलांकडे गेले.

शंकर पाटलांनी सर्व प्रकार अगोदरच ताडला होता. ते म्हणाले, “ विठूजी, असे घाबरू नका. तुमचें सर्वस्व घेण्याची माझी इच्छा नाही. मला फक्त तीनशे रुपये द्या, म्हणजे मी सर्व पैसे पोचल्याची पावती देतो. ”

विठूजींनी ताबडतोब तीनशे रुपये नेऊन दिले हें सांगावयास नकोच.

प्रश्न—(१) विठूजी हे राहणारे कोठले ? त्यांची बाजारहाट करण्याची रीति सांगा. (२) विठूजींनी ती जोडी किती रुपयांस मागितली ? (३) शंकर पाटलांच्या भावाने काय तोड काढली ? (४) त्या तोडीमुळे विठूजींची कशी फजिती उडाली ?

वाक्यांत उपयोग करा—घासाघीस; काळजाचें पाणी होणें; निर्वाणीचे; प्रौढी मिरविणें; डोळे पांढरे होणें.

धडा १० वा.

आजीबाईचा उपदेश

[पात्रें—आजीबाई; गणू; वसंत; चितू व वत्सला हीं मुलें]

आजीबाई—अरे गणू, तो सुशीलेच्या पाळण्याजवळ माझ झोळणा आहे तो आण वरें. त्यांतून वत्सलेला औषध देऊं.

चितू—आजी, वत्सलीला काय होतें ग ? तूं नेहमी तिला औषध देत असतेस !

आजी—वत्सला किनई फार गैदी आणि अधाशी पोर आहे. तिला थोडेसें गोडघोड खावयाला असलें कीं, ती भराभर भरीतच असते. भुकेपेक्षा अधिक खाणें चांगलें नाही. त्या योगाने अजीर्ण होतें; मोडशी होते, तापही येतो व अशक्तता वाढते. पाहिलें नाहीस, ती नेहमी कशी किरकीर करीत असते ती ? तिला रात्री चांगला ताप आला होता.

वसंत—खरेंच आजी, आमचे गुरुजीहि काल शालेंत असेंच सांगत होते. भुकेपेक्षा दोन घासांनी कमी खावें आणि खावयाचें तें नीट बारीक चावून खावें, असें ते म्हणाले.

गणू—आजी मी कधी तरी अधाशीपणाने खातों का ग ? मला कधी तापहि येत नाही. मी अभ्यास चांगला करतों. मी कोणाशीं भांडत नाही. पाहा वरें, मी कसा शहाणा आहे तो. माझ्या वर्गांत माझ्याइतका चांगला व हुशार एकहि मुलगा नाही.

आजी—गणू, खरोखरच म्हणतोस तसा तूं शहाणा आहेस. तुझ्या अंगी कांही चांगले गुणहि आहेत. पण आपली आपणच स्तुति करून बढाई मारावी, हें चांगलें नाही. तूं जरी चांगला शहाणा आहेस तरी तुझ्याच तोंडाने तुझी ही बढाई ऐकून लोक तुला बढाईखोर म्हणून दूषण देतील. ह्या एका बढाईखोरपणामुळे तुझ्या अंगच्या चांगल्या गुणांची माती होऊन जाईल. बढाईखोरपणामुळे माणसाच्या अंगी कांही दुर्गुण नकळत शिरतात. एक तर गर्व; आणि त्याबरोबरच दुसऱ्याला तुच्छ समजणें, म्हणजे दुसऱ्याबद्दल बेपर्वाई. यासाठीं गणू, तूं यापुढे फार जपून वाग. कधीहि बढाई मिरवीत जाऊं नकोस. माझा गणू फार शहाणा आणि गुणाचा आहे !

इतक्यांत चितूला शिक आली आणि तो सटकन शिकला. त्याबरोबर कांही शितोडे वत्सलेच्या अंगावर गेले, तेव्हा ती एकदम ओरडून चितूवर खेकसली आणि म्हणाली, “ अं ! आं ! हें रे काय आऊ तुझे ? माझ्या अंगावर शितोडे आलेना ” ! वत्सलेच्या ओरडून खेकसण्यामुळे सर्व मुलें एकदम स्तब्ध झालीं.

आजी—मुलांनो, आतांचा हा प्रकार पाहिलात ना ? यासाठीं चारचौघांत बसलें असतां शिक अगर जांभई आली तर एका बाजूला तोंड करून हळूच शिकावें अगर जांभई द्यावी. शिकताता किंवा जांभई देताना मोठ्याने आवाज काढणें चांगलें दिसत नाही. लोक आपला तिरस्कार करतात. वत्सले, तूं तरी केवढ्याने ओरडलीस आणि चिडलीस. अशा प्रकारें कातावण्याने आपला स्वभाव चिडखोर बनतो. पुन्हा असें एकदम ओरडून कातावूं नकोस वरं वाळ !

(२९)

वसंत — आजी, चांगली रीतभात लागावी म्हणून तू आम्हांला कितीकिती तरी सांगतेस ! आम्हांला किनई आजी, तुझे सांगणें फार फार आवडतें.

आजी—बाळ, माझ्याजवळ अशा फार गोष्टी आहेत. तुम्हांला जर त्या आवडतात, तर तुम्ही मजजवळ वसत जा. मी त्या तुम्हांला आनंदाने सांगत जाईन. मी सांगितलेल्या गोष्टी लक्षांत ठेवून तुम्ही वागल तर तुम्ही मोठ्या योग्यतेस चढाळ. गणू, घड्याळांत किती वाजले पाहा बरें.

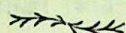
गणू —(घड्याळ पाहून) आजी, नवाळा पांच मिनिटें कमी आहेत.

आजी—बाळांनो, तुमची निजावयाची वेळ झाली. आतां तुम्ही जा निजा. विछन्यावर जागत बसू नका बरें. मुलांनीं नवाच्या पुढे जाणूं नये. (सर्व मुलें जातात व आजीबाई विछन्यावर आढव्या होतात)

प्रश्न:—(१) भुकेपेक्षा अधिक स्वाण्याने काय होतें ? (२) आपण आपली स्तुति कां करूं नये ? (३) शिक आणि जांभई यांबद्दल आजीबाईंनीं मुलांना काय सांगितलें ? (४) चिडखोर स्वभाव कशाने बनतो ? (५) आजीबाईंच्या शिकवणीप्रमाणें वागल्यास कोणता फायदा होईल ?

(३०)

धडा ११ वा.

स्थालीपाक

द्यूतांत सर्वस्व हरल्यामुळे पांडव वनांत जाण्यास निघाले, तेव्हा कित्येक ब्राह्मण त्यांच्याबरोबर गेले होते. आपल्या व आपल्याबरोबर आलेल्या ब्राह्मणांच्या उदरनिर्वाहाची कांहीतरी सोय लाविली पाहिजे, म्हणून धर्मराजाने सूर्याला प्रसन्न करून घेतलें व त्यास आपली अडचण सांगितली. सूर्याने धर्मास एक स्थाली दिली; आणि “ ह्या स्थालीने द्रौपदी जोंपर्यंत वाढीत आहे, तोंपर्यंत कितीहि माणसें जेवावयास आलीं तरी तीं सर्व तृप्त होतील ” असा वर दिला.

पांडव हस्तिनापुराहून निघाले ते काम्यकवनांत गेले. तेथे सूर्याने दिलेल्या स्थालीच्या प्रभावाने पांडवांचा चरितार्थ उत्तम प्रकारें चाळूं लागला. इतकेंच नव्हे तर ते कोणत्याहि वेळीं कितीहि ब्राह्मण अगर इतर पाहुणे आले, तरी ते सर्व तृप्त होत असत. या योगाने पांडव वनांत होते तरी त्यांचा लौकिक उत्तरोत्तर वाढतच गेला. तें पाहून दुर्योधनास अत्यंत वाईट वाटूं लागलें. जेणेंकरून पांडवांची अपकीर्ति होईल असे उपाय तो शोधूं लागला.

एकदा दुर्वास ऋषि आपल्या पुष्कळ शिष्यांसह दुर्योधनाकडे गेले. दुर्योधनाने त्यांचें आदरातिथ्य उत्तम प्रकारें केलें. ऋषि प्रसन्न झाले आणि कांही वर माग म्हणून त्यांनी दुर्योधनास म्हटलें. पांडवांची अपकीर्ति झाली पाहिजे हीच गोष्ट त्याच्या मनांत रात्रंदिवस घोळत

(३१)

असल्यामुळे त्याने दुसरें कांहीं न मागतां, “ तुम्ही पांडवांचें सत्त्व हरण करून त्यांचा दुर्लौकिक होईल असें करा. ” इतकेंच मागणें मागितलें.

स्थाली धुऊन पाळथी वातली नाही तोंपयत कितीहि माणसें जेवून तृप्त होतात; हें दुर्वासांस माहीत होतें. म्हणून दोन प्रहर रात्र झाल्यावर दुर्वास आपल्या हजारो शिष्यांसह पांडवांच्या आश्रमांत एकदम जाऊन उभे राहिले आणि, “ धर्मा, या वेळीं भोजन पाहिजे ” असें म्हणाले. धर्मराजाने, “ ठीक आहे, स्नानें करून या; तोंपर्यंत भोजनाची तयारी करतो ” म्हणून सांगितलें. ऋषींना स्नानाळा तर पाठविलें; पण पुढे काय करावें ? स्थाली तर धुऊन ठेवली; आतां इतक्या माणसांची जेवणें कशीं व्हावी ? ऋषींना जेवावयास मिळालें नाही तर तर ते आपलें सत्त्व घेऊन जातील आणि भलताच शापहि दिल्याशिवाय राहणार नाहीत. आतां कोणता उपाय करावा म्हणून पांडव काळजी करूं लागले. द्रौपदीने मनापासून अत्यंत कळवळ्याने श्रीकृष्णाची प्राथना केली. श्रीकृष्ण भगवान तावडता गेले. त्यांजपार्शी द्रौपदीने आपली सगळी हकीगत सांगून, “ या वेळीं आमची लाज राखणार तूंच समर्थ आहेस, ” असें म्हणून तें संकट निवारण्याबद्दल कृष्णाची परोपरीने विनवणी केली.

श्रीकृष्ण म्हणाले, “ द्रौपदी, तूं काळजी करूं नकास. सर्व कांहीं ठीक होईल; पण मला भूक लागली आहे, त्याची आर्धी वाट लाव; मला कांहीं तरी खावयास दे. ”

द्रौपदी—कृष्णा, अरे असा कां अंत पाहतोस ? घरांत खावयाला कांही नाही, स्थाली धुऊन ठेवली आहे.

श्रीकृष्ण—स्थाली धुऊन ठेवली असलीस तरी तिच्यांत कांहीतरी असेल पाहा.

असे म्हणून त्याने द्रौपदीकडून स्थाली आणविली, आणि पाहिले तों खरोखरच तिच्या एका कोपऱ्यांत भाजीचें एकच पान चिकटले होतें. तेंच खाऊन श्रीकृष्णाने देकर दिली. नंतर द्रौपदी ताबडतोब स्वयंपाक सिद्ध करून ऋषींची वाट पाहात बसली. इकडे ऋषीमंडळी स्नान करून पाण्याबाहेर येतांच सर्वांना आकंठ भोजन झाल्यासारखे वाटू लागले. सर्वजण तृप्त झाले. त्यांना जेवण्याची बिलकूल इच्छाच राहिली नाही. ऋषींना नदीवरून यावयास उशीर लागला म्हणून धर्माचा लहान भाऊ सहदेव त्यांस बोलावून आणण्यासाठी नदीवर गेला.

“ वापा म्हणतोसि काय । पोट आहे कीं हें काय ॥१॥
जरि का मायां असतीं तोंडें । अन्नं भक्षितों उदंडें ॥२॥

वापा सहदेवा, पुन्हा काय म्हणतोस ? आम्हीं नाना प्रकारचीं सुग्रास अन्नं जेवून तृप्त झालों. आमचें हें पोट आहे कीं काय आहे ? ”

अशा प्रकारें सर्व ऋषि तृप्त झाले. आपण दुर्योधनाच्या सांगण्यावरून धर्माचा निष्कारण छळ केला याबद्दल धर्मराज आपलें काय करील तें कळत नाही, अशी ऋषींना भीति वाटली; आणि ते तेथून ताबडतोब परभारेंच निघून गेले.

(३३)

प्रश्न—[१] वनांत पांडवांचा चरितार्थ कसा चालत होता? [२] दुर्योधनाने दुर्वास ऋषीजवळ काय मागितलें? [३] दुर्वास ऋषीच्या भोजनाबद्दल पांडवांना काळजी कां पडली? [४] श्रीकृष्णाने येऊन काय केलें? [५] ऋषि नदीवरूनच परभारें कां गेले?

थडा १२ वा.

गंगामाई

हिंदुस्थानांतील सर्व नद्यांमध्ये गंगानदीला महत्त्व जास्त आहे.

कोठ्यावधि हिंदु लोक तिच्या अत्यंत पवित्र समजतात. काशीयात्रेला गेलेले लोक गंगेचें पाणी भरून आणतात व त्याची देवाबरोबर पूजा करतात. मरतांना गंगेचे चार थेंब पोटांत गेले, तर मनुष्य स्वर्गास जातो अशी पुष्कळ लोकांची दृढ भावना अद्यापहि आहे. गंगामाता या शब्दावरूनहि हीच पावित्र्याची भावना व्यक्त होते.

या गंगानदीचा उगम हिमालयांत होतो व ती हरिद्वाराजवळ मैदानांत उतरते. पुढे संयुक्तप्रांताच्या सुपीक मैदानावरून बंगाल इलाख्यांत शिरते व शेवटीं बंगालच्या उपसागरास मिळते. गंगेच्या काठचा प्रदेश सपाट आहे व तिच्या पाण्याबरोबर वाहून आलेल्या गाळामुळे तो फारच सुगीक झाला आहे; म्हणून गंगेच्या काठी पुष्कळ मोठमोठी शहरे आहेत. तशींच अनेक पवित्र तीर्थस्थाने आहेत.

इतर नद्यांचें पाणी उन्हाळ्यांत कमी होतें; पण गंगानदीला त्या दिवसांत पूर येतो. गंगेचा उगम हिमालयांत होतो; व उन्हाळ्यांत हिमालय पर्वतावरील बर्फ वितळून नेहमीपेक्षा पाणी जास्त वाहूं लागतें, त्यामुळे गंगेला उन्हाळ्यांत पूर येतो.

गंगानदीचे अनेक कलावे काढले आहेत. ते रुंद असल्यामुळे त्यांचा वाहतुकीच्या कामाला पुष्कळ उपयोग होतो.

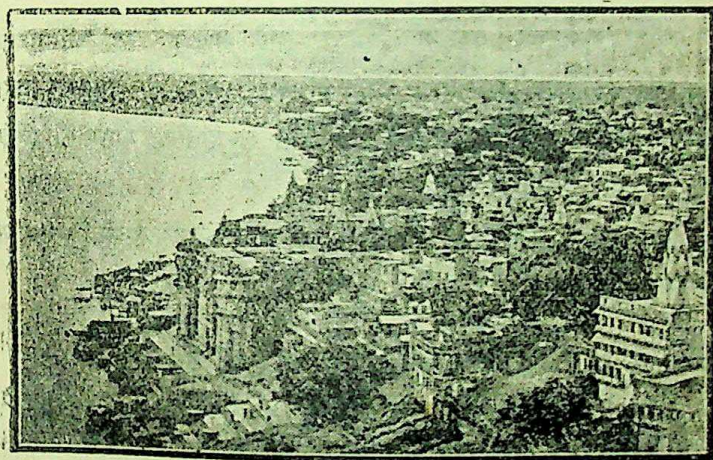
अशा अनेक दृष्टींनी गंगानदीला महत्त्व प्राप्त झालें आहे. तिला निरनिराळ्या पौराणिक कथांवरून निरनिगळीं नांवें पडलीं आहेत. ही नदी मूळची स्वर्गांतली म्हणून तिला स्वर्गगा असें म्हणतात. आपल्या पूर्वजांचा उद्धार करावा म्हणून भगीरथ राजाने हिला पृथ्वीवर आणलें; म्हणून तिला भागीरथी नांव मिळालें. आकाशांतून यावयाच्या वेळीं ती शंकराच्या डोक्यावर पडून, तेथून सात प्रवाहांनी वाहूं लागली म्हणून तिला सप्तसिंधु असें म्हणूं लागले. जन्हु नांवाच्या राजाने तिचें प्राशन करून तिला आपल्या कानांतून बाहेर सोडलें म्हणून ती जान्हवी या नांवाने प्रसिद्ध झाली.

खाली गंगानदीच्या कांठीं असलेल्या कांही प्रसिद्ध क्षेत्रांचें व शहरांचें त्रोटक वर्णन दिलें आहे.

हरिद्वार हें एक लहानसेंच गांव आहे. पण तेथें बाराहि महिने यात्रेकरू येत असतात. तेथे पुष्कळ वेळीं मोठमोठे मेळे भरतात. त्या वेळीं हजारो यात्रेकरू एकत्र जमतात. हरिद्वार येथे गंगामार्गेंचें शुद्ध जल पाहावयास मिळतें. हरिद्वार सोडल्यावर गंगानदी दक्षिणेकडे

फरुकाबाद व कानपूर या शहरांवरून अठाहाबाद ऊर्फ प्रयाग येथे जाते. फरुकाबाद हें जिल्ह्याचें ठिकाण आहे. कानपूर शहर मोठें असून तेथे पुष्कळ निरनिराळे कारखाने आहेत.

प्रयाग हें संयुक्तप्रांताच्या राजधानीचें शहर होय परंतु राजधानीपेक्षा तें क्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध अधिक आहे. येथे गंगा यमुना व सरस्वती-ही नदी दिसत नाही, गुप्त आहे असें मानतात -- यांचा त्रिवेणीसंगम आहे. या संगमावर स्नान करून श्राद्ध केळ म्हणजे पितर स्वर्गाला जातात, अशी दृढ भावना आहे. प्रयाग येथे बारमहा यात्रेकरू येतच असतात.

वनारस अथवा काशी.

प्रयागाच्या पुढे गंगा मिर्झापूरावरून बनारस किंवा काशीकडे जाते. काशीक्षेत्र तर हिंदूंचें अत्यंत पवित्र स्थान. आपण काशीत मरावें

व आपलीं हाडें गंगेंत पडावीं या बुद्धीने कित्येक लोक म्हातारपणीं काशीवास पंकरतात. काशी येथे जितकीं देवळें आहेत, जितकीं अन्यत्र कोठेंहि नाहीत. संस्कृत विद्येचें माहेरघर अशी या शहराची ख्याति फार जुन्या काळापासून आहे. अलीकडे येथे हिंदु विश्वविद्यालय नांवाची उच्च शिक्षणाची एक मोठी संस्था आहे.

काशीच्या पुढे गंगेच्या काठीं गाझपूर, पाटणा, मोंगीर, भागलपूर वगैरें शहरें आहेत.

समुद्रापासून एकशेचाळीस मैलांवर गंगा व ब्रम्हपुत्रा ह्या नद्यांचा संगम आहे. येथून समुद्रापर्यंतचा प्रदेश निव्वळ गाळाचा बनलेला आहे.

पुढे गंगानदीचे पुष्कळ विभाग झाले आहेत. त्यांपैकीं हुगळी नांवाच्या फाट्यावर कलकत्ता शहर वसलेलें आहे. हें शहर समुद्रापासून सुमारे ऐंशी मैलांवर आहे. तेथपर्यंत समुद्रांतील मोठमोठी प्रचंड जहाजेसुद्धा गंगेंतून वर येऊं शकतात.

कलकत्ता सोडल्यास पुढे गंगानदी आपल्या शेकडों मुखांनी बंगालच्या उपसागरास मिळते.

- प्रश्न—(१) हिंदु लोक गंगेला पवित्र मानतात हें कशावरून समजावें ?
 (२) गंगेचा उगम कोठून, वाहणी कशी व संगम कोठे आहे ?
 (३) पर्वकाळीं प्रयागास यात्रेकरू लोकांची गर्दी कां होते ?
 (४) काशीबद्दलची माहिती सांगा ?
 (५) गंगेच्या काठीं सर्वांत मोठें शहर कोणतें ?

(३७)

थडा १३ वा.

चिमणा सरदार

(चाल--अजि अकूर हा...)

किति सांगु गडे ! तुजसी याच्या खोड्या
आहेत तशा का थोड्या ? ।

जर सांगाया बसेन त्या एकेक
दिवसही पुरेल न एक ।

निकडूनि रणीं जाणें झालें जेव्हा ।
हा सर्वें निघाला तेव्हा ।

किति सांगितलें धाकाने प्रेमाने
परि एकेनाची कशाने ।

सवंगडी असे नित्य अता जमवितो
लुट्पुटी लढाई लढतो ।

करिं घेऊनियां काठीची तलवार
दारांवरि करितो वार ।

करितो जरिच्या टोपीची दड ढाल
करितात वार वरि बाल ।

या गुढ्याचा, बाळांच्या पाठीचा
हय बनवुनि हणितो टाचा ।

ताईत गळ्यांतिल माझ्या

जीवाचा प्यारा कलिजा

वतनाचा चिमणा राजा

अशि करितो मे ! नरवीरांवर ताण !

बापसे सवाई जाण !

तिनसांजिला बैसुनि तड्डावरती

फिरण्याला जातो भवर्ती

त्या वेळीं ज्या खोळ्या करितो कांही ।

नच पुसणें बाई ! बाई !

दुरि घालवुनी देतो मोतद्वारा

मग पळतो सैरावैरा ।

वरि फांद्यांशीं घेतो बाई ! झोंब्या

तोडितो फळें लिंबोण्या ।

ठाकतो कधी जाउनि हत्तीपुढती

नाहीच कशाची भीती !

असले त्याचे बघतां बघतां खेळ

झर झर झर जातो वेळ ।

मे ! सजतो हा पुरापुरा सरदार

डोळ्यांस सुखवितो फार

जरि दिसण्याला गुलाम असला छोटा

अकलेने आहे मोठा ।

(३९)

ताईत गळ्यांतिल माझ्या
जीवाचा प्यारा कलिजा
वतनाचा चिमणा राजा
उरिं धरुनि, असा जेव्हा दुडुडु धावे,
मधु मुके मटामट घ्यावे !”

भवानीशंकर पंडीत.

धडा १४ वा.

भोजराज

प्राचीन काळीं मध्यहिंदुस्थानांत धारा नगरींत सिंधुल नांवाचा

राजा राज्य करीत होता. त्याला म्हातारपणीं एक मुलगा झाला. त्याचें नांव भोज असें होतें. आपला मरणसमय जवळ आला व भोजाचें तर अजून पोरवयच आहे, असें पाहून सिंधूल राजाने आपलें सर्व राज्य मुंज नांवाच्या भावाला दिलें व भोजालाहि त्याच्याच पदरांत घालून भोजाचें पालनपोषण करण्याची जबाबदारी त्याच्यावरच सोपविली.

मुंज राजा झाला. भोजाचें शिक्षण वगैरे सर्व ठीक चाललें होतें; परंतु राजसिंहासन भोजाकडे न जातां आपल्यालाच निरंतर मिळालें असा लोभ मुंजराजाच्या मनांत उत्पन्न झाला.

एके दिवशीं एका नांवाजलेल्या ज्योतिष्याने भोजाची पत्रिका वर्तविली व तो पुष्कळ वर्षेपर्यंत धारा नगरींत राज्याचा उपभोग घेईल, असे भविष्य केले. तेव्हा मुंजाच्य। मनाने असे घेतले कीं, काय वाटेल तें करून हा भोजाचा कांटा आपल्या वटेंतून कढून टाकलाच पाहिजे.

पुढे एके दिवशीं त्याने आपल्या एका विश्वासू अधिकाऱ्याला एकान्तांत बोलावले व त्याला मुंज म्हणाला, “ वत्सराज ! हा भोज मझ्या डोळ्यांत फार सलतो आहे. त्याला नाहीसा केल्याशिवाय मला सुखाने शोप येणार नाही. हा जिवंत राहिला तर माझे राज्य बळकावल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून याला उद्या रात्रीं भुवनेश्वरीच्या जंगलांत घेऊन जा व त्याला मुकाट्याने मारून टाक. तूं मझ्या पूर्ण विश्वासांतला म्हणून ही नाजूक कामगिरी मी मुदामच तुझ्यावर सोपविली आहे. ”

वत्सराजाला तें मुंजाचें कृत्य बरें वाटले नाही. त्याने राजाची समजूत घालण्याचा व त्याला पुत्रवधापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला; पण मुंज आपला हट्ट सोडीना. शेवटीं त्याने नाइलाजाने मुंजाचें म्हणणें मान्य केले.

ठरल्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं वत्सराज भोजाला रथांत बसवून नगराबाहेर भुवनेश्वरीच्या अरण्यांत घेऊन गेला. तेथे त्याने भोजाला सर्व हकीगत सांगितली. ती ऐकून भोजाला वाईट वाटला तो म्हणाला, “ वत्सराजा, भोक्तृत्व कोणाला सुटले आहे ? रामाला आणि पांडवांना वनवास चुकला नाही, नळ राजाला राज्यत्याग करावा लागला, मग माझी काय कथा ? तुझे कर्तव्य तूं कर. पण मी एक पत्र लिहून देतो तें वेंढें आमच्या काकांना दे म्हणजे झालें. ”

(४१)

असें म्हणून भोजाने भूर्जपत्रावर रक्ताने एक श्लोक लिहिला व तो
वत्सराजाजवळ दिला. नंतर तो मरण्यास तयार झाला.

भोजराज, माझ्याने तुझा वध करवत नाही.

इकडे भोजाचा तो निष्पाप चेहरा, त्याचें धैर्य, त्याची मरण्याची तयारी वगैरे पाहून वत्सराजाच्या मनाची चलबिचल झाली. त्याने भोजाचा वध करण्याचें रहित केलें. तो म्हणाला, “भोजराज, माझ्याने तुझा वध करवत नाही. चल, तुला मी लपवून ठेवतो. योग्य संधि आली म्हणजे मग तू प्रगट हो. पाहूं पुढचें पुढे ! ”

असें म्हणून त्यानें भोजाला एका गुप्त स्थळीं नेऊन ठेवले. नंतर तो मुंजराजाकडे गेला व म्हणाला, “ आपली कामगिरी करून मी परत आलों. ”

मुंज—मरण्याच्या वेळीं भोज कांही म्हणाला काय ?

वत्सराज—नाही, विशेष कांही नाही; त्याने देवाची प्रार्थना केली व शांतपणें तो मरण्यास तयार झाला; पण त्याने एक पत्र दिलें आहे, तें हें ध्या.

त्या पत्रांत हा श्लोक होता:—

मान्धाता नृपराज जो कृतयुगालंकार झाला मृत, ।

जेणें रावण कुंभकर्ण वधिले, श्रीराम तोही गत ।

श्रीकृष्णादिक शूर थोर नृपही गेले न त्यांसी मिती ।

जी गेली न तयासवें वमुमती येई तुझ्या संगतीं ? ॥१॥

तो श्लोक मुंजाने वाचला व त्याचें तात्पर्य त्याने ताडलें. तेव्हा त्याला फार वाईट वाटलें. पुत्रहत्येसारखें पाप आपण केलें म्हणून तो स्वतः आग्निप्रवेश करण्यास तयार झाला.

त्याला खरोखर पश्चात्ताप झाला आहे अस पाहून वत्सराजाने सर्व खरी हकीकत सांगितली. भोजाचा वध झाला नाही; तो सुरक्षित परत आला हें पाहून जिकडे तिकडे आनंदी आनंद झाला ?

प्रश्न—(१) भोजराजा कोटल्या राजाचा मुलगा ? सिंधुल राजाने आपल्या पश्चात् राज्याची विल्हेवाट कशी केली होती ? (२) मुंजराजाच्या मनांत राज्यलोभाने उचल खाली त्यामुळे त्याने काय प्रकार केला ? (३) भोजराजाने आपल्या वधसमयी मुंजराजाला देण्यासाठी कोणता निरोप लिहून दिला ? (४) भोजराजा जिवंत आहे हें मुंजराजाला कसे कळलें ?

वाक्यांत उपयोग करा—डोळ्यांत सलणें, भूर्जपत्र, परावृत्त करणें.

धडा १५ वा.

हिमालय

आपण ज्या पृथ्वीवर राहतों तिचा पृष्ठभाग सपाट नाही. त्यांत पुष्कळ उंचसखल प्रदेश आहेत. कांही कांही ठिकाणी इतर भागांपेक्षा खूप मोठे उंचवटे दिसतात. त्यांस डोंगर म्हणतात. अशा डोंगरांच्या रांगा शेकडों मैल पसरल्या म्हणजे त्यांस पर्वत म्हणतात. हिंदुस्थानच्या उत्तरेस असाच एक मोठा पर्वत आहे. त्याचें नांव हिमालय. तो सतत हिमाच्छादित असतो. हा सर्व पर्वतांत फार उंच व लांबांबंदीने मोठा आहे. बंगालपासून काश्मीरपर्यंत या पर्वताच्या ओळी पसरल्या आहेत.

त्यांची लांबी सुमारे पंधराशे मैल असून रुंदी दीडशे मैल आहे. हिमालयाचा आकार द्रोणासारखा आहे. त्याच्या दोन रांगा असून मधील खोलगट भागांत सरोवरे व दऱ्या आहेत. तेथील सरोवरांतून सिंधु व ब्रह्मपुत्रा ह्यांसारख्या मोठ्या नद्या उगम पावल्या आहेत. या पर्वताची जी रांग हिंदुस्थानच्या बाजूला आहे, तिची शिखरे अतिशय उंच आहेत. दुसरी रांग तिबेटाच्या बाजूस आहे; पण ती पहिलीपेक्षा कमी उंच आहे. या दोन्ही रांगा नेहमी बर्फमय असतात. त्यामुळे तेथील हवा अत्यंत थंड असते. त्याच्या शिखराच्या भागावर वस्ती नाही. कारण तेथे सतत बर्फ असल्यामुळे वनस्पति उगवत नाहीत; मग पशुपक्षी कोठून दिसणार ? इतर भागांत थोडी थोडी वस्ती आहे. मधील द्रोणासारख्या खोलगट प्रदेशांत नेपाळ व भूतान हीं संस्थाने आहेत व तोच प्रदेश राहण्यास योग्य आहे. त्या संस्थानांच्या उत्तरेस हिमालयाची दुसरी बर्फमय भित असून पलीकडे तिबेट या नांवाचा देश आहे.

हिमालय पर्वत म्हणजे परमेश्वराने हिंदुस्थानच्या उत्तरेच्या बाजूस बांधलेला परकोटच आहे. शत्रु कितीहि बलवान असला तरी हा पर्वत ओलांडून हिंदुस्थानांत येणे ही गोष्ट त्याच्या शक्तीबाहेरची आहे. एवरेस्ट या नांवाच्या त्याच्या अत्युच्च शिखराची उंची समुद्रसपाटीपासून सुमारे २९,००० फूट आहे कांचनगंगा या शिखराची उंची २८,००० फूट आहे. अशीं आणखीहि कित्येक उंच शिखरे आहेत. एवढी पांच मैल उंचीची भित चढून हिंदुस्थानांत येणे शक्य नाही; त्यामुळे उत्तरेच्या बाजूकडून हिंदुस्थानास शत्रूंचे मुळांच भय नाही.

हिंदुस्थानच्या दक्षिणेस हिंदी महासागर आहे. त्यावरून वाऱ्या-
बरोबर उत्तरेकडे जाणारे मेघ हिमालयाला अडतात. वर सांगितलेली
उंच उंच शिखरे असलेली पर्वताची रांग त्या मेघांना पलीकडे जाऊं
देत नाही. इतक्या उंच प्रदेशांत या मेघांचें बर्फ बनतें. नंतर सूर्याच्या
उष्ण किरणांनी तें थोडेसें वितळतें व कांही ठिकाणी त्या पाण्याचे
प्रवाह बनतात. हेच नद्यांचे उगम होत. त्यांचें पाणी अत्यंत स्वच्छ
असतें. गंगानदी हिमालयांतून अशीच उगम पावते. तिचा उगम टिहरी
संस्थानांत गंगोत्री या शिखरावर आहे. तें शिखर सुमारे दहा हजार
फूट उंच आहे. याच ठिकाणीं सूर्यवंशांतील भगीरथ राजाने उग्र
तपश्चर्या केली व गंगादेवी प्रसन्न करून तिला भूतलावर आणली,
अशी पुराणांत कथा आहे. स्वर्गांतून भूतलावर गंगावतरण कसें घडलें
हें गौरीकुंड पाहिलें असतां समजून येतें. गौरीकुंडामोंवतीं सहाशे फूट
उंचीचे मोठाले कडे आहेत. हा पाषाणमय पहाड फोडून गंगेचा प्रवाह
खाली उतरला आहे. त्याचप्रमाणें यमुना नदीचा उगम शिवालिक
पर्वतांत जम्नोत्री ह्या बर्फमय शिखरावरून झाला आहे. गंगोत्रीपेक्षा हें
शिखर उंच आहे. त्याची उंची एकवीस हजार फूट आहे. त्याच
ठिकाणीं सूर्यकुंड नांवाचा उकळत्या पाण्याचा झरा आहे. गंगा व यमुना
या दोन्ही नद्यांचे उगम बर्फमय शिखरांवरून झाले आहेत, यामुळे
त्यांचें पाणी अत्यंत शुद्ध असतें. त्यांतच त्या नद्यांचें पावित्र्य आहे.
यात्रेकरू या पर्वतावर साधारणपणें बावीस हजार फूट उंचीपर्यंत
जातात. पण युरोपांतील कांही धाडशी लोकांनी कांही वर्षांपूर्वी एवरेस्ट
ह्या अत्युच्च व बर्फमय शिखरावर चढण्याचा प्रयत्न केला. जनरल ब्रूस

हा धाडसी इंग्रज गृहस्थ सत्तावीस हजार फूट उंचीवर गेला; पण पुढे बर्फाचे कडे कोसळून पडत असल्यामुळे त्याला आणखी वर जाणे अशक्य झाले. तरी कांही गृहस्थांचा ते शिखर गाठण्याचा विचार आहे व त्याकरता त्यांची तयारी चालू आहे.

हिमालय पर्वताची शिखरे सदव बर्फाच्छादित असतात. त्यावर उगवत्या सूर्याचे आरक्त किरण पडले की, शेकडो मैल लांबीचा पर्वत जणू काय कांचनाने मढविला आहे. असा अपूर्व देखावा दिसतो. तो पाहण्यासाठी शेकडो लोक दार्जिलिंगला जातात. तेथून कांचनगंगेचा व इतर शिखरांचा वर सांगितल्याप्रमाणे देखावा दिसतो.

सृष्टिसौंदर्याचे निरनिराळे नमुने हिमालयात विपुल आहेत. मोठमोठ्या दऱ्याखोऱ्यांचे आश्चर्यजनक देखावे, पिवळ्या, तांबड्या फुलांचा गालिचा पसरल्याप्रमाणे दिसणारी मैदाने, पाण्याचे धबधबे, मधून-मधून शिखरांना चाटून जाणारे मेघ, बर्फाचे कडे, स्वच्छ पाण्याचे प्रवाह इत्यादि गोष्टींनी सृष्टास शोभा आली आहे. हा प्रदेश थंड असल्याने तेथे प्रवास करणाऱ्या मनुष्यास विशेष थकवा येत नाही. हिंदुस्थान सरकारने उन्हाळ्याच्या दिवसांत कामकाजासाठी सिमला हे थंड हवेचे ठिकाण पसंत केले आहे. तेथे व्हाइसरॉय व इतर अधिकारी जाऊन राहतात. ते ठिकाण हिमालयाच्या पायथ्यापासून सुमारे सात हजार फूट उंचीवर आहे.

हिमालयाला सर्व पर्वतांचा राजा मानतात हे अगदी योग्य आहे.

प्रश्न--(१) हिमालय पर्वत कोठे आहे ? त्याची लांबीरूंदी किती आहे ?
 (२) हिमालयाच आकार सांगा. त्याची मुख्य मुख्य शिखरे सांगा.
 त्या पर्वतांतून कोणत्या नद्या उगम पावल्या आहेत ? (३)
 गंगावतरण हे कोणामुळे घडले ? (४) हिमालय पर्वतापासून
 दिसणाऱ्या सृष्टिसौंदर्याचे वर्णन करा.

धडा १६ वा.

जन्मभूमीचे ऋण कसे फेडावे ?

उमरावतीपासून चार मैलांवर रहाटगाव नांवाच एक खेडे आहे
 तेथे चंपतराव पाटील या नांवाचे गृहस्थ राहात असत. त्यांचा मुलगा
 हरिश्चंद्र हा उमरावती येथील सरकारी मराठी हायस्कूलमध्ये शिकत
 होता. त्याला खेड्यांत राहणे आवडत नसे. तो दिवाळीच्या सुटीत घरी
 गेला तर तेथे चारदोन दिवस राहून परत उमरावतीस जाई. चंपत-
 रावांची सर्व भिस्त हरिश्चंद्रावर होती. त्यांस नेहमी वाटे की, आपला
 मुलगा सुशिक्षित झाला तर आपल्या गावाची तो सुधारणा करील,
 तेथील लोकांना लिहिण्यावाचण्याची गोडी लावील व रिकामपणचा
 वेळ ज्ञान मिळविण्यांत कसा खर्च करावा हे त्यांस शिकवील. पण
 मुलाच लक्ष आपल्या आवडत्या खेड्याकडे नाही हे पाहून त्यांचे मन
 वेळोवेळी निराश होई. पण कसेहि करून त्याचे लक्ष या गोष्टीकडे
 वळविलेच पाहिजे अस । त्यांनी निश्चय केला.

एकदा हरिश्चंद्र दिवाळीनिमित्त घरी आला होता. त्या वेळी बापलेकांचे बोलणे झाले ते असे—

चंपतराव—हरि, तू गेली चारपांच वर्षे शहरांत राहतोस. त्यापूर्वी आपल्या गावांतील लोक किती सुखी होते हे पाहिले होतेंस ना ? पण हल्ली त्यांची स्थिति इतकी कां खालावली आहे हे तुला माहीत आहे काय ?

हरिश्चंद्र—बाबा, शहरांतील लोक किती उद्योगी असतात हे या खेडवळांस माहीत नाही. त्यांच्याप्रमाणे उद्योग केला तर त्यांना पुष्कळ पैसे मिळतील व सुखाने राहतां येईल.

चंपतराव—उद्योगाने पैसा मिळतो हे खरे, पण खेड्यांतील लोक निरुद्योगीच असतात, असे कसे म्हणतोस ? त्यांचा मुख्य धंदा शेतीचा. शेतीकरिता पावसाळ्यापूर्वी तयारी करणे, शेतीची काळजी घेणे, शेतीचे पीक बाजारपेठांत नेऊन विकणे, शेतीच्या जनावरांची जोपासना करणे, हे काय कमी महत्त्वाचे उद्योग आहेत ? ते सोडून आमच्या खेड्यांतील लोकांनी शहरांत जाऊन कोणते उद्योग करावे ?

हरिश्चंद्र—उमरावती, नागपूर, यांसारख्या शहरांत जिन व प्रेस आहेत. अकोला, एलिचपूर, नागपूर, हिंगणघाट, पुलगाव या ठिकाणी कापडाच्या गिरण्या आहेत. तेथे त्यांना पुष्कळ काम मिळेल. शिवाय लहानमोठ्या शहरांतून किराणा माल, सायकळ, मोटार यांची दुकाने असतातच. हे उद्योग खेडेगावच्या लोकांना नाही का करता येणार ?

चंपतराव—असे उद्योग करण्यास व दुकाने काढण्यास मुबलक पैसा पाहिजे. तो या गरीब शेतकऱ्यांजवळ कोठून येणार ? यांचे सर्व

(४९)

धन म्हणजे जमीन व शेतीला उपयोगी पडणारी जनावरे. शहरांत जाऊन व्यापार किंवा उद्योगधंदा करावयास लागणारे ज्ञानहि त्यांच्या-जवळ नाही. एवढेंच नव्हे, तर शेतीचा धंदा जास्त किफायतशीर कसा होईल हें सुद्धा या विचार्यांना माहीत नाही. आज्ञापणजांनी जशी शेती केली तशीच हे करतात. इतर देशांतील शेतकरी शेतीवरच कसे सधन झाले याची माहिती करून देणारा यांना कोणी खरा मार्गदर्शक भेटत नाही, हें देशाचें मोठेंच दुर्दैव होय !

हरिश्चंद्र—वावा, तुम्ही सांगतां त्या सर्व गोष्टी माझ्या मनाळ पटतात. पण आपल्याच खेड्यांत पाहाना; या खेड्यांतील रस्ते, सडका व घरे किती अस्वच्छ आहेत ! लोक आपलें घर व घरापुढील अंगण-सुद्धा स्वच्छ ठेवीत नाहीत. यांना जेथे आपल्या मुलाबाळांच्या आरोग्याचीहि काळजी वाटत नाही, तेथे यांना ज्ञान सांगणारा भेटल तरी काय उपयोग ?

चंपतराव—याकरतांच यांना थोडेस लिहितां वाचतां आलें पाहिजे. आपल्या वऱ्हाड-मध्यप्रांतांत एकंदर सुमारे सहा हजार खेडी आहेत; व लहानमोठी पाउणशे शहरे आहेत. खेड्यांत राहणाऱ्या लोकांचीच संख्या नेहमी जास्त असणार. त्या लोकांना आपल्या आरोग्याची काळजी कशी घ्यावी हें माहीत नसल्याने मलेरिया, विषमज्वर, देवी प्लेग या रोगांना लाखो लोक बळी पडत आहेत; व मुळें तर किती मरतात, याचा पत्ताच नाही. आपल्याच गावांत पाहाना; पांचशे लोकांच्या वर्तींत वीसपंचवीस काय ती वृद्ध माणसें नजरेस पडतात. तरुणपणींच पुष्कळ लोक मृत्युमुखी पडल्यामुळे देशाची फार मोठी

हानि होते. याकरता तुझ्यासारख्या होतकरू तरुणाने या गोष्टीकडे लक्ष दिलें पाहिजे.

हरिश्चंद्र—बाबा, आजपर्यंत मी खेड्यांत राहून नये असें मनांत म्हणत होतो. खेड्यांतल्या लोकांचे लक्ष सुधारणा करण्याकडे वळविलें तर आपल्या देशाची उन्नति खात्रीने होईल. आपण आपल्या रहाटगावच्या लोकांस या सर्व गोष्टी समजावून सांगूं. दोनतीन वर्षांत त्यांच्या राहणीत थोडीफार सुधारणा करूं शकूं अशी मला उमेद वाटते. आपण एक गाव सुधारूं; पण—

चंपतराव—यांत पणबीण नको. तुझे म्हणणें मी ओळखलें. आपल्या प्रांतांतील हजारों खेड्यांची सुधारणा करणारे तरुण कोठे आहेत, असेंच ना ? अरे, तुम्हीं सुशिक्षित तरुणांनी जर मनांत आणलें तर हीं खेडीं शहरांपेक्षा सुंदर बनवाल. नैसर्गिक हवापाणी, सृष्टीची शोभा, मोकळेपणाची राहणी, वागवगिच्यांची शोभा, ताजी फळफळावळ आणि भाजीपाला, या गोष्टी शहरवासियांना लाभत नाहीत. खेड्यांतील रहिवाश्रमना या सर्व गोष्टी अनुकूल असल्यावर खेडें हेंच पृथ्वीवरील नंदनवन कां बनूं नये ? तुमचा जन्म खेडेगावीं झाला. खेडेगावच्या पैशाने तुम्हांला शिक्षण मिळालें. तुमच्या जन्मभूमीचें हें ऋण तुम्हींच फेडलें पाहिजे.

हरिश्चंद्र—बाबा, मी यापुढे हेंच कार्य करून दाखवीन.

चंपतराव—बाळा, या कामीं तुला माझा आशीर्वाद आहेच. तूं आपल्या सोबत्यांचेहि या कामीं मन वळविलें पाहिजे. तुझ्याबरोबर आलेले तुझे सवंगडी समंजस आहेत, असा मला विश्वास वाटते. प्रयत्नाने सर्व कांही साध्य होतें, हें तुला माहीत आहेच.

हरिश्चंद्राचे सोबती—पाटीलसाहेब, आपलें पितापुत्रांचें संभाषण आम्ही ऐकलें. आमच्या डोळ्यांत आपण वेळींच अंजन घातलें हें एकरी बरें झालें. आम्ही हरिश्चंद्रास या कामीं हर एक प्रकारें मदत करूं व प्रथमतः तुमच्या खेड्याचीच सुधारणा करून दाखवूं. आमचें उदाहरण पाहून इतरांस स्फूर्ति होईल. आधीं केलें, मग सांगितलें या उक्तप्रमाणे आमचें कार्य इतर खेडेगावांतील लोकांस मार्गदर्शक होईल.

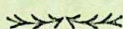
चंपतराव—हरिश्चंद्रा, उद्यांमसून या खेड्यांतील लोकांस स्वच्छ-तेचे धडे द्या, त्यांची समजूत घाला व आपल्या खेड्यांत शिरतेवेळीं येणारी दुर्गंधी कशी नाहीशी करता येईल तें सुचवा. हळूहळू लोक त्याप्रमाणे वागतीलच. पंजाबांत एका साहेबाने पुष्कळ खेड्यांची सुधारणा केली असें ऐकतों. त्याने खेड्यांतील घाण कशी नाहीशी करावी हेंच लोकांस प्रथम शिकविलें. तर तुम्हीहि त्याच उद्योगास लागा.

सर्वजण—आपल्या देखरेखीखाली आम्ही उद्यां सकाळपासून त्याच उद्योगास लागतों. परमेश्वर या कामीं आम्हांस यश देवो !

प्रश्न—(१) खेड्यांतील लोक श्रमंत होत नाहीत याची कोणतीं कारणें हरिश्चंद्राने सांगितलीं ? (२) तीं त्याच्या बलिलंभी मान्य केलीं कांय ? खोडून काढलीं असल्यास कशीं ? खेड्यांतील लोकांच्या अवनतीचें खरें कारण कोणतें असें त्यांस वाटे ? (३) खेड्यांच्या सुधारणेसाठीं कोणकोणते प्रयत्न करणें जरूर आहे ? (४) चंपतरावांच्या सांगण्यावरून हरिश्चंद्राने कोणता निश्चय केला ?

वाक्यांत उपयोग करा—भिस्त, ऋण फेडणें, नैसर्गिक.

धडा १७ वा.

साप

साप हा प्राणी जरी लहान असला तरी मोठा पराक्रमी असतो. त्याच्या पराक्रमामुळेच त्याच्याविषयी लोकांस इतकी भीती वाटते की, त्याचे दर्शन झाल्याबरोबर कित्येकांच्या अंगांत कांपणे भरते ! ह्या भीतीमुळेच त्याच्या पराक्रमासंबंधी बऱ्याच अवास्तव व अतिशयोक्तीच्या कल्पना पूर्वीपासून लोकांत रूढ झालेल्या आहेत.

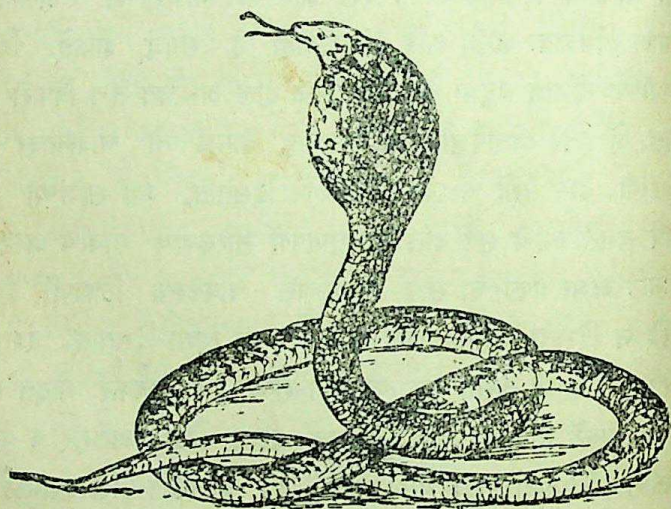
पृथ्वी शेषाच्या डोक्यावर आधारलेली आहे; शेषाचे शरीर विष्णूची शय्या आहे; शिवाच्या डोक्यावर नागाने फणी उभारलेली आहे; शिवाच्या गळ्यांत हाराप्रमाणे नाग वेढोळें घालून असतात; समुद्रमंथन-समयी नागाचा दोरीसारखा उपयोग करण्यांत आला होता; इत्यादि पौराणिक कथा आहेत. त्यांतील तथ्य समजणें बरेच कठीण आहे. नाग मारणें हें मोठें पाप आहे असें कांही लोक मानतात. सापाला किंचित् दुखविलें, तर तो झुक धरतो व दुखविणाराला तो गैरसावध असतां येऊन चावतो असा एक सार्वत्रिक समज आहे, तोहि खोटा आहे. एखाद्या वेळीं असें होतें कीं, दुखावलेला साप भीतीने आसपास दडून राहतो आणि दुखविणारा मनुष्य चुकून जवळ आल्यास त्याला तो चावतो.

सापाचे दर्शन केव्हा व कोठे होईल याचा नेम नसतो. एकदां सर्व पृथ्वीवर दरसाल एक लाखाहून जास्त मृत्यु सर्पदंशाने होतात

ह्या देशांतील नुसत्या खालसा मुलुखांत सुमारे पंचवीस हजार लोक सर्पदंशाने मरतात.

एखाद्या माणसाला साप चावला असता तो विषारी आहे किंवा नाही हें समजणें फार महत्त्वाचें आहे. पुष्कळ वेळां साप चावून पळून जातो, व तो सापडत नाही. अशा वेळां ज्या ठिकाणीं दंश झाला असेल त्या भागाच्या स्थितीवरून व दंश झालेल्या माणसाच्या लक्षणांवरून त्याला विषबाधा झाली आहे किंवा नाही हें समजूं शकतें. विषारी सापाच्या तोंडांत बहुधा जे दोन सुळे दांत असतात तेच विषारी दांत होत. हे इतर दांतांपेक्षा लांब असतात. यामुळे तो चावल्यावर सुईसारखीं दोन छिद्रे चावलेल्या भागावर दिसतात. ज्या सापाच्या अंगी विष नसतें त्यांचे सर्व दांत साधारणपणें सारख्याच लांबीचे असतात. यामुळे अशा प्रकारचा साप चावल्यास चावलेल्या ठिकाणीं दोनच छिद्रे न दिसतां बारीकसारीक अशा बऱ्याच खुणा दिसतात. दंशामुळे विषबाधा झाली असेल तर त्या जागेवरील रक्त ढवकर गोठत नाही व दांतांमुळे झालेल्या दोन छिद्रांतून बराच वेळ लालसर व पातळ रक्तासारखें पाणी बाहेर येत असतें. विष कातडीत शिरल्यामुळे तो भाग जरा सुजतो व तेथे एकसारख्या जोराच्या वेदना होतात. दंशस्थानाची जागा निळीकाळी होत जाते. कारण, त्या भागांतील रक्तावर विषाचा परिणाम होतो. बहुधा हात व पाय यांनाच साप चावतो; जरी आपणाला साप मारतां आला नाही किंवा तो आपणास दिसला नाही, तरी वर सांगितलेल्या लक्षणांवरून सर्पदंशामुळे विषबाधा झाली आहे किंवा नाही याचा अंदाज करतां येतो.

सर्वदंशासंबंधाने आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवावयास पाहिजे ती ही की, सापाच्या विषाने मनुष्याच्या अंगांत हळूहळू अशक्तता येते. त्याच्या अंगां चालण्यास किंवा हातपाय हालविण्यास सुद्धा शक्ति राहात नाही. डोळ्यांवर झापड येते व गळानि येऊन तो पडून राहतो; पण बहुधा लवकर बेशुद्ध होत नाही.

एखाद्या माणसाला साप चावला आहे, असे समजतांच ताबडतोब उपाय केला पाहिजे. ह्या कामीं दिरंगाई मुळींच होतां कामा नये. कारण सापाचें विष इतकें जहाल असतें कीं, तें अगदीं थोड्या वेळांत रक्तामध्ये भिनतें. याकरतां जे उपाय करावयाचे असतील ते शक्य तितक्या लवकर झाले पाहिजेत. जर विषवाधा झाली असेल तर त्या माणसाची

(५५)

तशी खात्री करून त्यास धीर दिला पाहिजे. अशा वेळीं मिण्याचें कांही कारण नाही, अशी त्याची खात्री करणें हाच खरा उपाय होय. देश झालेली जागा स्वच्छ पाण्याने धुवून तिजवर पट्टी बांधावी म्हणजे झालें. दुसरा कांही उपाय करावयास नको. पण विषवाधा झाली असावी असा संशय आल्यास चावलेल्या जागीं ताबडतोब चाकूने दोनतीन ठिकाणीं जरा खोल अशा उभ्या चिरा कराव्या; म्हणजे त्या जखमांतून वरेंच रक्त वाहूं लागेल व त्याबरोबर त्या भागांतील विषहि बाहेर निवून जाईल. ह्या जखमावर लाल औषध (परमॅगनेट ऑफ पोटॅश) जोराने चोळावें. ह्याप्रमाणे करीत असतांना दुसऱ्या एखाद्या माणसाने दंशस्थानापासून कांही अंतरावर मांसळ जागीं दोरीने किंवा फितीने घट्ट आवळून बांधावें. असें केलें असतां शरिरांत विष भिनण्यास प्रतिबंध होतो. अशा प्रकारें प्राथमिक उपचार केल्यानंतर त्या मनुष्यास ताबडतोब दवाखान्यांत किंवा सर्पदंशावरीळ औषधोपचार जाणणाऱ्या तज्ञाकडे घेऊन जावें. तेथे त्यास योग्य ते इलाज केले जातीलच.

कित्येक मांत्रिक सर्पदंशाची बाधा मंत्राने उतरवितात, अशा पुष्कळ लोकांची समजूत आहे; पण तो समज. आहे असें नाही म्हणून मांत्रिकांवर फारसा भरंवसा ठेवूं नये व त्यांच्या नादीं लागून भलमळते उपाय करण्यांत वेळ फुकट जाऊं देऊं नये.

- प्रश्न—(१) सर्पाविषयीं अतिशयोक्तीच्या कल्पना लोकांत कां पसरल्या ?
 (२) चावलेला साप विषारी आहे किंवा नाही हें कसें ओळखावें ?
 (३) साप चावल्यावर पहिला उपाय कोणता करावा ?

(४) त्यानंतर कोणत उपाय करावे ते सांगा.

(५) मांत्रिकावर विश्वास कां ठेवूं नये ?

धडा १८ वा.

कर्ज काढूं नये

जेर येथे जानबा व सईबाई हीं नवराबायको राहत असत. त्यांचें स्वतःचें लहानसें पण टुमदार घर होतें; पोटापुरती शेतीवाडी होती; दोन बैलजोड्या होत्या; शिवाय गायी, म्हशी वगैरे चारपांच जनावरें होती. जानबा कष्टाळू आणि सरळ स्वभावाचा होता. स्वतः शेतांत पुष्कळ मेहनत करावी व जें काय उत्पन्न येईल तेवढ्यांत आनंदाने दिवस काढावे, असा त्याचा नित्यक्रम आज दहाबारा वर्षे चालला होता.

पुढे एकदा असें झालें कीं, लागोपाठ दोनतीन सालें नापिकीचीं गेलीं. त्यामुळें घरीं होते नव्हतें तें सर्व धन खर्च झालें. त्यांत आणखी सईबाई आजारी पडली. तिच्या पथ्यपाण्याकरतां हि थोडाबहुत पैका लागला.

एके दिवशीं जानबा जरा चिंतातूर होऊन बसला. एकीकडे बायकोचा आजार व दुसरीकडे गांठी पैका नाही अशा पेचांत

सापडल्यामुळे जानबाच्या जिवाला हुरहुर लागली असल्यास नवल नाही. त्या वेळी त्याचा एक रावबा नांवाचा मित्र त्याच्याकडे आला. हा गृहस्थ वरून वरून मैत्री दाखवीत असला तरी जानबाचे सुखाचे दिवस त्याला पाहवत नव्हते. त्याचा धंदा म्हटला म्हणजे सुंदरशेटला कर्ज काढणारी कुळ गठून देणे हा होता. जानबाचा तो चिंतातुर चेहरा पाहून रावबाने ती संधी साधावयाची तयारी केली. गोड गोड बोलून तात्पुरती तोड म्हणून सुंदरशेटकडून शंभर रुपये कर्ज काढण्यासाठी त्याने जानबाचे मन वळविले. जानबाने ते रुपये आणले व आपली नड भागविली.

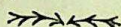
कांही दिवस गेले. जानबाची बायको बरी झाली; पण तिच्या हातून काम होईना. इकडे कर्जाची सहा महिन्यांची मुदत भरली. सुंदरशेटचा तगादा सुरू झाला. निदान व्याज तरी दिले तर आणखी चारसहा महिन्यांची मुदत मिळेल अशी बोलणी रावबाच्या मार्फत होऊ लागली. शेवटी शेवटी जेव्हा फारच तगादा लागला तेव्हा जानबाने दुसऱ्या एका सावकाराचे पैसे काढून सुंदरशेटचे व्याज भागविले. सुंदरशेटने आणखी मुदत दिली. पण आता जानबाच्या पाठीमागे एकाच्या ऐवजी दोन सावकार लागले. दिवसेंदिवस व्याज वाढत जाऊन कर्ज फुगत चालले. पहिले शंभर रुपयांचे कर्ज होते ते आता सुंदरशेटचेच दीडशे रुपयांचे कर्ज झाले. दुसऱ्या सावकाराचेहि कर्ज पंचविसांचे पन्नास, पन्नासाचे पाऊणशे असे वाढू लागले. शेवटी एकएक जनावर विकून व्याज भागवावे लागे. व्याज कसेवसे भागले तरी मुद्दल कर्जाचा बोजा आपला कायमच !

हळूहळू सर्व जनावरें गेलीं. सावकारांनीं फिर्यादी केल्या, त्यांत जानबाचें घरदार गेलें; पण कर्ज फिटेंना. कर्जाच्या जोडीला आणखी फिर्यादीचा खर्च घावा लागला.

शेवटीं तर जानबा इतका त्रासला कीं, त्याने आपलें शेत विकून टाकून एकदाचो सर्व कजाची फेड केली. कर्ज फिटलें, पण जानबा मात्र मजूर बनला. त्याच गावांत दुसऱ्याच्या शेतांत खपून तो आपलें व आपल्या मुलामाणसांचें पोट भरूं लागला.

- प्रश्न—(१) जानबाजवळ असलेली सर्व शिल्क कशी खर्च झाली ?
 (२) रावबाने जानबाचें मन कर्ज काढण्याकरतां कां वळविलें ?
 (३) जानबाचें कर्ज कसें वाढत गेलें ?
 (४) जानबाचीं जनावरें कशीं गेलीं ?
 (५) शेवटीं कर्ज वारण्याकरतां जानबाने काय केलें ?

धडा १९ वा.

तुकारामाचे अभंग

कृपाळु देव

कां रे नाठविसी कृपाळु देवासीं,
 पोशितो जगासी एकराची ॥ १ ॥
 फुटे तरुवर उष्णकाळमासी
 जीवन त्यासी कोण घाली ? ॥ २ ॥
 बाळा दूध कोण करितें उत्पत्ति ?
 वाढवी श्रीपती सर्वे दोन्ही ॥ ३ ॥

(५९)

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

तेणें तुझी काय नाही केली चिंता ?
 राहे त्या अनंता आठवोनी ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे त्याचें नांव विश्वंभर,
 त्याचें निरंतर ध्यान करी ॥ ५ ॥

संत

संतांचिया गावीं प्रेमाचा सुकाळ,
 नाही तळमळ दुःख लेश ॥ १ ॥
 तेथे मी राहीन होऊनि याचक,
 घालतील भीक तेचि मज ॥ २ ॥
 संतांचिया गावीं थोर भांडवल,
 अवघा विठ्ठल धनवित्त ॥ ३ ॥
 संतांचें भोजन, अमृताचें पान,
 करिती कीर्तन सर्वकाळ ॥ ४ ॥
 संतांचा उदीम उपदेशाची पेठ,
 प्रेम-सुख-पाठ घेती देती ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे तेथे आणिक नाही परी,
 म्हणोनि भिकारी झालों त्यांचा ॥ ६ ॥

देवासाठीं तळमळ

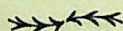
कन्या सासुरासी जाये मागे परतोन पाहे ॥ १ ॥
 तैसें झालें माझ्या जिवा, केव्हा भेटसी केशवा ? ॥ २ ॥
 चुकलिया माये, बाळ हुरूहुरू पाहे ॥ ३ ॥
 जीवनावेगळी मासोळी, तैसा तुका तळमळी ॥ ४ ॥

खरा साधु

कई वाहावें जीवन, कई पलंगीं शयन ॥ १ ॥
 जैसी जैसी वेळ पडे, तैसे तैसे होणें घडे ॥ २ ॥
 कई भोज्य नाना परी, कई कोरड्या भाकरी ॥ ३ ॥
 कई बैसावें वाहनीं, कई पायीं अनवाणी ॥ ४ ॥
 कई उत्तम प्रावणें, कई वसनें तीहि जीणें ॥ ५ ॥
 कई सकळ संपत्ती, कई भोगणें वि॒त्ती ॥ ६ ॥
 कई सज्जनाचा संग, कई दुर्जनाचा योग ॥
 तुका म्हणे जाण, सुख दुःख तें समान ॥ ८ ॥

तुकाराम

धडा २० वा.

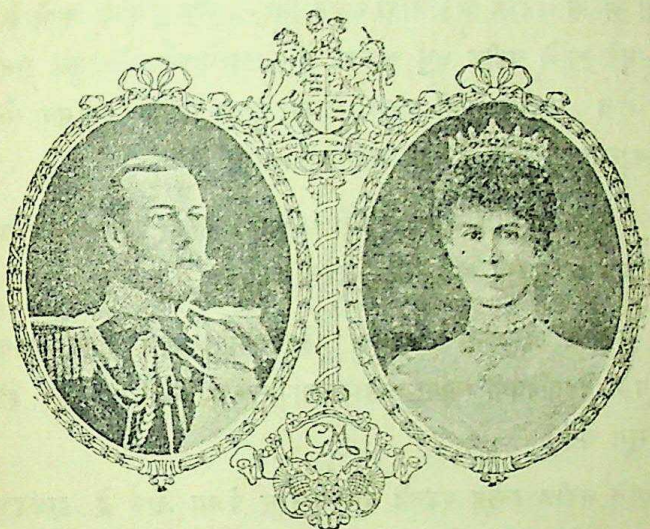

बादशहा पंचमज्जार्ज

अपल्या देशापासून फार दूर अंतरावर इंग्लंड म्हणून एक देश आहे. तेथील लोक मोठे पराक्रमी व संपन्न आहेत. इंग्लंड देशाची सत्ता पृथ्वीवरील आणखी पुष्कळ देशांवर चालते. या सर्वांना मिळून इंग्रजी साम्राज्य म्हणतात.

इंग्रजी साम्राज्यांत हिंदुस्थान देशाचें महत्त्व फार मोठें आहे व म्हणून त्याला इंग्रजी साम्राज्यांतील सर्वांत दैदीप्यमान हिरा असे म्हणतात.

इंग्रजी साम्राज्याचे अधिपति बादशहा पंचम जॉर्ज हे होते. त्यांना एक मोठा भाऊ होता; म्हणून हे पुढे साम्राज्याचे अधिपति होतील असे त्या वेळी कोणास वाटत नव्हते.

लहानपणीं दोघां बंधूंचें शिक्षण बादशहा सप्तम एडवर्ड व महाराणी अलेक्झांड्रा यांच्या देखरेखीखाली झालें. दोघे बंधु मोकळ्या मनाचे, दयाशील व विनयशील आहेत, अशी त्यांची त्याच वेळीं ख्याति झाली होती.

लहानपणचा प्राथमिक अभ्यासक्रम झाल्यावर दोघांना आरमाराचें शिक्षण देण्याकरितां ब्रिटानिया नामक जहाजावर ठेवले. तेथे त्यांना आपली थोर पदवी विसरून सामान्य खलाशाप्रमाणे सर्व कामें करावीं लागत. त्यामुळे त्यांच्या अंगीं स्वावलंबन, शिस्त व इतरांशीं बरोबरीच्या

जात्याने वागण्याची संवय इत्यादि गुण सहजच आले. याच वेळी त्यांनी लॉबलॉबच्या सफरी करून आपल्या ज्ञानांत पुष्कळ भर टाकली. राजपुत्र जॉर्ज यांनी आरमारी विद्यालयांतील पांच परीक्षा दिल्या. अशा रीतीने त्यांनी अनेक लढाऊ जहाजांवर राहून निरनिराळ्या हुद्यांचीं कामे केलीं. परंतु पुढे त्यांचे वडील बंधु आल्बर्ट हे मरण पावले. त्यामुळे राजपुत्र जॉर्ज हेच गादीचे भावी वारस ठरले. तेव्हा त्यांनी आरमार सोडून राज्यकारभाराचें ज्ञान संपादन करण्यास आरंभ केला.

नंतर त्यांचा राजकुमारी मेरी यांच्याशीं विवाह झाला त्यांना पांच मुलगे व एक मुलगी अशीं सहा अपत्ये आहेत.

युवराज असतांना ते एकदा हिंदुस्थानांत आले होते. यावरून हिंदुस्थान देशाविषयीं त्यांना लहानपणापासूनच किती कळकळ होती हें दिसून येतें.

त्यांचे वडील सप्तम एडवर्ड वारल्यानंतर पंजम जॉर्ज हे इंग्लंडच्या गादीवर बसले.

१९११ सालीं बादशहा महाराणीसह हिंदुस्थानांत आऊ होते. त्या वेळीं दिल्ली येथे मोठा दरबार भरला होता. हा दरबार अगदी अपूर्व अशा थाटाने साजरा करण्यांत आला. दरबारच्या जागेवरचा मंडप अत्यंत भव्य व सुशोभित केला होता. हिंदुस्थानांतलें सर्व राजे-रजवाड्यांना व इतर सन्मान्य लोकांना ह्या दरबारासाठीं मुद्दाम बोलावण्यांत आले होते. ह्या दरबारामुळे इंग्रजी राज्यांत हिंदुस्थानचें महत्त्व किती आहे हें सर्वांच्या दृष्टीपत्तीला आले त्या वेळीं आणखी

इतरहि बऱ्याच महत्त्वाच्या गोष्टी खुद्द बादशहांनी जाहीर केल्या. त्यामुळ ह्या दरबाराळा फार महत्त्व आहे.

लहान मुलांच्या शिक्षणाकरतां पन्नास लाख रुपयांची देणगी देण्यांत आली. लहान पगाराच्या सव नोकरांना अर्ध्या महिन्याचा पगार बक्षीस म्हणून देण्यांत आला. रावसाहेब, रायब्रहादूर वगैरे पदवीवाल्या लोकांना खास पदकें द्यावी व महामहोपाध्याय व शमसुलउलमा या पदव्यांबरोबर वार्षिक वेतन द्यावें असे ठरविण्यांत आले. पुष्कळ लोकांना जमिनी इनाम मिळाल्या व बऱ्याचशा कैद्यांची तुरुंगांतून सुटका झाली.

याच वेळीं दिल्ली ही राजधानी झाली आहे; व बंगाल, बिहार, ओरिसा आणि आसाम हे नवे प्रांत केले आहेत, अस बादशहांनी जाहीर केलें. त्याच वेळीं हिंदुस्थानांतलें सर्व लहानमोठ्या शहरांत दारूकाम, परेड, दीपोत्सव वगैरे कार्यक्रम करण्यांत आले. सर्व शाळांतलें मुलांना मिठाई व दरबारादिनाची खास पदकें वांटलीं. त्याच्या स्मरणार्थ १२ डिसेंबरला सर्व शाळांमधून दरबारादिन सजरा करीत, हे तुम्हांला माहीत आहेच.

प्रश्न—(१) इंग्रजी सम्राज्य म्हणजे काय ? इंग्रजी साम्राज्यांत हिंदुस्थानला काय म्हणतात ? (२) इंग्रजी सम्राज्याचे अधिपति कोण ? पंचम जॉर्ज हे द्वितीय पुत्र असून ते राज्याचे वारस कसे झाले ? (३) पंचम जॉर्ज ह्यांनी आरमारी शिक्षण कोठें मिळविलें ? त्यामुळे त्याच्या अंगी कोणकोणते गुण आले ? (४) त्यांचा कुटुंबविस्तार सांगा (५) दरबारादिनाचें महत्त्व सांगा.

धडा २१ वा.

सेवासदन

पुण्यास स्त्रीशिक्षणाच्या ज्या अनेक संस्था आहेत त्यांपैकी सेवा-
सदन ही एक प्रमुख संस्था आहे. ही संस्था कै० न्यायमूर्ति रानडे
यांच्या पत्नी श्रीमती रमाबाई यांनी काढली. गरीब असहाय्य अशा
बालकांना मदत करण्यास त्या नेहमी तयार असत. संस्था प्रथम काढली
तेव्हा त्यांत प्रौढ स्त्रियांना शिक्षण द्यावें असा त्यांचा हेतु होता; व
त्याप्रमाणे शिवणाचें, विणण्याचें वगैरे शिक्षण प्रामुख्याने तेथे दिले जातें.
या संस्थेतून बऱ्याच स्त्रिया अशा तऱ्हेने धंदेशिक्षण घेऊन बाहेर
पडल्या आहेत व त्या घरच्या घरी स्वतःचा चरितार्थ चालवीत आहेत.

प्राढ स्त्रियांच्या सोयीकरता शाळेची वेळ मुदामच दुपारी १ ते ५
पर्यंत ठेवली आहे. तेथे पहिलीपासून पांचवीपर्यंतचे वर्ग इतर
शाळांतल्याप्रमाणे आहेत. ज्यांना हें शिक्षण नको असेल त्यांच्याकरता
शिवणाचे, मागावर विणण्याचे वगैरे वर्ग ह्याच वेळेस ठेवलेले आहेत.
शिवणाचा अभ्यास एका वर्षांतच पूर्ण करतां येत असल्यामुळे पुष्कळशा
बायका शिवणकामच शिकवितात. मागावर खण, कापड, लुगडी विणणें
रंगविणें वगैरे सर्व कामें येथे स्त्रियांना शिकविळीं जातात; व तीं त्या
चांगल्या तऱ्हेने करतात. संस्थेचेंच एक दुकान आहे व त्या
ठिकाणीं तयार केलेला माल तेथेच विक्रीस ठेवतात. लहान
मुलांचीं खेळणीं, सुंदर सुंदर तयार केलेले कपडे वगैरे माल

येथे मिळतो. माल सुवक व निरनिराळ्या प्रकारचा असल्यामुळे दुकानची विक्री पण चांगली होते. माल देणें, हिशेब ठेवणें वगैरे सर्व कामें स्त्रियाच करतात.

शालेला जोडूनच विद्यार्थिनींची राहण्याची व्यवस्था केली आहे. या ठिकाणीं लहानमोठ्या मिळून एकंदर १००-१२५ पयत मुली आहेत. तेथील बहुतेक सर्व कामें मुलीच पाळीपाळीने करतात. ज्या मुली अगदी गरीब असतात व स्वतःचा खर्च देऊं शकत नाहीत, त्यांना स्वयंपाकाचें काम करावें लागतें व बाकीच्यांना कोणाला वाढण्याचें, चटणी करण्याचें, भाजी चिरण्याचें अशीं कामें पाळीपाळीने करावीं लागतात.

तेथे प्रौढ स्त्रियांच्या शिक्षणाखेरीज प्राथमिक शाळा व स्त्रीशिक्षकांच काँलेज आहे. त्या ठिकाणीं एकंदर चारपांचशेपर्यंत विद्यार्थिनी शिक्षण घेतात. हायस्कूल नुकतेंच उघडलें आहे व त्याला सरकारी मान्यता मिळाली आहे. तेथून मॅट्रिकच्या परिक्षेला मुली वसतात. त्याचप्रमाणे लेडी डॉक्टर्स व नर्सस यांच्याकरतां स्वतंत्र राहण्याची सोय दुसरीकडे केलेली आहे, व तेथे ५०-६० विद्यार्थिनी हें शिक्षण घेत आहेत. याशिवाय परगावीं सुद्धा या संस्थेच्या शाखा आहेत. गरीबगुरीव स्त्रियांना फुरसतीच्या वेळीं थोडेंफार आवडेल तें शिक्षण घेतां यावें अशी एकंदर योजना आहे. नागपूर येथे ह्या संस्थेची एक शाखा निघाली असून ती तेथे उपयुक्त कार्य करीत आहे.

सेवासदन ही संस्था श्री० रमाबाई रानडे यांनी काढली व त्यांनी तिची बीस वर्षेपर्यंत मातेसारखी जोपासना करून तिला आपल्या मुळीप्रमाणे

वाढविली म्हणून श्री० रमाबाईंना सेवासदनाची माता असें म्हटलें तें तें शोभण्यासारखें आहे.

प्रश्नः—(१) सेवासदन ही संस्था कोणतें कार्य करते ?

(२) येथे किती प्रकारचें शिक्षण दिलें जातें ?

(३) येथे गरीब मुलींस कसें राहतां येथें ?

(४) श्री० रमाबाईंना सेवासदनाची माता असें कां म्हणावें ?

धडा २२ वा.

शेतकीचीं अवजारे

शामराव पाटील अकोल्याजवळ वाडेगावास राहात असत. त्यांच्या गावीं एक दिवस शेतकीखात्याचे एक छोटेसाहेब येऊन उतरले होते. त्यांना भेटण्याकरतां शामराव पाटील गेले. त्यांच्याबरोबर त्यांचा मुलगा किसनहि गेला.

छोटेसाहेब शामराव पाटलांशीं बोलत बसले. तेथेच त्यांचा मुलगा किसनहि बसला, तेव्हा बोलतां बोलतां छोटेसाहेब पाटलांस म्हणाले, 'यंदा दरसालप्रमाणे अकोल्याच्या सरकारी शेतांत जानेवारीत प्रदर्शन भरणार आहे. त्यावेळीं तुम्ही तुमच्या गावच्या इतर शेतकऱ्यांना वेऊन प्रदर्शन पाहण्यास जरूर या. तेथे यंदा पुष्कळ नवीन व उपयुक्त गोष्टी तुम्हांस पाहावयास सापडतील.' हें व इतर बोलणें झाल्यावर शामराव पाटील व किसन असे दोघे घरी गेले.

(६७)

वरिं आल्यावर किसन शामराव पाटलास म्हणाला, “ बाबा, तुम्ही मला एकदा शेतकीप्रदर्शन पाहाण्यास नेणार होतां; तर मग यंदा न्याल ना ?

शामराव—होय, नेईन.

किसन—पण बाबा, प्रदर्शन म्हणजे काय हो ?

शामराव—प्रदर्शन म्हणजे निरनिराळ्या उत्तम पदार्थांची लोकांनी पाहावें म्हणून केलेली मांडणी. शेतकऱ्यांना ज्ञान व्हावें म्हणून अशा प्रदर्शनांत शेतकीच्या उपयोगाचे निरनिराळे पदार्थ व्यवस्थित रीतीने मांडून ठेवून त्याविषयी माहिती देण्याची तजवीज केलेली असते.

ठरल्याप्रमाणे शामराव पाटील किसनला घेऊन प्रदर्शनाच्या वेळी आकोल्यास गेले. तेथे त्यांना त्यांच्या गावी आलेले शेतकीखात्याचे छोटेसाहेब व इतर कामगार भेटले. प्रदर्शनाचे निरनिराळे विभाग केलेले होते. एका विभागांत शेतकीचीं अवजारे, एका विभागांत बीबियाणें व एका विभागांत खतें अशी व्यवस्था केलेली होती.

शामराव पाटील किसनला घेऊन प्रथम अवजारांच्या विभागांत गेले. तेथे यंत्राने चालणाऱ्या नांगराने नांगरणी चालली होती. त्या मोठ्या नांगराने जमीन किती जलद व खोल नांगरली जाते हें पाहून किसनला मोठें आश्चर्य वाटलें. नंतर ते कापणीचें यंत्र पाहावयास गेले. तें मोठें यंत्र बैल ओढीत होते. भागच्या बाजूस पीक कापण्याचे करवती-सारखे दाते बसविले होते. या यंत्राने उवारीचें पीक कापून त्याच्या येड्या बांधून तयार होत होत्या, हें पाहून किसनला फार मौज वाटली.

नंतर ते तेथून पुढे गेले. तेथे नवीन प्रकारचे पुष्कळ वखर, डबो, पाणी काढण्याचे पंप, उपणणीचे यंत्र वगैरे यंत्र व्यवस्थित रीतीने मांडून ठेवली होती. या यंत्रांची माहिती शेतकऱ्यांना समजावून देण्याकरता तेथे शेतकीखात्याचे एक अधिकारी उभे होते. त्यांनी उपणणीच्या यंत्राने पुष्कळ ज्वारी थोड्या वेळांत व वारा नसताहि स्वच्छ करून दाखविली. या यंत्रामुळे शेतकऱ्यांना आपले धान्य स्वच्छ करण्याकरता वाऱ्यावर अवलंबून राहावे लागत नाही; व थोड्या वेळांत पुष्कळ काम कसे होते हे त्यांनी थोडक्यांत समजावून सांगितले.

तेथे जवळच एके ठिकाणी लोखंडी नांगर, पाणी काढण्याचे पंप, मुईमुगाच्या शेंगा फोडण्याचे यंत्र, नवीन तऱ्हेची मोटेची चाकें, लोखंडी मोटा, रहाटगाड्यांची माळ वगैरे अवजारें आणि जिन्नस नीट मांडून ठेवले होते. त्या ठिकाणी किलोस्कर कारखान्यांतील माल अशी मोठ्या अक्षरांनी लिहिलेली पाटी लावली होती. ती वाचून किसन म्हणाला, “ बाबा, हे किलोस्कर कोण ?

शामराव—साताऱ्याकडे शेतीचीं औतें व इतर लोखंडी जिन्नस तयार करण्याचा यांचा एक मोठा कारखाना आहे. त्यांनी आपल्या कारखान्याकरतां किलोस्करवाडी म्हणून एक नवे गावच वसविले आहे. त्यांच्या कारखान्यांत आजपर्यंत हजारो नांगर तयार होऊन बाहेर गेले.

ते पाह्या, तेथें सातारचे लोखंडाचे नांगर ठेवले आहेत. साताऱ्याकडें सुद्धा असाच एक लोखंडी नांगरांचा कारखाना आहे.

नंतर शेतांत जेथे उभी पिके होती त्या भागांत ते गेले. ऊस, भुईमूग, कापूस, ज्वारी वगैरे पिके फारच उत्तम होती. अशी उत्तम पिके किसनने पूर्वी कधीच पाहिली नव्हती. म्हणून किसन शामराव पाटलांस म्हणाला, “ बाबा, आपल्या शेतापेक्षा येथे कितीतरी चांगली पिके होतात हो! ”

शामराव—किसन, ही गोष्ट अगदी खरी आहे. येथे शेतीची उत्तम मशागत होते. नंतर उत्तम व भरपूर खर्च घालून जमीन तयार करतात. अशा प्रकाराने सुपीक झालेल्या जमिनीत निवडेल्ले व कसदार बीं पेरतात; म्हणूनच येथे इतके उत्तम पीक येते.

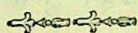
इतके बोलणे झाल्यावर शामराव पाटील किसनला घेऊन ज्या ठिकाणी बियांचे निरनिराळे नमुने ठेवले होते त्या ठिकाणी गेले. तेथे गहू, हरभरा, तूर, मका, तांदूळ, भुईमुगाच्या शेंगा, सरकी व ज्वारी यांचे कित्येक प्रकार ठेवले होते. ह्या जातींचीं पिके कोणत्या प्रांतांत होतात, त्यांचे विशेष गुण कोणते, एका एकरांत किती उधन्न येते वगैरे त्रोटक माहिती येथे एकएका कार्डावर लिहिली होती. ह्या सर्व गोष्टी पाहून त्याविषयी बोलत बोलत शामराव पाटील व किसन दुसऱ्या विभागांत जाण्यास निघाले.

जनावरांच्या विभागांत गेल्यावर त्यांनी निरनिराळ्या जातींचे बैल व गायी पाहिल्या. त्या गायी व बैल ठेवण्याकरतां जो गोठा केंलेला होता तो इतका स्वच्छ व टापाटपीचा होता की, ती स्वच्छता व टापाटप पाहून शामराव पाटील व किसन हे खुष झाले.

सर्व प्रदर्शन पाहिल्यानंतर शामराव पाटील व किसन आकोल्यास गेले. तेथून ते दुसऱ्या दिवशीं वाडेगावास परत गेले.

प्रश्न... (१) प्रदर्शन म्हणजे काय ? (२) शेतकीच्या प्रदर्शनांत कोणकोणत्या वस्तु मांडल्या होत्या ? (३) पिकें चांगलीं कशीं होतात ? (४) शेतीचीं लेखंडीं औतें कोठें तयार होतात ? (५) प्रदर्शनापासून काय फायदा होतो ?

धडा २३ वा.

भीष्माचार्य

प्राचीनकाळीं भरतखंडांत कुरु नांवाचा एक पराक्रमी राजा झाला. कुरु राजाच्या वंशांत शंतनु नांवाच्या राजाचा देवव्रत हा ज्येष्ठ पुत्र होता. हाच पुढे भीष्म ह्या नांवाने प्रसिद्धीस आला.

देवव्रत हा बुद्धिमान व चतुर होता. लहानपणीं त्याला वसिष्ठ ऋषींच्या आश्रमांत ठेवले होते. तेथे सर्व शास्त्रांत पारंगत झाल्यावर तो परशुरामाकडे गेला व धनुर्विद्येंत प्रवीण झाला. आपला पुत्र देवव्रत सर्व विद्येंत निपुण व राज्यकारभार पाहण्यास योग्य झाला हें पाहून शंतनु राजाने त्यास युवराजपद दिलें; आणि त्याच्यावर सर्व राज्याचा भार सोपविला.

पुढे कांही वर्षांनी शंतनु राजाने स्वतः सत्यवती नांवाच्या, कोळ्याच्या एका सुंदर कन्येशीं विवाह करण्याचें योजलें. परंतु शंतनूच्या पाठीमागे

देवव्रताच्या ऐवजी सत्यवतीचाच मुलगा राज्यावर बसला पाहिजे अशी तिच्या बापाचे अट घातली. ती अट ऐकून राजा खिन्न झाला. होतां होतां ती गोष्ट देवव्रताच्या कानावर गेली. तेव्हा तो आपल्या प्रधानाला बरोबर घेऊन सत्यवतीच्या बापाकडे गेला व आपल्या पित्यास सत्यवती देण्याबद्दल त्याने कोळ्याला गळ घातली, त्याची खात्री पटविण्यासाठी देवव्रताने आपल्या राज्यावरच्या हक्कावर पाणीहि सोडलें. तरीहि कोळ्याच्या मनाचें समाधान झालें नाहीं. कोळी म्हणाला, “ देवव्रता, तूं स्वतः आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणे वागशील याबद्दल मला संशय नाहीं; पण पुढे कदाचित तुझे पुत्र सत्यवतीच्या पुत्रांस राज्यावरून दूर करणार नाहींत कशावरून ? ”

हें ऐकतांच देवव्रताने जी प्रतिज्ञा केली ती खरोखरच वाखाणण्यासारखी आहे. तो म्हणाला, “ ऐका ! सर्वजण ऐका ! सत्यवतीच्या पुत्रांना राज्य मिळण्याच्या कामी पुढे कदाचित माझे पुत्र अडथळा करतील म्हणून मी अशी प्रतिज्ञा करतो की, आजपासून मरेपर्यंत मी कडकडीत ब्रह्मचर्यव्रत पाळीन. ” ही प्रतिज्ञा ऐकून कोळ्याचें समाधान झालें. व त्याने आपली कन्या शंतनूला देण्याचें तात्काळ कबूल केलें. सावत्र बंधूच्या हिताकरतां अशी भीष्म प्रतिज्ञा देवव्रताने केल्यामुळे सव लोक त्याला भीष्म या नांवाने संबोधूं लागले. भीष्माने मरेपर्यंत आपल्या प्रतिज्ञेचें पालन केलें हें पुढील गोष्टीवरून कळून येईल.

शंतनूचा सत्यवतीशीं विवाह झाला; आणि तिला चित्रांगद व विचित्रवीर्य असे दोन पुत्रहि झाले. ते अल्पवयी असतांच शंतनु

स्वर्गवासी झाला, तेव्हा भोष्माने प्रतिज्ञेप्रमाणे चित्रांगदास राज्यावर

मी आजपासून मरेपर्यंत कडकडीत ब्रह्मचर्यव्रत पाळीन.

वसविलें आणि आपण स्वतः राज्यकारभार पाहूं लागला. परंतु थोड्याच अवधीत चित्रांगद मरण पावला. त्यानंतर भीष्माने विचित्रवीर्याला राज्यावर वसविलें. तो भीष्माच्या अनुमतीनेच राज्य करीत असे. विचित्रवीर्याच्या मागून त्याचा मोठा पुत्र धृतराष्ट्र जन्मांध असल्यामुळे भीष्माने कनिष्ठ पुत्रास—पंडूस राज्यावर वसविलें; आणि पंडु मरण पावतांच अंध धृतराष्ट्रास राज्यपद दिलें. पंडूचे पुत्र युधिष्ठिरादि पांडव व धृतराष्ट्राचे पुत्र दुर्योधनादि कौरव यांस भीष्माने उत्तम प्रकारें शिक्षण दिलें आणि युधिष्ठिर हाच सर्व राजपुत्रांमध्ये राज्यकारभार करण्यास योग्य दिसल्यामुळे त्याने त्यास युवराजपद दिले. ही गोष्ट दुर्योधनासारख्या दुष्ट कौरवांस सहन न झाल्यामुळे त्यांनी पांडवांचा अनेक प्रकारें छळ केला. भीष्माने कौरवांस पुष्कळ उपदेश केला; परंतु त्याचा कांहीच उपयोग झाला नाही. दुर्योधनाने युधिष्ठिराला द्यूत खेळावयास लावून त्याची सर्व संपत्ति हरण केली; त्याचें राज्य हरण केलें व अखेर त्या सर्व पांडवांस वनवासास पाठविलें.

पुढे योग्य समयीं पांडवांनी अर्धें राज्य कौरवांजवळ मागितलें. त्यांनी तें देण्याचें नाकारतांच युद्धाचा प्रसंग येऊन ठेपला. त्यावेळीं दुर्योधनाने भीष्मास मुख्य सेनापति नेमलें. भीष्म जरी वृद्ध होता तरी त्याचा पराक्रम अवर्णनीय होता. तो महारथी होता. हजारों वीरांशीं लढण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगांत होतें.

भीष्मासारख्या वृद्ध आजोवांना युधिष्ठिरासारख्या सद्गुणी नातवांशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग आला. परंतु त्यावेळीं धृतराष्ट्र हा राजा होता व भीष्म त्याचा सेनापति होता, म्हणून भीष्माने राजाची आज्ञा पाळण्याचें

कबूल केलें. पांडवसेनेबरोबर दहा दिवस घनघोर युद्ध करून तो शेवटीं शरशय्येवर पडला. त्यानंतर आठ दिवसांनी कौरवांचा पराभव होऊन भारतीय युद्धाचा शेवट झाला आणि युधिष्ठिर सार्वभौम राजा झाला. युद्धांत प्रत्यक्ष पांडवांचा जय झाला, हें ऐकून भीष्माचार्यास समाधान वाटलें.

त्याने बापाच्या सुखाकरतां केलेली आपली प्रतिज्ञा शेवटपर्यंत पाळली यांतच त्याच्या मनाचा मोठेपणा दिसून येतो.

प्रश्न—देवव्रत कोणाचा मुलगा ? (२) देवव्रताचें नांव भीष्म असें कां पडलें ? (३) भीष्माने कोणती प्रतिज्ञा केली ? कां ? (४) कौरव व पांडव यांचें नातें कोणतें होतें ?

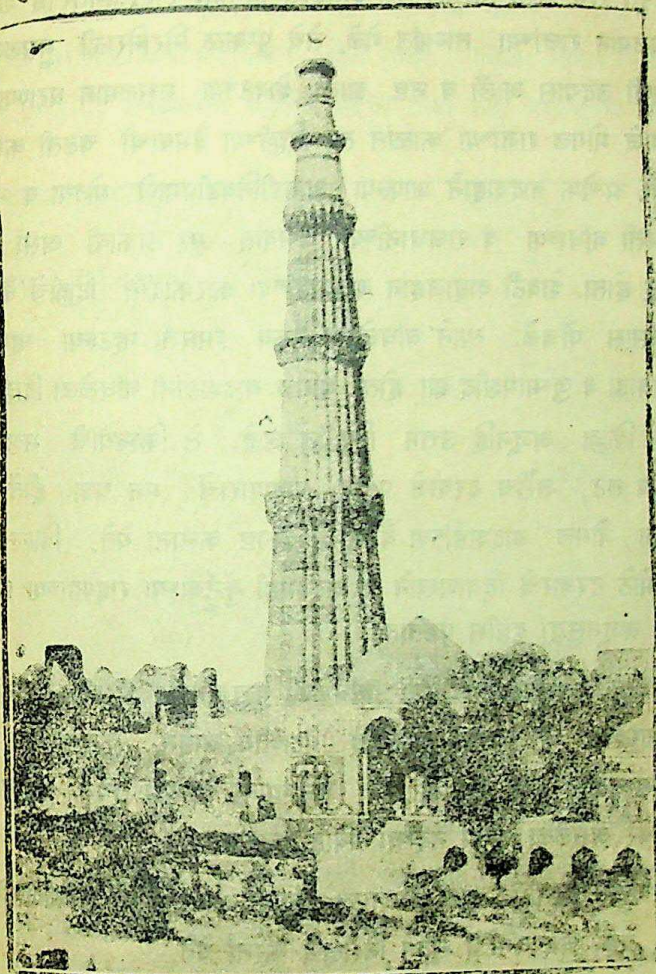
अर्थ सांगा—युवराजपद, अल्पवयी, जन्मांध, द्यूत, हरण करणें.

धडा २४ वा.

अनेक राजघराण्यांची राजधानी

दिल्ली हें शहर हिंदुस्थानची राजधानी होय. ह्या शहराचा इतिहास फार मोठा आहे. असें म्हणतात कीं, ज्या ठिकाणीं दिल्ली शहर आज वसलें आहे, त्या ठिकाणीं आजपर्यंत निरनिराळ्या नांवांचीं सातआठ शहरे भरभराटीस येऊन नष्ट झालीं. ह्या म्हणण्यांत बरेंच तथ्य असलें पाहिजे. कारण दिल्लीच्या आसपास पुष्कळ जुन्या शहरांचे अवशेष

आजसुद्धा सांपडतात. पांडवांची पुराणप्रसिद्ध राजधानी, इंद्रप्रस्थ याच.

कुतुबमिनार

ठिकाणीं होती. पौराणिक कालानंतर याच ठिकाणीं तोमर नांवाचे

रजपूत राजे राज्य करीत, असें इतिहास सांगतो. रजपुतानंतर हें शहर मुसलमान राजांच्या ताब्यांत गेलें. तेथे पुष्कळ निरनिराळीं मुसलमान घराणीं उदयास आलीं व नष्ट झालीं. शेवटच्या मुसलमान घराण्याच्या म्हणजे मोगल राजांच्या काळांत तर दिल्लीच्या वैभववाची चढती कमान होती. प्रत्येक बादशहाने आपल्या आवडीनिवडीप्रमाणे मोठ्या व भव्य इमारती बांधव्या व राजधानीच्या वैभवांत भर टाकावी असा क्रम चालू होता. शेवटीं शहाजहान बादशहाच्या कारकीर्दीत दिल्लीचें वैभव कळसास पोचलें. त्याने बांधलेल्या मुख्य इमारती म्हटल्या म्हणजे राजवाडा व जुम्हामशीद ह्या होत. मोगल बादशहांनी बांधलेला दिल्लीचा भव्य किल्ला अजूनहि उत्तम स्थितीत आहे. ते किल्ल्याचे भव्य व अमेद्य तट, तसेंच दरवाजे पाहून पाहणाराचें मन थक्क होतें, व त्याला मोगल बादशहांच्या वैभवाची स्पष्ट कल्पना येते. किल्ल्यांत मोठमोठे दरबारचे दिवाणखाने व बादशाही कुटुंबाच्या राहण्याच्या इतर सोई अजूनसुद्धां दृष्टीस पडतात.

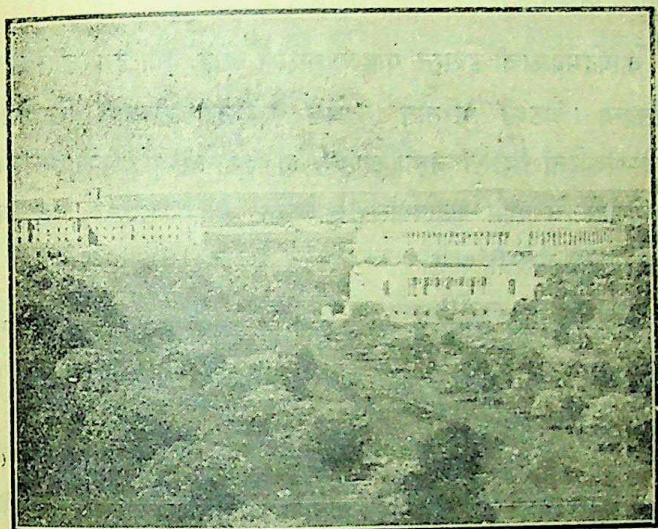
गुलामवंशातील राजांनी बांधलेली कुतुबमिनार व शहाजहानची जुम्हामशीद या इमारती अद्यापहि प्रेक्षणीय आहेत. कुतुबमिनार हा मनोरा इतका उंच आहे कीं, त्या मनोऱ्यावर गेल्यास तेथून दहाबारा मैलांवर असलेला यमुना नदीचा प्रवाह दिसतो.

दिल्ली शहरांतील जुनी वेधशाळा प्रख्यात आहे. तेथून आकाशांतील तारे, ग्रह, चंद्र वगैरेंचें सूक्ष्म निरीक्षण करतां येतें.

मोगलांनंतर दिल्लीच्या वैभवास उतरती कळा लागली. दिल्ली हें शहर व्यापाराकरितां प्रसिद्ध नाही. तेथे हस्तीदंती कोरीव काम व

(७७)

तशाच प्रकारची कलाकौशल्याची कामे चांगली होतात. परंतु या धंद्यांची भरभराट राजाश्रयाशिवाय होत नाही. यामुळे मोगल राजांचें राज्य इंग्रजांनी घेतल्यानंतर दिल्लीचें महत्त्व कमी झालें यांत नवल नाही.

व्हॉइसरॉयांचा वाडा व कायदेमंडळाचें सभागृह.

इ. स. १९११ पर्यंत ब्रिटिश हिंदुस्थानची राजधानी कलकत्त्यास होती. परंतु त्या वर्षी इंग्रजसरकारने आपल्या राजधानीचें ठिकाण बदलून दिल्लीस नेलें. त्यावेळीं तेथे मोठा दरवार भरला होता. या दरबारांत बादशहा पंचम जॉर्ज जातीने हजर होते. त्यांनीच दिल्ली हें राजधानीचें शहर केल्याचें जाहीर केलें. यानंतर दिल्लीचें महत्त्व पुन्हा वाढलें. गेल्या वीस वर्षांत कोट्यावधि रुपये खर्च करून नवी दिल्ली या

नावाचा दिल्ली शहराचा एक सुंदर भाग निर्माण केलेला आहे. या भागांत व्हाइसरॉय यांचा वाडा, सरकारी कचेऱ्या, इतर अधिकाऱ्यांचे राहण्याचे मोठमोठे भव्य बंगले, कायदेमंडळाची सभागृहे वगैरे सुंदर इमारती आहेत.

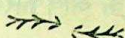
कायदेमंडळाची इमारत पाहण्यासारखी आहे. त्या इमारतीत कायदेमंडळाच्या बैठकी भरतात. तेथेच कायदेमंडळाच्या निरनिराळ्या कचेऱ्यांकरिता प्रशस्त जागा आहेत. ह्या इमारतीच्या दुसऱ्या मजल्यावर कायदेमंडळाचे काम पहावयास आलेल्या प्रेक्षकांकरिता बसावयाची खास जागा केलेली आहे.

यांशिवाय येथे नव्या व जुन्या इतक्या इमारती व प्रेक्षणीय स्थळे आहेत की, त्या सर्वांचे अगदी थोडे वर्णन देऊं लागल्यास त्याचा एक स्वतंत्र ग्रंथच होईल.

प्रश्न—(१) दिल्ली येथे आजपर्यंत कोण कोण राजे झाले ? (२) मोगल बादशहांच्या वैभवाची कल्पना कशाने येते ? (३) कुतुबमिनारचा विशेष काय आहे ? (४) दिल्ली दरवार कोणी व कधी भरविता होता ? (५) दिल्लीस पाहण्यासारखी कोणकोणती ठिकाणे आहेत ?

(७९)

धडा २५ वा.

दूधदुभतें

यशवंतराव देशमुख व शिवराम पाटील हे दोघे लहानपणीं शिंदीस एकाच वर्गांत शिकत असत. यशवंतराव पुढे नागपुरास नोकरी लागल्यामुळे ते तेथे राहावयास गेले; शिवराम पाटील आपल्या गावीं राहून शेतीचा धंदा करीत असत. या दोघांचा धंदा जरी निरनिराळा होता तरी त्यांचा लहानपणचा स्नेह तसाच राहिला होता. जेव्हा शिवराम पाटलांस कामानिमित्त नागपुरास जावें लागे तेव्हा ते यशवंतरावांच्याच घरीं उतरत.

एकदा शिवराम पाटील नागपुरास यशवंतरावांच्या घरीं नेहमी-प्रमाणेच उतरले होते. त्या दिवशीं यशवंतरावांना सुटी होती म्हणून दोघे ओठीवरच गोष्टी सांगत बसले होते. वेळ संध्याकाळची होती. इतक्यांत गवळी दूध घेऊन आला. गवळ्याने एका बंद तोंडाच्या व खाली तोटी असलेल्या मोठ्या भांड्यांत दूध आणलें होतें. शिवराम पाटलांची नजर दुधाच्या भांड्याकडे गेली. ते यशवंतरावांना म्हणाले, “काहो यशवंतराव, या दुधाला इतका बंदोबस्त कशाला ?”

यशवंतराव—हें दूध येथील सरकारी डेअरीतून येतें. येथे दूध असेंच बंदोबस्ताने पाठविण्याची चाल आहे.

पाटील—डेअरी हें काय आहे? मी पुष्कळ वेळां हें नांव तुमच्या घरीं ऐकलें आहे. पण डेअरी म्हणजे काय तें प्रत्यक्ष पाहिलें मात्र नाही.

यशवंतराव—अहो, यांत काय कठीण ! आपण उद्या मुदाम डेअरी पाहण्याकरतां जाऊं. तेथील एक अधिकारी माझ्या ओळखीचे आहेत. त्यांना मी सकाळींच एक चिठ्ठी पाठवून आपण डेअरी पाहण्याकरतां दुपारी येणार आहों म्हणून कळवून ठेवीन.

ठरल्याप्रमाणे यशवंतरावांनी चिठ्ठी पाठविली. दुपारी दोन वाजण्याच्या सुमारास यशवंतराव व पाटील डेअरी पाहावयास गेले. तेथे त्यांना डेअरीचे अधिकारी भेटले. नमस्कार झाल्यावर त्या अधिकाऱ्यांनी एक एक गोष्ट यशवंतराव व पाटील यांस दाखविली. प्रथम ते जनावरें बांधण्याच्या गोठ्यांत गेले. गोठ्यांतील स्वच्छता, टापटीप व त्या धष्टपुष्ट गायींम्हशी पाहून पाटलांना फार आश्चर्य वाटलें. ते म्हणाले, “ तुमचीं जनावरें इतकीं धष्टपुष्ट व सतेज कशीं दिसतात ? ”

अधिकारी—आमच्या या गायींची माहिती मी तुम्हांस थोडक्यांत सांगतों. आमच्या येथे सुमारे दहा वर्षांपूर्वी एक विडायती बैल मुदाम आणला होता. निवडलेल्या गौळाऊ जातीच्या गायी वृहा बैल ह्यांच्यापासून झालेल्या ह्या गायी त्याहेत. शिवाय या जनावरांची खाण्यापिण्याची व्यवस्था आम्ही कशी ठेवतो तें मी आतां तुम्हांला प्रत्यक्ष दाखविणार आहे. गोठ्यांतील व्यवस्था तर तुम्ही पाहतच आहां. आमच्या गव्हाणींत जनावरें कधी जाऊं शकत नाहीत. त्यामुळे वैरण स्वच्छ राहतें. वैरणींत शेणमूत व कचरा मिसळत नाही. जनावरांना भरपूर मीठ मिळावें म्हणून सैंधवाचे मोठमोठे खडे त्यांच्यापुढे ठेवलेले असतात. भरपूर मीठ मिळाल्यामुळे त्यांची प्रकृति चांगली राहते. एखाद्या जनावराची प्रकृति कधी बिघडल्यास आम्ही त्यास लगेच औषधोपचार

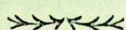
करतों. त्या जनावरांचा आजार सांथीचा असल्यास त्याला निराळें ठेवतों. अशा रीतीने आम्ही जनावरांची फार काळजी घेतों.

नंतर ते अधिकारी यशवंतराव व पाटील यांना घेऊन दूध पाठ-विण्याची, दुधाची साय काढण्याची, लोणी तयार करण्याची व ठेवण्याची जागा हांती तिकडे घेऊन गेले. तेथे त्यांनी थंड दुधांतून यंत्राने साय कशी काढतात हें दाखविलें. उकळणाऱ्या पाण्यांत दुधाची मांडी धुण्याची व्यवस्था कशी केलेली होती तें दाखविलें. नंतर लोणी तयार करणें व तें ठेवणें या गोष्टीहि दाखविल्या.

तेथून ते सर्वजण जनावरांची पाणी पिण्याची व जनावरें धुऊन काढण्याची एक जागा होती तिकडे गेले; जनावरांचें पिण्याचें पाणी किती स्वच्छ असतें, हें पाहून पाटलांना आश्चर्य वाटल. अशा रीतीने सर्व डेअरी पाहून झाल्यावर यशवंतराव व पाटील डेअरीच्या अधिकाऱ्यांचे आभार मानून घरीं परत आले. त्याच वेळीं पाटलांनी शक्य तितकी अशाच प्रकारची जनावरांची व्यवस्था आपले घरीं ठेवावयाची असा मनाचा पक्का निश्चय केला.

प्रश्न—(१) डेअरींतील दूध कशा प्रकारच्या मांड्यांतून बाहेर पाठवितात ?
तें कां ? (२) डेअरींतील जनावरें चांगलीं घट्टपुष्ट अशीं कां
असतात ? (३) आजारी जनावरांना काय करतात ? (४) डेअरींत
कोणकोणते उद्योग चालू असतात ?

धडा २६ वा.

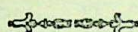
घटोत्कचाचा वध

(भारतीय युद्धांत भीमपुत्र घटोत्कच याचा कर्णाकडून वध करविण्यांत श्रीकृष्णाला एका दगडाने दोन पक्षी मारावयाचे होते. एक, कर्णाकडची वासवी शक्ति नाहीशी करणें; आणि दुसरा घटोत्कच कांही झालें तरी राक्षसच होता, म्हणून त्याचा परस्पर निकाल लावणें. या कर्ण-घटोत्कच युद्धाचें श्रीधरस्वामींनी केलेलें रसभरित वर्णन पुढील ओव्यांत आलें आहे.)

पूर्वीं अतिकाय इंद्रजित । तैसा योद्धा तो भीमसेनसुत ।
 राक्षसदळ अत्युद्धत । घेऊनियां लोटला ॥१॥ विजां ऐसे दिव्य
 बाण । असंख्य देतसे सोडोन । पर्वत आणि पाषाण । यांचा
 पर्जन्य पडतसे ॥२॥ पर्वतशिलांचे तळीं जाण । महावीर होती
 चूर्ण । जैसे मृदघट जाती फुटोन । अकस्मात आदळतां ॥३॥
 द्रोण, कर्ण आणि कृपीसुत । कौरवहि शरीं खिळिले समस्त ।
 परस्पर हाका फोडित । न चाले बळ कोणाचें ॥४॥ वृक्ष, पाषाण,
 पर्वत । राक्षस टाकिती असंख्यात । कौरवदळ भयें पळत ।
 दशदिशांनी नाटोपे ॥५॥ अकस्मात शस्त्रें येती । महावीरांचे
 अंगीं खोचती । तेव्हा दुर्योधन कर्णाप्रती । दीन वदन बोल-
 तसे ॥६॥ “घटोत्कचाची माया दारुण । आलें सर्वांसी आता
 मरण । या वेळेस राख आमुचा प्राण । वासवी सोडी
 याजवरी” ॥७॥ कर्ण म्हणे तये वळीं । “ती म्यां अर्जुनाकरितां
 ठेविली । प्राणाबरोवरी रक्षिली । आजवरी शक्ति ते ” ॥८॥

दुर्योधन म्हणे, 'तरी प्राणान्त । आताच तो ओढवला कीं त्वरित' ।
 कर्णासि विनविती समस्त । टाकी शक्ति याजवरी ॥ ९ ॥
 मग दीपिकांचें भंवाळ । कौरवीं पाजळिलें तत्काळ । घटात्कचा-
 वरी दानशीळ । भास्करपुत्र धावला ॥ १० ॥ हरिमाया परम
 गहन । हें कर्तृत्व त्याचेंचि पूर्ण । रक्षावया पार्थाचा प्राण
 चरित्र जाण केलें हें ॥ ११ ॥ शर टाकुनि अमित । असुरांचीं
 शस्त्रे निवारित । मग जे इंद्रशक्ति अद्भुत । गवसणी तिची
 फाडिली ॥ १२ ॥ उगवले सहस्र वासरमणी । तेवीं प्रकाश
 पडला धरणी । दोन्ही दळावरी तयें क्षणीं । प्रभा पसरली
 अद्भुत ॥ १३ ॥ सप्तकोटी महामंत्र पाही । त्यांचें सामर्थ्य या
 शक्तीचे ठायीं । शक्र प्रसन्न होऊनि एके समयीं । कर्णाप्रती
 दिधली तेणें ॥ १४ ॥ चतुरानन आणि हरिहर । यांस जे शक्ति
 अनिवार । ते कडकडली परम तीव्र । पळविती सुरवर विमानें
 ॥ १५ ॥ सहस्र चपला कडकडत । तैसी चालली प्रलय करीत ।
 ब्रह्मांड अवघें उजळत । जाहला आक्रान्त दोन्हीं दलीं ॥ १६ ॥
 पृथ्वीतल डळमळी । मेदिनीवसन भयें खळवळी । जलचर
 वनचर ते वेळीं । गतप्राण जाहले ॥ १७ ॥ अशी शक्ति कड-
 कडोनि ते समयीं । भरली घटात्कचाचे हृदयीं । गवाक्ष पाडुनि
 लवलाहीं । षड्दल भदुनि गेली ते ॥ १८ ॥ महावृक्ष उन्मळला ।
 कीं गजास पर्वतपात झाला । कीं मेरुचा कडा कोसळला ।
 तैसा पडला घटात्कच ॥ १९ ॥ मग कर्ण आणि द्रोण । इहीं
 बाणजाळ घालून । राक्षससेना जाळून । तृणप्राय टाकिली ॥ २० ॥

धडा २७ वा.

एकनाथ

सुमारे साडेतीनशे वर्षांपूर्वी पैठण क्षेत्रांत एक प्रसिद्ध महात्मा होऊन गेला. त्याचें नांव एकनाथ. एकनाथाचे आईबाप लहानपणींच वारल्यामुळे त्याचें पालनपोषण त्याच्या वृद्ध आज्ञाआर्जीनी केलें. एकुलतें एक सद्गुणी आणि आईबापांवांचून पोरकें झालेलें लेकर पाहून त्याबद्दल कोणा सहृदय मनुष्यास सहानुभूति वाटणार नाही ! आज्ञाआर्जीना तर तें जीव कीं प्राण वाटत असे. त्यांनी एकनाथाचें सर्व प्रकारें कोडकौतुक करून त्याचे लाड पुरवीत जावे. एकनाथाला दुःख होणार नाही व तो सर्वदा आनंदी राहील अशी दक्षता ती ठेवीत असत. तीं एकनाथाला कोतुकाने नाथ म्हणूनच हाक मारीत. नाथाचें इकडून तिकडे दुडदुड धावणें पाहून व बोबडे बोलणें ऐकून त्या वृद्धांना आनंद होई.

मुलाचे पाय पाळण्यांत दिसतात अशी आपल्यामध्ये एक जुनी म्हण आहे; तीप्रमाणे नाथ जसजसा मोठा होऊं लागला तसतसे त्याच्या कृतींत त्याच्या पुढील आयुष्यांतील गुण दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागले. ते आजोबांचें स्नान, संध्या, देवपूजा इत्यादि कृत्यांचें बरोबर अनुकरण करीत असे. पोथी, भजन व कीर्तन या कृत्यांची हुबेहुब नकल पाहून तर सर्वास फारच मौज वाटे. नाथ सहा वर्षांचा झाल्यावर त्याची मुंज झाली. त्याची बुद्धि फार तीव्र होती. त्याचे आजोबा त्यास जें जें

शिकवीत तें तें तो पटकन ग्रहण करीत असे. त्याने संध्या व देवपूजा हीं लवकरच पाठ केलीं. मोडीपत्रलेखनाचें, वाचनाचें आणि जमा-खर्चाचें ज्ञानहि त्यास चांगळ झालें. ईश्वरभक्तीचें वेड तर त्यास लहानपणापासूनच होतें.

पुढे योग्य काळी नाथाचा विवाह झाला. त्याच्या पत्नीचें नांव गिरिजाबाई होतें. तीहि पतीप्रमाणेच सच्छील असून पतिपरायण होती. एकमताने व्यवस्थित संसार करून ती उभयतां पांडुरंगाच्या सेवेस नेहमी तत्पर असत. दौलताबादेचे किल्लेशर जनार्दनपंत देशपांडे हे नाथाचे गुरु होत. या सद्गुरूच्या उपदेशाने सर्व प्राणिमात्रांच्या ठायीं परमेश्वर आहे अशी नाथाची दृढ भावना झाली होती; त्यामुळे भाविक लोक नाथाची गणना साधूंमध्ये करून त्यास नाथमहाराज किंवा एकनाथ महाराज असें म्हणूं लागले. दया, क्षमा, शांति आणि विरक्ति हे नाथाच्या अंगचे गुण तर वेळोवेळीं दृष्टीस पडत.

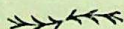
एकनाथ हे दयेचे मूर्तिमंत पुतळे होते. ह्या गोष्टीची साक्ष पुढील हकीगतीवरून तत्काळ पटते.

एक महार आपली उपजीविका चाऱ्या करून करीत असे. एका चोरींत तो सापडला व त्याला शिक्षा झाली. त्याने बरेच दिवस तुरुंगांत काढले. शेवटीं तो अशक्त होऊन आजारी पडला. तेव्हा तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यांनी त्याच्या बेड्या काढून टाकून त्याला तुरुंगाच्या बाहेर एका पडवींत ठेवले. तो अशक्त झालेला असून आजारी होता, तो कोठे पळून जातो, अशा बुद्धीने त्यांनी त्याच्यावर पहाराहि ठेवला नव्हता. परंतु तशा स्थितींतसुद्धा त्या रात्री तो रखडत रखडत,

एकनाथांच्या घरीं कीर्तन चाललें होतें, तेथे येऊन पोचला व मोठ्या भक्तीने कीर्तन ऐकूं लागला. एकनाथांच्या घरीं कोणालाच मजाव नसे; म्हणून त्या चोराला कोणीं कांही बोललें नाही. कीर्तन संपल्यावर सेव श्रोते आपआपल्या घरीं गेले. त्या चोराला मात्र अशक्ततेमुळे ग्लानि आली व तो तेथेच पडून राहिला. एकनाथांनी त्याला पाहिलें व त्याची चौकशी केली. अन्न न मिळाल्यामुळे त्याची अशी अवस्था झाली, असें जाणून त्यांनी त्या अपरात्रीच्या वेळीं सुद्धा आपल्या बायकोकडून ताजें अन्न करवून त्यास खावयास दिलें. सुग्रास अन्न मिळाल्यावर त्याला हुशारी वाटूं लागली. पुढे नाथांनी तो चोर आपल्या घरीं असल्याची वर्दी तुरुंगांत दिली व त्याला चांगला बरा होईतो आपल्या घरीं ठेवून घेतल. खऱ्या दयावंताच्या मार्गांत जातपात, पाप इत्यादि कल्पना येत नाहीत.

प्रश्न—(१) एकनाथांच्या बाळपणाची हकीकत सांगा. (२) एकनाथांच्या अंगचे गुण सांगा. (३) नाथांच्या घरीं चोर कां व कसा गेला ? (४) एकनाथाने त्याला जेवूं कां घातलें ?

धडा २८ वा.

अपघात—भाग १ ला

अपघात कोठे आणि कसे होतांल हें कोणालाच सांगतां येत नाही. त्यामुळे अपघाताच्या वेळीं बहुतेक मनुष्ये घाबरून जातात व घाबरटपणामुळे कांही तरी भलतेंच करतात. अशाने उपायाच्या ऐवजीं अपायच कसा जास्त होतो हें पुढील गोष्टींवरून ध्यानांत येईल.

पुष्कळ वेळां गर्दीच्या ठिकाणीं कांही क्षुल्लक कारणांमुळे कोणाला तरी भीति वाटते व तो ओरडतो. त्याची ओरड ऐकून सव समाज भीतीने गांगरून जातो. सगळे लोक सैरावैरा धावू लागतात; आपैकीं कित्येक चेंगरतात व कित्येक पायांखाली तुडविले जातात.

एकदा एका नाटकगृहांत फार गर्दी झाली होती. नाटक ऐन रंगांत आलें होतें. इतक्यांत एक मनुष्य “ साप ” म्हणून मोठ्याने ओरडला ! झालें ! जिकडे तिकडे धावपळ सुरू झाली, जो तो दरवाज्याकड जाण्याचा प्रयत्न करूं लागला. गदामुळेच दरवाज्यांतून कोणाला बाहेर पडतां येईना. चेंगराचेंगरींत दहावीस माणसांना दुखापत झाली व दोन मुलें पायांखाली चेंगरलीं गेलीं ?

धावपळीच्या व आरडाओरडीच्या ऐवजीं जर पांचचार लोकांनी आपलें डोकें ठिकाणावर ठेवून खऱ्या कारणाचा पत्ता लावला असता तर कोणालाहि इजा झाली नसती.

असे प्रसंग जत्रेंत, गारुड्याच्या खेळाच्या जागीं, बाजारांत वगैरे ठिकाणीं पुष्कळ वेळां येतात. त्यावेळीं डोकें शांत ठेवावें व उगीच धावपळ करूं नये.

आता दुसरें उदाहरण पाह्या ! पुष्कळ लोक धान्य पेवांत ठेवतात. पेवाचें तोंड बंद असल्यामुळे त्यांत विषारी वायु सांठलेला असतो. आंतील धान्य काढावयाचें असल्यास पेवांच तोंड मोकळें करावें व पुष्कळ वेळपर्यंत तें उघडें ठेवावें. आंत उतरण्याच्या पूर्वी एक दिवा दोरीला बांधून आंत सोडावा. तो तेथे चांगला जळत राहिला, तर आंत

पुरेसा प्राणवायु किंवा शुद्ध हवा आहे असें समजावें व नंतर त्यांत उतरावें, घाई करतां कामा नये.

एकदा अशी घाई करून एक मनुष्य पेवांत उतरला. तेथे पुरेशी शुद्ध हवा नसल्यामुळे त्याचे हातपाय गळाले व तो वेशुद्ध झाला. वर असलेल्या त्याच्या सोबत्याने तें पाहिलें व असें कशामुळे झालें असेल याचा विचार न करतां, मित्राला मदत करण्यासाठीं म्हणून तोहि आंत उतरला. त्याची तीच अवस्था झाली. तिसऱ्यानेहि तसेंच केले व तिघेहि विचारे प्राणास मुकले ! लहान तोंडाच्या विहिरींत उतरतांनासुद्धा वरील गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे. अशा विहिरींत एक मनुष्य मेल्याचें वाशीम येथे नुकतेंच एक उदाहरण घडलें. तें वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालें होतें.

दुसऱ्याचा जीव वांचविण्याकरतां आपला जीव धोक्यांत घालणें कधी कधी आवश्यक असतें. त्यावेळीं मागेपुढे पाहूं नये ही गोष्ट खरी, तरी आपल्या प्राणरक्षणाकरतां योग्य ती खबरदारी घेणें हेहि प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे.

असे प्रसंग घराला आग लागली म्हणजे पुष्कळ वेळां येतात. जनावरें, मुल, माणसें यांना वांचविण्याकरतां संकटांत उडी घालावी लागते. त्यावेळीं पुढील गोष्टी ध्यानांत ठेवाव्या.

आग लागली असें कळतांच आंतील लोकांना सावध करावें. जवळच्या पोलीस ठाण्यावर किंवा शहरामध्ये आग विझविण्याचे बंब असल्यास तेथे वर्दी घ्यावी. शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना मदतीला बोलावून, जरूर तेथे

(८९)

शिड्या वगैरे लावून, आंत अडकून पडलेल्या माणसांची प्रथम सुटका करावी. शेजारच्या घरांकडे किंवा झोपड्यांकडे आग पसरणार नाही, अशी खबरदारी घ्यावी व रिकामटेकड्या प्रेक्षकांना दूर ठेवून काम करणारांना काम करता येईल अशी व्यवस्था करावी.

अशा वेळीं त्याला कांवळ्यांत गुंडाळावे.

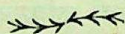
एखाद्या जळत्या घरांतून बेशुद्ध किंवा अशक्त माणसांना हुडकून बाहेर आणावयाचें असल्यास हातरुमाल किंवा एखादें फडकें ओलें करून नाकातोंडावर सैलसैं बांधावें. खाली वांकून सरपटत आंत शिरावें म्हणजे धुराचा किंवा इतर विषारी वायूंचा त्रास होत नाही. आगींतून किंवा ठिणग्या उडत असलेल्या जागेंतून जावयाचें असल्यास एखादें

कांबळें किंवा ब्लॅकेट भिजवावें. त्याला मध्ये भोक पाडून आंतून डोकें बाहेर काढावें व तें कांबळें आपल्या अंगाभोवतीं लपेटावें म्हणजे झालें.

कित्येक वेळां माणसाच्या अंगावरील कपड्यांना आग लागते. अशा वेळां त्याला इकडेतिकडे धावूं देऊं नये. धावण्याने कपडे अधिकच पेट घेतात. त्याच्या अंगावर पाणी टाकूं नये. भाजलेल्या भागावर पाणी पडलें तर तेथे मोठमोठे फोड येतात व अतिशय त्रास होतो; म्हणून कपडे पेटलेल्या माणसाला खाली पाडावें व एखाद्या सतरंजीत किंवा कांबळ्यांत गुंडाळावें म्हणजे कपड्यांची आग आपोआप विझेल.

प्रश्न—(१) अपघात म्हणजे काय ? अपघाताच्या वेळां मनुष्याची स्थिति कशी होते ? (२) एका नाटकग्रंथांत घडलेली गोष्ट सांगा. (३) पेवांत उतरलेल्या माणसांची गोष्ट सांगा. (४) पेवांत उतरणें असल्यास प्रथम काय करावें ? (५) आग लागली तर काय करावें ? जळत्या घरांत जाणें असल्यास कसे जावें ? (६) अंगावरील कपड्यांस आग लागली तर कोणती खबरदारी घ्यावी ?

घडा २९ वा.

अपघात—भाग २ रा

आणखी एक नेहमी होणारा अपघात म्हणजे पाण्यांत वुडून मरणें हा होय. शक्य असल्यास प्रत्येकाने पोहावयास शिकावें. थोडेसे श्रम केले तर पोहण्याची कला साध्य करून घेणें कठीण नाही. परंतु पाण्यांत वुडत असलेल्या दुसऱ्या माणसास वांचविणें, ही गोष्ट मात्र

बरीच कठीण आहे. त्याकरतां स्वतःला चांगलें पोहतां आलें पाहिजे, इतकेंच नव्हे तर बुडणाराला कसे धरावे, हें आपल्याला माहीत असलें पाहिजे. नाही तर कित्येक वेळां दोघांच्याहि जिवावर बेतण्याचा प्रसंग येतो.

आपल्याला पोहतां येत नसेल तर दोरी किंवा कपडा बुडणाराच्या जवळ फेकावा. तो त्यास धरतां आल्यास त्याचा जीव वांचण्याचा बराच संभव असतो.

गाडीचे वेल बुजल्यामुळे व टांगा, चौचाकी वगैरेंचे घोडे भडकल्यामुळे पुष्कळ अपघात होतात. अशा वेळीं सुद्धा डोकें शांत ठेवळें व विचाराने कांहीं उपाययोजना केली तर फारसें नुकसान होत नाही.

मोटारगाड्या व आगगाड्या यांचेहि पुष्कळ वेळां अपघात होतात. त्यांत जखमा, रक्तस्राव, हाडें मोडणें इत्यादि प्रकार होतात. ह्याकरतां प्रसंगविशेषीं कोणते प्राथमिक उपचार करावे हें अगोदर शिकून ठेवावे; म्हणजे आयत्या वेळीं मनुष्य घाबरणार नाही.

झाडावरून पडल्यामुळेहि पुष्कळ अपघात होतात. जांभूळ, शेवगा, गुलमोहर वगैरे झाडांच्या मोठमोठ्या फांद्यासुद्धा केव्हा मोडून पडतील याचा अगदीं नियम नसता. म्हणून अशा झाडांवर चढणें म्हणजे आपला जीव धोक्यांत घालण्यासारखें आहे.

पिसाळलेलें कुत्रें ज्याला त्याला चावत सुटतें. असें कुत्रें अंगावर आल्यास एखादी काठी किंवा फडकें दोन्ही टोकें धरून त्याच्यापुढे धरावे म्हणजे तें त्यालाच चावण्याचा प्रयत्न करतें. त्यावेळीं खांद्य

जोराने लाथ मारून कुत्र्याला खाली पाडतां येतें. पिसाळलेलें कुत्रें दिसल्यास त्याला ठार मारलें पाहिजे. नाही तर तें ज्याला ज्याला चाबेल त्याला त्याला त्याचें विष बाधतें. एखाद्या वेळीं असें कुत्रें चाबल्यास त्या मनुष्याने ताबडतोब दवाखान्यांत जावें. मध्यप्रांतांत अकोला, नागपूर, जबलपूर, हुशंगाबाद व रायपूर येथे पिसाळलेल्या कुत्र्याच्या विषावरील औषधाची खास व्यवस्था सरकारने केली आहे. कुत्र्याचें विष शरिरांत भिनण्याच्या पूर्वीच उपचार झाला तर मनुष्य सहसा दगावत नाही.

चाकू, सुरी, कुऱ्हाडी इत्यादि धारेच्या हत्यारांनी जखमा होऊन त्यांतून रक्तस्राव सुरू होतो. जखम लहान असेल तर ती थंड पाण्याने स्वच्छ धुवून बांधली म्हणजे बहुतकरून लवकरच रक्त येण्याचें बंद होईल. जखमेवर काताची वस्त्रगाळ पूड टाकावी किंवा आंबेहळद लावावी. या उपायांनी रक्तस्राव थांबतो व जखम बरी होऊं लागते. परंतु झालेल्या घावाने एखादी मोठी शीर तुटली असेल तर रक्तस्राव जोराने होतो व तो लवकर थांबत नाही. अशा वेळीं शक्य तितक्या लवकर एखाद्या डॉक्टरची मदत मिळविली पाहिजे. नाहीतर शरिरांतील रक्त वाहून गेल्यामुळे फार अशक्तता येते व त्यामुळे जीव जाण्याची पाळी येते.

तात्पर्य, अपघात झाला तर माणसाने घाबरून जाऊं नये. शांतपणे विचार करून योग्य तो उपाय अमलांत आणावा. डॉक्टरची मदत मिळण्यासारखी असेल तर ती अवश्य व ताबडतोब मिळवावी.

रक्तस्राव, हाड मोडणें, बुडणें, साप चावणें इत्यादि अपघातांच्या

(९३)

उपायांची माहिती प्रत्येकाने करून घ्यावी. नाही तर आयत्या वेळीं उपाय करण्याची इच्छा असूनहि कांही उपयोग होणार नाही.

अशी माहिती असणाऱ्या मनुष्यास पुष्कळ वेळां दुसऱ्याच्या फार उपयोगी पडतां येतें. शिवाय प्रसंगविशेषी एखाद्याचा जीवहि वांचवितो येतो.

प्रश्न—(१) पाण्यांत बुडत असलेल्या माणसास वांचविण्याचे उपाय कोणते?

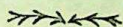
(२) पिसाळलेले कुत्रें अंगावर धावून आल्यास काय करावें ?

चावल्यास काय करावें (३) चाकूने हात कापल्यास कोणता उपाय

योजवा ? (४) कोणत्या अपघातांच्या प्राथमिक उपचारांची

माहिती प्रत्येकास असणे जरूर आहे ?

धडा ३० वा.

सौजन्य हीच वैभवाची शोभा

एका गावांत तीन भाऊ राहात असत. ते स्वभावाने फार गरीब व सालस होते. त्यांचा एक लहानसा बगीचा होता. त्याची खूप मशागत करून त्यांतून ते पुष्कळ उत्पन्न करीत. त्यावरच त्यांचा कसाबसा गुजारा होत असे. त्या बगीच्यांत पेरू, संत्रा, आंबे वगैरे निरनिराळ्या प्रकारचीं फळे व गुळाब, जाई, शेंवती, मोगरा वगैरे सुवासिक फुले निरनिराळ्या ऋतूंत होत असत. ते तिथे भाऊ पाळी-पाळीने जागून बगीच्याची राखण करीत.

असा त्यांचा नित्यक्रम चालू असतां एकदा त्यांच्या सौजन्याची परीक्षा होण्याचा प्रसंग आला. एके दिवशी एक देवता भिकारणीच्या घेपाने त्यांच्याकडे आली; व अगदीं गयावया करून कांही खाण्यास मागू लागली. “ माझ्या शेतांत तीन दिवसांत अन्नाचा कणहि गेला नाही; मी भुकेने फार व्याकूळ झालें आहे. ” असें ती अगदीं दीनवाणीने त्यांना सांगू लागली. तेव्हां त्यांना तिची दया आली. त्यांच्या पैकीं सवात वडील भावाने आपल्या धाकट्या भावांकडून पुष्कळशी फळें तोडवून आणून तीं तिला खावयास दिलीं आणि प्यात्रयास स्वच्छ व गोड पाणी दिलें.

फळें खाऊन व पाणी पिऊन ती अत्यंत संतुष्ट झाली. देवीचें रूप धारण करून ती त्यांना म्हणाली, “ तुम्ही चांगले मुलगे आहां. तुमची वागणूक व तुमचा दयाळूपणा पाहून मी प्रसन्न झालें आहे. म्हणून तुम्हांला जें कांही पाहिजे असेल तें संकोच न धरतां माझ्या जवळ मागा; म्हणजे मी तुमची इच्छा पूर्ण करीन; परंतु जें काय पाहिजे असेल तें नीट विचार करून ठरवा. मी पुन्हा उद्यां येईन. त्यावेळेस तुमच्या मनःकामना पूर्ण करीन, ” असें बोलून ती देवी अंतर्धान पावली.

दुसऱ्या दिवशीं ती देवी सांगितल्याप्रमाणे आली. त्यावेळीं मोठा भाऊ बगिच्याजवळच्या टाक्यांतील पाणी झाडास घालीत होता. तो अगदीं दमून गेला होता, तसाच तो भुकेनेहि व्याकूळ झालेला होता. अशा वेळीं देवीने प्रगट होऊन त्यास विचारलें कीं, “ तुला काय पाहिजे तें सांग. ” तेव्हा तो म्हणाला, मी म्हणेन तेव्हा त्या

टाक्यांतील पाण्याचें चांगलें निर्मळ दूध व्हावें. ” त्याप्रमाणे करण्याचें देवीने कवृल केलें, पण त्या दुधाचा सत्कारणी उपयोग झाला पाहिजे असें तिने त्याला बजाविलें.

मधल्या भावास, “ तुला काय पाहिजे ” ? असें देवीने विचारलें, तेव्हा तो म्हणाला, “ फार मोठा पंडित व्हावें अशी माझी इच्छा आहे. तरी हे माते ! मी मोठा विद्वान् होईन असें कर. ” तेव्हा देवीने, “ तथास्तु ” असें म्हटलें व गोरगरिवांच्या अडीअडचणींकडे लक्ष देऊन आपल्या विद्वत्तेचा उपयोग करीत जा, असें त्यास सांगितलें.

पुढे देवीने धाकट्या भावास, “ तुला काय पाहिजे ? ” असें विचारलें, तेव्हा त्याने “ माझे लग्न एखाद्या सुंदर, गुणवान, सुशील व दयाळू अशा स्त्रीशीं व्हावें, ” अशी इच्छा दर्शविली. ही त्याची इच्छा पाहून देवीला मोठें आश्चर्य वाटलें. देवीच्या मनांतून त्याचें कल्याण करावें असें असल्यामुळे ती त्याला आपल्याबरोबर एका दूरच्या देशांत घेऊन गेली. तेथे देवीने त्याचे एका सुशील वधूशीं लग्न लावून दिलें व त्यांच्यासाठीं अरण्यांतील एका रम्य स्थळीं आश्रम बांधून दिला. त्यांत त्यांस आनंदाने राहावयास सांगितलें; आणि जंगलांतून जाणाऱ्या वाटसरूंच्या गैरसोयी दूर करीत जा, असा त्यांस उपदेश केला. त्यांनीहि देवीच्या आज्ञेप्रमाणे वागण्याचें कवृल केलें. नंतर देवी गुप्त झाली.

पुढे बऱ्याच वर्षांनंतर त्यांची परीक्षा पाहावी असें देवीच्या मनांत आलें. म्हणून ती प्रथम एका गरीब म्हाताऱ्या बाईच्या वेषाने वडील भावाकडे गेली. ती आपल्या आजारी मुलाच्या औषधासाठीं थोडें दूध मागूं लागली. दूधदुभतें विकून त्याने पुष्कळ पैसे कमाविले असल्यामुळे

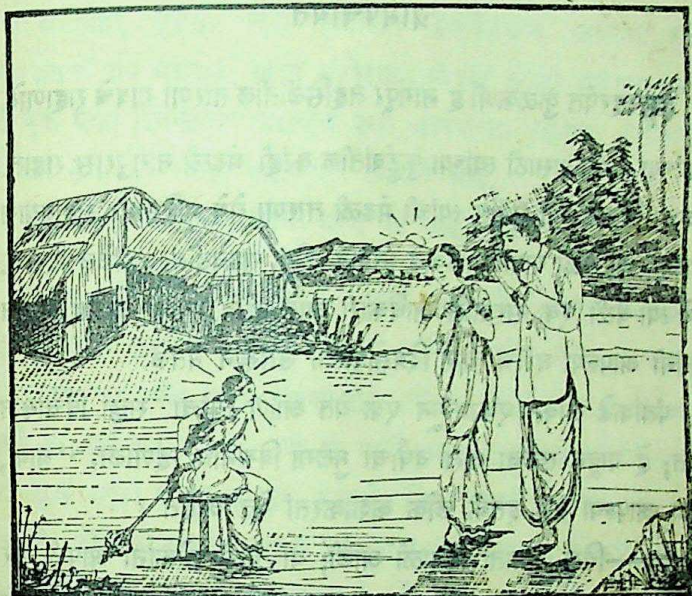
तो बराच गवर झाला होता. पण श्रीच्या पाठोपाठ येणाऱ्या गचीहि त्याला बरीच बाधा झाली होती.

यामुळे त्याने तिच्या म्हणण्याकडे अगदी लक्ष दिले नाही व तिला हाकून लावले. तेव्हा देवीने प्रगट होऊन त्याची निर्भस्सना केली व “ तू पूर्वी होतास तसा पुनः हो, ” असा त्यास शाप देऊन ती निघून गेली.

पुढे दुसऱ्या भावाची परीक्षा पाहण्यासाठी ती तशाच वेषांत त्याच्याकडे गेली. “ पोटासाठी दूर देशीं गेलेल्या माझ्या मुलाचें हें पत्र वाचून दाखीव, ” अशा तिने त्याला विनंती केली. पण त्याने तिच्या म्हणण्याकडे लक्षच दिले नाही. आपल्या मुलाची खुशाली समजावी, अशी तिला मोठी उत्कंठा लागली होती. तिने त्याची परोपरीने विनवणी केली; परंतु त्या घमंडखोराने तिला धुडकावून लावले. तेव्हा देवी प्रगट झाली व वडाल भावास दिलेल्या शापासारखा शाप त्यालाहि देऊन ती निघून गेली.

नंतर ती देवी अगदी संध्याकाळच्या वेळी त्याच वेषांत धाकट्या भावाकडे गेली. ती रस्ता चुकल्यामुळे गांगरली होती व थंडीच्या कडाक्यामुळे गारठून गेली होती; पण त्याने तिचा कोणत्याही प्रकारे अनादर केला नाही. इतकेंच नव्हे तर तिला त्याच्या बायकोने मोठ्या प्रेमाने खाऊंपिऊं घातले व आश्रम लहान होता तरी तिला रात्रभर त्यांत राहावयास जागा दिली. सकाळी उजाडल्यावर देवी प्रगट झाली, व त्या जोडप्याच्या अंगी असलेले सौजन्य पाहून ती त्यांच्यावर प्रसन्न झाली व “ तुमची भरभराट होवो ” असा त्यांना आशीर्वाद देऊन ती अदृश्य झाली.

देवीच्या आशीर्वादाने त्यांची भरभराट झाली व त्यांच्या सौजन्याचें योग्य बक्षीस त्यांना मिळालें, हें सांगावयास नकोच.

तुमची भरभराट होवो !

प्रश्न:—(१) तिघा भावांनी दयालुपणाचें कोणतें काम केलें ? (२) देवीजिवळ मोठ्या भावाने काय मागितलें ? (३) मधल्या व धाकट्या भावाने काय मागितलें ? (४) देवीने वडील भावास कोणता शाप दिला ? कां ? (५) मधल्या भावालाहि शाप देण्याचें कारण काय ? (६) धाकट्या भावाने कोणतें सौजन्य दाखविलें व त्याचें फळ त्याला कोणतें मिळालें ?
उपयोग करा:—गयावया करणें, अंतर्धान पावणें, गची बाधा होणें.

धडा ३१ वा.

ग्रामपंचायत

नरहरपंत कुळकर्णी हे नागपूर तहसिलीतील तारणा गावचे राहाणारे. मुलांच्या शिक्षणासाठी त्यांच्या कुटुंबातील कांही मंडळी नागपुरास राहात. एकदा दिवाळीच्या सुटीत त्यांची मंडळी तारणा येथे महिनाभर राहावयास आली. त्या वेळी गावांत जिकडे तिकडे लोक गडबडीत असलेले दिसले. तेथे त्या वेळी एक सरकारी अधिकारी आले होते. त्यांना आग्रह करून पंतांनी आपल्या घरीच चार दिवसांकरतां उतरून घेतले.

पंतांकडे लोक एकामागून एक येत आणि त्यांचा सल्ला विचारून जात; हे पाहून त्यांचा बारा वर्षांचा मुलगा विश्वनाथ म्हणाला, “बाबा, आज आपल्या घरी इतके लोक कशाकरतां येत आहेत ?

पंत—विसू, आतां दिवाळी आली; या वेळी लोकांना आपली घरे लिंपावयाची व सारवावयाची आहेत. घरांची दुरुस्ती करावयास पाहिजे ना? हे लोक गावचे रस्ते चांगले साफसुफ करणार आहेत. घरापुढील रस्ता चांगला स्वच्छ हवा ना ? म्हणून ते लोक काय काम करावयाच ते मला विचारण्यासाठी येतात.

विसू—इतके दिवस ते तुम्हाला विचारून कामें करीत नव्हते; आणि याच वर्षी कां विचारावयाला येतात ?

पंत—विसू, आपले हे तारणा गाव अडीकडे फारच घाणेरडे झाले आहे. तें कसे स्वच्छ करावें याची गावकऱ्यांना मोठी काळजी पडली.

(९९)

ठिकठिकाणीं सडकांवर लहानमोठे खड्डे पडले आहेत. घरांतील सांडपाण्याचीं डबकीं सडकांच्या बाजूला किती तरी आहेत. त्यांची घाण अष्टौप्रहर सुटते. रात्री अंधारांत सडकेवरून जातांना त्या डबक्यांतच पाय पडतात. अशा घाणेरड्या गावांत कोणी पाहुणा आला तर एक एका दिवसांतच कंटाळून परत जावयाचा. म्हणून गावकरी लोकांनी सर्व गाव स्वच्छ करावयाचें ठरविलें आहे.

विसू—इतके दिवस त्यांनी घाण कां नाही काढली ?

पंत—अरे, आजपर्यंत कोणी त्याकडे लक्षच दिलें नाही. कोणीहि खताचा खड्डा सडकेच्या बाजूस खणावा आणि त्यांत खत टाकावें. दुसऱ्याच्या घरासमोर खड्डा खणला तर त्याला किती त्रास होईल, याची तो पर्वा करीत नसे. पण या वर्षी गावांत घाणीमुळे काळ्याची सांथ सुरू झाली आणि पुष्कळ मनुष्यें तिळा बळी पडलीं; त्यामुळे लोकांचे डोळे चांगलेच उघडले ! आता त्यांनी जाणव्या लोकांची एक सभा केली आहे. तिच्या सांगण्याप्रमाणे सर्व लोक वागतात.

विसू—ती सभा कोठे आहे ? त्या सभेंत कोण कोण बसतात ? मला दाखवाव का ?

पंत—बरे, मी आज त्या सभेला जाणार आहे. आपल्या येथे आलेले पाहुणे रावबहादूर रामदास हे गावसभेच्या कामासाठीच आले आहेत.

विसू—आपल्या गावच्या सभेंत काम करणारे कोण कोण आहेत ? ते काय काय काम करतात ?

(१००)

पंत—विसू तूं आता चावडीवर मजबरोबर चल. तेथे सगळे सभासद जमतील. जातां जातां मी आपल्या गावच्या नदीकडून जाणार आहे. तेथे नदीच्या पात्रांत झरे खणण्यासाठीं मजूर लावले आहेत. आपल्या गावाला नागपूर शहराप्रमाणे तळावाच्या पाण्याची व नळाची व्यवस्था नाही. लोक नदींत गुरेढोरे आणून धुतात. त्यांचें शेणमूत पात्रांतच पडतें. तेथेच कपडे धुतात व स्नान करतात. तें पाणी पिण्यालायक असेल का ? त्याने रोगराई कां वाढणार नाही ? चांगले पाणी पिण्यास मिळावें म्हणून बाजूला झरे खणावयाचें काम सुरू आहे. तें आपण पाहूं आणि मजुरांचें वेतन देऊन पुढे जाऊं.

विसू—बाबा, हे मजुरांचे पैसे आपणच कां द्यावे ? लोकांनी कां देऊं नयेत ?

पंत—ते सर्व पैसे मी गावकरी लोकांकडून जमा केले आहेत. पाणी पुरविण्याची सोय करणें हें या सभेचें एक काम आहे. आपण या रस्त्याने जाऊं. सकाळीं हा रस्ता किती गलिच्छ होता ? आता येथील पाण्याचीं सर्व डबकीं बुजवून हें एक गटार बांधलें आहे, यांतून सर्व पाणी गावाबाहेर वाहून जाईल.

हे पाहा खताचे खडे गावाबाहेर येथे खणले आहेत. लोकांनी या खड्यांत शेण व केरकचरा आणून टाकल्या तर गावांत घाण राहणार नाही. या कामावरसुद्धा गावसभेचीच देखरेख आहे. ते पाहा बळवंतराव पाटील ? खडे खणतांना हे देखरेख करीत आहेत. हे पाटील मोठे श्रीमंत आहेत ; त्यांच्या घरी इतकी गडीमाणसे आहेत, पण ते पाहा

गावचें काम स्वतः पाहात आहेत. अशी स्वतः देखरेख केली तर गाव
ह्या ह्या म्हणतां स्वच्छ होईल.

विसू—बाबा, या ठिकाणी मागे हा कंदिळाचा खांब नव्हता;
हा तेथे कोणी पुरला ?

पंत—हेंहि या गावसभेचेंच काम आहे. गावांत चावडी, देऊळ
अशा मुख्य ठिकाणी दिवाबत्तीची सोय केली पाहिजे. सडकेवर दिवे
लावले तर रहदारीला त्रास पडत नाही.

विसू—ही दिवाबत्तीची सोय उत्तम झाली. बाबा, हें नवीन घर
कशाकरतां बांधीत आहेत ?

पंत—या गावांतील लोकांची औषधपाण्याची सोय नव्हती.
तेथे एक वध नेमला आहे. आज संध्याकाळी रा. व. रामदासांच्या
हस्ते हा दवाखाना उघडला जाईल. विसू, आपण तिकडेच जाऊं. हें
पाहा आमच्या सभेचे समासद चालले. आज प्रथम गावांतील लोकांचे
आपआपसांतील तंटे तोडावयाचे आहेत. त्यांचा निकाल करण्याचें
काम माझ्याकडे आहे. येथे तंटे तुटले तर शहरांत जावयास नको व
कचेरी पहावयाला नको.

विसू—बाबा, या चावडीवर ग्रामपंचायत ही कसली नवी पाटी ?

पंत—हें या संस्थेचें नांव आहे. या ग्रामपंचायतीचा कारभार
आम्ही कसा करतो हें पाहण्यासाठी रा. व. रामदास यांस सरकारने
नेमलें आहे. ते आता गावांतील पंचायतीचें काम पाहून येथे येतील.

येथे नऊ पंच आहेत. त्यांना ते नवीन काय काम करावयाचें तें समजावून सांगतील. मी सरपंच म्हणजे मुख्य पंच आहे. ग्रामपंचायतीच्या कामाकारितां लोकांना कर द्यावा लागतो. लोकांनी खुषीने कर दिल्या नाही तर सरकार आम्हांला मदत करतें व कर वसूल करून देतें. सरकारने आम्हांला आरंभी खर्च करण्यासाठीं दोनशे रुपये देणगी दिली होती. आम्ही गावांत तीनशे रुपये कर वसूल केला आहे.

विसू—या गावांतील लोकांना व्याख्यानें देऊन चांगल्या कामाची माहिती कां सांगत नाही ?

पंत—विसू, आम्ही तेंहि करणार आहों. या चावडीपुढच्या जागेंत पाटीलसाहेब वाचनालय उघडणार आहेत. त्याला ग्रामपंचायत मदत करील. सर्व पंचांस विचारून किती मदत करावयाची तें ठरेल. तसाच या देवळाजवळ एक सार्वजनिक आखाडा होणार आहे. त्याला पंचायत थोडी मदत करील.

आज संध्याकाळीं दवाखाना उघडण्याचा समारंभ होईल. तेव्हा रा. व. रामदास एक व्याख्यान देणार आहेत. त्या व्याख्यानांत ते गावकऱ्यांना ग्रामपंचायतीच्या कामाचें महत्त्व किती आहे हें समजावून सांगणार आहेत. त्या व्याख्यानाला आपण जाऊं.

ठरल्याप्रमाणे संध्याकाळीं रा. व. रामदास यांचें व्याख्यान झालें. त्यांनी त्यांत ग्रामपंचायतीचीं कामें क्षुल्लक दिसलीं, तरी तीं महत्त्वाचीं कशीं आहेत, तीं चांगल्या प्रकारें केलीं तर त्या गावचा फायदा कसा होईल, ग्रामपंचायतीच्या कार्याच्या पायावरच राज्यकारभाराची इमारत

(१०३)

कशी उमारली जाईल वगैरे मुद्यांचें विवेचन केलें; शेवटीं आपली ग्राम-पंचायत यशस्वी करून दाखवा, अशी कळकळीची विनंती करून त्यांनी आपलें व्याख्यान संपविलें. तें व्याख्यान ऐकून व आपल्या कामाला सरकारची पूर्ण मदत आद्दे, असें पाहून गावकऱ्यांचा काम करण्याचा उत्साह दुणावला; व आपली ग्रामपंचायत नमुनेदार करूं असा त्यांनी निश्चय केला.

प्रश्न—(१) नरहरपंतांकडे लोक कां येऊं लागले होते ? (२) नरहरपंतांनी विसूला कोणत्या सभेला न्यावयाचें ठरविलें ? (३) सभेला जातांना ते कोणत्या वाटेने गेले ? कां ? (४) वळवंतराव पाटील कोणतें काम पाहात होते ? कां ? सभेंत व्याख्याते कोण होते ? त्यांनी व्याख्यानांत काय सांगितलें ?

धडा ३२ वा.

रोज आठ आणे

हल्लीच वर्षे झाली तरी एका राजाला मुळगा झाला नव्हता. शेवटीं एकदा मोठ्या नवसासायासाने एक मुळगा झाला. मग काय विचारतां ? जिकडे तिकडे आनंदी आनंद ? हत्तीवरून गावोगाव साखर वांटली. बारशाच्या दिवशी सर्वांनी गुठ्यातोरणें उमारलीं, गोडघोड करून खाल्लें, रात्रीं दिवाळीसारखे दिवे लावून चकचकाट केली. तो दिवस सर्वांनी मोठ्या आनंदांत घालवावा व सणासारखा मानावा, सर्वांनी सुटी घ्यावी.

(१०४)

कोणी रोजच्यासारखे काम केल्यास त्यास जबर शिक्षा होईल, असेही जाहीर करण्यांत आले.

तो राजा मोठा लोकप्रिय असल्याकारणाने राजाचा आनंद तोच आपला आनंद असे प्रजेला वाटे. म्हणून सर्वांनी ती राजाची आज्ञा मोठ्या आनंदाने मान्य केली.

परंतु त्या राजधानीत एक गरीब चांभार राहात असे. त्याने राज-पुत्राच्या बारशाच्या दिवशीं पुढा रोजच्यासारखे काम केले. ही बातमी राजाच्या कानावर गेली, तेव्हा त्याला मोठा राग आला. चांभाराला राजा-समोर आणून उभा केला. त्याला रागाने राजा म्हणाला, “तू आमचा हुकूम कां मोडलास ? तुला जबर शिक्षा होईल हें माहीत नव्हतें काय ?”

चांभार—महाराजांनी दयावंत होऊन माझे गरिबाचे म्हणणें ऐकून घ्यावें. मग योग्य वाटल्यास मला वाटेल ती शिक्षा करावी. पण मी सांगेन तें महाराजांना एकट्यांनाच सांगेन; इतरांना येथून दूर करावें.

तसें केल्यावर तो चांभार म्हणाला, “महाराज दररोज आठ आणि मिळविल्याशिवाय माझे भागत नाही. कारण, माझा नियम असा आहे कीं,

दोनी वारीं कर्ज, दोनी देई कर्ज ।
दोन जाती व्यर्थ, दोन करी खर्च ॥

असे आठ आणि रोज मला लागतात. आपल्याला पुत्र झाला याबद्दल मला अत्यंत आनंद झाला. पण बारशाचे दिवशीं जर मी काम केले नसतें तर माझा नियम चुकला असता !”

(१०५)

राजा—तुझ्या म्हणण्याचा अर्थ आम्हांला नाही समजला. तो नीट सांग.

चांभार—हैं पाहा महाराज, लहानपणीं माझें पालनपोषण करून माझ्या बापाने माझ्यावर केवढें ऋण करून ठेवलें आहे ! तो आता फार म्हातारा झाला आहे. त्याच्यानें काम होत नाही. तेव्हा त्याचें ऋण फेडण्याकरतां त्याला रोज दोन आणे द्यावे लागतात. तसेंच माझा मुलगा लहान आहे. त्याने मला म्हातारपणीं मदत करावी म्हणून त्याच्याकरतां रोज दोन आणे लागतात. माझ्या बायकोकरतां दोन आणे जातात, ते कांही परत मिळावयाचे नाहीत; पण व्यर्थ गेले तरी तेहि पाहिजेतच. राहिलेले दोन आणे मला माझ्या स्वतःच्या पोटाला लागतात.

हैं त्याचें चतुरपणाचें भाषण ऐकल्यावर राजाचा राग नाहीसा झाला. त्याने चांभाराला क्षमा केली व तो म्हणाला, “ तूं मला जी गोष्ट सांगितलीस ती इतर कोणालाहि माझें शंभर वेळ दर्शन घेतल्या-शिवाय सांगूं नकोस. ही आज्ञा मोडलीस तर मात्र मी तुझी विलकुल गय करणार नाही हैं ध्यानांत ठेव. ”

दुसऱ्या दिवशीं राजाने सर्व अधिकाऱ्यांना बोलाविलें आणि त्यांना तो म्हणाला,

“ दोनी वारीं कर्ज, दोनी देई कर्ज ।

दोन जाती व्यर्थ, दोन करी खर्च ॥

याचा अर्थ जो कोणी सांगेल त्याला मी चांगलें बक्षीस देईन. नाहीतर सर्वांना दंड करीन.

राजाचें तें बोलणें ऐकून सर्व अधिकारी मोठ्या बुचकळ्यांत पडले, पण उपाय काय ? सर्वांनी पुष्कळ ऊहापोह केला. पण व्यर्थ !

राजाला ही गोष्ट चांभाराच्या भेटीनंतर सुचली, हें मात्र एकाच्या ध्यानांत आलें. तेव्हा त्या चांभाराकडे जाऊन तें कोडें उदगडतें का पाहवें असें त्यांनी ठरविलें.

मग ते सर्वजण त्या चांभाराकडे गेले व त्यांनी त्याला त्या वाक्याचा अर्थ विचारला; अर्थ सांगितला तर शंभर मोहराहि देऊं केल्या.

चांभाराने त्या शंकर मोहरा घेतल्या व प्रत्येक मोहोरेकडे पाहून झाल्यावर त्यांना अर्थ सांगितला.

अधिकारी राजाकडे आले व त्यांनी राजाला तो अर्थ सांगितला. राजाला वाटलें कीं, चांभाराने आपली आज्ञा पुनः मोडली; त्याने चांभाराला पकडून आणण्यास माणसें पाठविलीं.

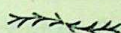
चांभार आल्यावर राजा म्हणाला, “ तूं पुनः आज्ञा मोडलीस ! आता मात्र तुझी शिक्षा चुकत नाही.

चांभार—महाराजांनी माझे म्हणणें ऐकून ध्यावें. मी आपली आज्ञा कशी बरें मोडीन ? या अधिकाऱ्यांनी मला शंभर मोहरा दिल्या. प्रत्येक मोहोरेवर आपण आहांच असें आपलें शंभरदा दर्शन घेतलें, तेव्हाच मी त्यांना अर्थ सांगितला

तें म्हणणें ऐकून राजा खूष झाला. त्याने चांभाराला आणखी बक्षीस देऊन बोलवण केली.

प्रश्नः—(१) राजाला मुलगा झाल्यावर त्याने प्रजेला काय हुकूम सोडला ?
 (२) तो हुकूम कोणी मोडला व तो मोडण्याचें कारण त्याने
 राजाजवळ कोणतें सांगितलें ? (३) दरबारी लोकांना त्याचा अर्थ
 कोणापासून कळला ? (४) चांभाराने राजाचें समाधान कसें केलें ?

धडा ३३ वा.

फुटबॉल

हा खेळ मूळचा इंग्रजी. तसें त्याचें नांवहि इंग्रजीच. टेबल, पेन्सिल, पोस्टकार्ड इत्यादि इंग्रजी शब्दांप्रमाणे तेंच नांव मराठीतहि रूढ झालें आहे. त्याला मराठी प्रतिशब्द पायचेंडू असा देतां येईल.

हा खेळाचा प्रसार खेडोपाडींसुद्धा वाढत आहे. बहुतेक लहान-मोठ्या सर्व शाळांतून हा खेळ खेळण्याची सोय असल्यामुळे तो लहान-थोर अशा सर्व मंडळींना प्रिय व्हावा यांत नवल नाही. हा खेळ-लोकप्रिय होण्याचें दुसरें एक कारण असें आहे कीं, तो खेळण्याकरतां साधनसामुग्री फारच थोडी लागते. एक चेंडू व भलें मोठें मोकळें मैदान असलें म्हणजे झालें.

हा चेंडू चांगल्या कमावलेल्या कातड्याची एक गोल पिशवी घेऊन तिच्या आंत रबराची पिशवी घालून तयार करतात. या रबराच्या पिशवींत हवा भरतात. त्यामुळे लाथ मारतांच तो चेंडू फार उंच उसळतो किंवा

दूर जातो. त्याची किंमत पांचसहा रुपयांपासून बीसपंचवीस रुपयांपर्यंत असते. ती त्याच्यावरचें चामडें व त्याची बनावट यांच्यावर अवलंबून असते.

फुटबॉल खेळण्याचें मैदान चांगल सपाट असावें लागतें. त्याची लांबी शंभर गज व रुंदी साठ ते ऐशी गज असते. ह्या लांबीरुंदीत मुलांच्या वयोमानाप्रमाणे कधी कधी फरक करतात. त्यावर आडव्या उभ्या रेषा आखलेल्या असतात. रुंदीच्या सीमारेषांवर अगदीं मध्यभागीं दोन्हीकडे दोन्ही भकम चौकटी बसविलेल्या असतात. या चौकटीच्या आंतून चेंडू लाथेने मारून पळकिडे घालवला कीं, त्या बाजूवर डाव लागू होतो.

एकेका बाजूला अकरा अकरा खेळणारे गडी असतात. ते खेळाच्या सुरवातीला आपापल्या भागांत समोरासमोर चार चार ओळींत उभे राहतात. साधारणपणें पुढच्या ओळींत पांच, दुसऱ्या ओळींत तीन, त्यांच्या पाठीमागे दोन व शेवटीं चौकटीचें रक्षण करण्याकरतां एक अशी त्यांची वाटणी केलेली असते.

पुढच्या ओळींतील गाड्यांचें काम प्रतिपक्षाच्या चौकटीकडे चेंडू नेऊन तो त्यांच्या चौकटींतून पार घालविणें हें असतें. यांच्या मागचें तीन गडी त्यांच्या पाठीशीं राहून त्यांना ह्या कामांत मदत करीत असतात. इतर राहिलेल्या तीन गड्यांकडे मुख्यतः बचावाचें काम असतें.

आघाडीच्या गड्यांना प्रतिपक्षावर चाल करून जावयाचें असतें. म्हणून हे गडी चपळ, दमदार व खूप धावणारे असावे लागतात. त्यांचें कौशल्य, शत्रूंना चुकवून आपल्याच सोबत्यांजवळ जाईल, अशा रीतीने चेंडू मारण्यांत दिसून येतें.

(१०९)

बचाव करणारे पिछाडीचे गडी शांत व धिमे असले पाहिजेत. हल्ला करणारांनी कितीही लगट केली, तरी न डगमगतां त्यांच्याकडील चेंडू काढून घेऊन तो परत लाथाडून देणे, हे त्यांचे मुख्य काम होय.

ह्या खेळांत चेंडूला हात लावू नये, दुसऱ्या बाजूच्या गड्याजवळ चेंडू नसेल तर त्याला धक्का देऊ नये इत्यादि नियम पाळावे लागतात. ते बरोबर पाळले जातात की नाही, हे पाहण्याकरतां एक पंच असतो. नियम मोडला की, पंच शिटी वाजवून खेळ तात्पुरता बंद करतो व ज्याची चुकी असेल, त्याच्या बाजूकडे चेंडू मारण्याला परवानगी देतो.

एका वेळीं हा खेळ सुमारे तासभर चालतो. त्यात अर्ध्या तासानंतर थोडी विश्रांति घेतात.

हा खेळ मोकळ्या हवेंत खेळावयाचा असल्यामुळे त्यांत खेळाडूंना चांगला व्यायाम होतो; त्याचप्रमाणे त्यांच्या अंगां चपळता येते; अंगाशीं अंग भिडवून शत्रूवर चढाई करण्याची हिंमत वाढते; शिस्तीने व एक-जुटीने दुसऱ्याच्याबरोबर कार्य करण्याची सवय लागते; मनांत एक-प्रकारचा दिलदारपणा येतो; व आपल्या सामर्थ्याची आणीव उत्पन्न होते.

हा खेळ धक्काबुक्कीचा असल्यामुळे खेळण्याच्या मरांत कित्येक वेळां लहानमोठ्या जखमा होतात हे खरे; पण त्यामुळे फारसे नुकसान होत नाही.

अशा मर्दानी खेळाची सवय लहानपणापासूनच लागली तर वरील सर्व गुण अंगां बाणल्याशिवाय राहणार नाहीत.

(११०)

प्रश्न—(१) फुटबॉल खेळण्यासाठी सांमुग्री कोणती लागते ? (२) ह्या खेळांत गडी किती किती असतात ? (३) चौकटीजवळच्या गड्याचें काम कोणतें ? (४) खेळणाराचें कौशल्य कशांत आहे ? (५) ह्या खेळाने कोणकोणते गुण अंगी येतात ?

धडा ३४ वा.

माझी कन्या

(वृत्त-दिंडी)

गाई पाण्यावर काय म्हणुनि आल्या ?
 कां ग गंगा-यमुनाहि या मिळाल्या ?
 उभय पितरांच्या चित्त-चोरटीला,
 कोण माझ्या बोललें गोरटीला ? ॥ १ ॥
 शुभ्र नक्षत्रें, चंद्र चांदण्याची,
 दूड रचलेली चिमुकली मण्यांची;
 गाडे ! भूईवर पडे गडबडून,
 कां ग आला उत्पात हा घडून ? ॥ २ ॥
 विभा-विमला-आपटे प्रधानांच्या,
 अन्य कन्या श्रीमान कुलीनांच्या;
 गौर चैत्रीची तशा सजुनि येती,
 रेशमाची पोलकी छिटें लेती ॥ ३ ॥

(१११)

तुला ' लंकेच्या पार्वती ' समान,
पाहुनीया, होवोनि साभिमान,
काय त्यांतिल बोलली एक कोण ?
' अहा ! आली ही पहा भिकारीण ! ' ॥ ४ ॥

मुली असती शकेंतल्या चटोर,
एकमेकीला बोलती कठोर,
काय बाई ! चित्तांत धरायाचे,
शहाण्याने ते शस्त्र वेडण्यांचे ? ॥ ५ ॥

नेत्रगोलांतुन-बालकिरण येती,
नाच तेजाचा तव मुखी करीती;
पाच माणिक आणखी हिरा मोती,
गडे ! नेत्रां तव लव न तुळीं येती ! ॥ ६ ॥

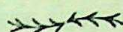
लाट उसळोनी जळीं खळें व्हावें,
त्यांत चंद्राचें चांदणें पडावें;
तसें गालीं हासतां तुझ्या व्हावें,
उचंबळुनी लावण्य वर व्हावें ! ॥ ७ ॥

काय येथे भूषणें भूषवावें ?
विविध वसनं वा अधिक शोभवावें ?
दान-सीमा हो जेथ निसर्गाची ?
काय महती त्या स्थळीं कृत्रिमाची ! ॥ ८ ॥

तुला घेईन पोलकें मखमलीचें,
 कुडीं मोत्यांचीं, फूल सुवर्णांचें;
 हौस वाई ! पुरवीन तुझी सारी,
 परी आवरि हा प्रलय महा भारी ! ॥ ९ ॥
 प्राण ज्यांचेवर गुंतले सदाचे,
 कोड किंचित् पुरवितां न ये त्यांचें;
 तदा बापाचें हृदय कसें होतें,
 न ये वदतां, अनुभवी जाणती तें ! ॥ १० ॥
 माम धनिकाचा पडे फिका साचा,
 असा आहे मज गर्व गरिबीचा !
 प्राप्त होतां परि हे असे प्रसंग,
 हृदय होतें हदरोनिया दुभंग ! ॥ ११ ॥
 देव देतो सद्गुणी बालकांना ?
 काय म्हणुनी आम्हास करंठ्यांना ?
 लांब त्याच्या गावास जाउनीया,
 गूढ घेतों हें त्यास पुसोनीया ! ॥ १२ ॥
 “ गाविं जातों, ” ऐकतां याच कालीं,
 पार बदलुनि ती बालसृष्टि गेली !
 गळां घालुनि करपाश रेशमाचा,
 वदे “ येतें मी ” पोर अज्ञ वाचा ॥ १३ ॥

ना. मु. गुप्ते (‘ बी ’)

थडा ३५ वा.

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

चोखामेळा

चोखामेळा हा पंढरपूर येथे राहणारा एक महार होता. हा विठोबांचा मोठा भक्त असून स्वभावाने अत्यंत दयाळू होता व तो नेहमी ईश्वरार्चितन व परोपकार यांत गढलेला असे.

हा गृहस्थाश्रमी संत होता. साधारण लोकांची अशी कल्पना असते की, संत होण्याकरतां सर्वसंगपरित्याग करून संन्यासी बनले पाहिजे. ही कल्पना चोखामेळ्याच्या उदाहरणावरून चुकीची ठरते. याची बायकोसुद्धा पतिव्रता असून आपल्या नवऱ्याप्रमाणेच ईश्वराचें भजन करीत असे. ईश्वरभजनांत ती आपल्या नवऱ्याच्या बरोबरीने भाग घेत असे.

अशा तऱ्हेने हें कुटुंब आनंदांत काळ घालवीत असतां एके दिवशीं चंद्रभागेवर स्नान करून देवाचें दर्शन घेण्याकरितां चोखामेळा विठोबाच्या महाद्वारांत उभा होता. इतक्यांत तेथे कांही पुजारी आले व त्यास म्हणूं लागले, “ अरे चोख्या, तुझी ईश्वरावर जर खरी भक्ति असती, तर ईश्वराने तुला दर्शन दिलें असतें. तूं महार, तुला ईश्वराची भक्ति करण्याचा अधिकार नाही. तुला देवाचें दर्शन कशाळा पाहिजे ?

त्यावर चोखा म्हणाला, “ पुजाऱ्यांनो, मनांत खरी भाक्त नसतां पुष्कळ वेळां देवाचें दर्शन घेण्याने तो प्रसन्न होत नसतो;

तो खऱ्या भक्तीने वश होत असतो. मी कांही देवाचें दर्शन घेण्यास उतावीळ झालें नाहीं. हा पाहून मी चाललों. देव फक्त देवळांतच असतो व इतर ठिकाणीं नसतो असें थोडेंच आहे. ” असें म्हणून तो निघून गेला.

त्या रात्री चोखा नेहमीप्रमाणे विठ्ठलाच्या भजनांत गुंग झाला. तेव्हा आपल्याला विठ्ठल बोलावीत आहे असा त्याला भास झाला. म्हणून तो तसाच घराबाहेर पडला व देवाच्या गाभाऱ्यांत जाऊन देवाशीं बोलूं लागला. त्याचे शब्द ऐकून बाहेर असलेले पुजारी रागावले व त्यांनी त्याला बाहेर हाकलून लावले. तो त्यांस म्हणाला, “मी आपण होऊन देवळांत गेलों नाहीं; देवानेच मला आंत नेले. त्यां कृपा करून मला क्षमा करा. ” पण त्याला त्यांनी पुष्कळ मारहाण केली. इतकेंच नव्हे तर त्याला त्याच्या सर्व कुटुंबासहित गावाबाहेर हाकलून लावले. त्यानंतर ती मूर्ति भ्रष्ट झाली असें समजून त्या पुजाऱ्यांनी ती शुद्ध करून घेतली व आपली नेहमीची पूजाअर्चा चालू केली.

इकडे चोखामेळ्याच्या भक्तींत तिळमात्र फरक पडला नाहीं. त्याला पुढे पुढे असें वाटूं लागले कीं, देव आपल्याबरोबर आपलें काम करीत असतो, व आपल्याबरोबर जेवावयाला सुद्धा येतो. अशा तऱ्हेने तो सुखाने दिवस घालवीत असतां एके दिवशीं खालीलप्रमाणे प्रकार घडला. एका द्वादशीच्या दिवशीं चोख्याची बायको देवाला नेवेच दाखवून असें म्हणत होती कीं, “देवा आमच्या गरीबाच्या घरचे

जिवण गोड करून ध्या." हे शब्द वाहेरून जाणाऱ्या एका पुजाऱ्याने एकलें; तेव्हा त्याला वाटलें कीं, देव जर असा महाराच्या घरीं जाऊन जेजुं लागला तर तो वाटेल ! नंतर ही देव वाटल्याची बातमी जर गावांत फुटली तर आपलें उत्पन्न बुडेल. असें वाटून त्याने सर्व पुजारी एकत्र जमविले. त्या सर्वांनी चोख्याविरुद्ध एक अर्ज तयार करून गावच्या अधिकाऱ्याकडे नेला व त्याला सांगितलें कीं, " चोख्याला शिक्षा झाल्याशिवाय आम्ही येथून हटणार नाही. येथेच धरणें धरून बसूं. "

तो अधिकारीहि रागीट होता. त्याने चोख्याला बांधून आणण्याचा हुकूम केला. व्याप्रमाणे चोख्याला बांधून आणल्यानंतर पुजारी त्याला शिव्या देऊन म्हणाले, " गेल्या खेपेस आम्ही तुझ्यावर दया करून तुला सोडून दिलें, त्या उपकाराची फेड तू चांगलीच करूं पाहतोस ! "

चोखा म्हणाला, " आत्मा हा नेहमी शुद्ध असतो. तुमचा आत्मा काय अथवा माझा आत्मा काय, सर्व सारखेच. मला उगीच कां छळतां ? देव सर्वांना पावन करणारा असून तो स्वतःच कसा बरें वाटेल ? " त्यावर ते पुजारी म्हणाले, " तूं नीच असून आम्हांला उपदेश करतोस काय ? "

अधिकारी चांगलाच रागावला होता. त्याने त्याला बैलांकडून ओढवून ठार मारण्याची शिक्षा फर्माविली. ही शिक्षा ऐकून त्राण-करणाऱ्या पुजाऱ्यांस फार समाधान वाटलें. ते ती शिक्षा अमळांत आणण्याकरतां तयार झाले.

इतक्यांत त्याची बायको तेथे आली व म्हणाली, “ बाबांनो, सर्व माणसांना देवानेच उत्पन्न केलें आहे. म्हणून सर्व माणसें देवाचीच लेकरें नव्हेत काय ? तुमच्या लेकरांचा तुम्हांला विटाळ होतो काय ! मग माझ्या नवऱ्याचा विठोबाळा कसा बरें विटाळ होईल ? तुम्ही शहाणे म्हणवतां आणि असा भलताच अविचार कसा करतां बरें ? खऱ्या भक्ताला असें छळूं लागलां तर तें तुमच्या विठोबाळा तरी बों वाटेल काय ?

हें त्या बाईचें बोलणें ऐकून व चोखामेळ्याची शांतवृत्ति पाहून त्या अधिकाऱ्याने त्याची शिक्षा रद्द केली. यापुढे चोखामेळा खरा भक्त म्हणून प्रसिद्ध झाला.

त्याने तुकारामाप्रमाणे पुष्कळ अभंग केले; पण सध्या त्यांपैकी फारच थोडे उपलब्ध आहेत.

प्रश्न—चोखामेळा हा कोठला राहणारा ? तो कोण होता ? (२) तो विठोबाच्या देवळाच्या गाभाऱ्यांत केव्हा गेला ? कां गेला ? (३) त्याचा परिणाम काय झाला ? (४) पंढरपुरच्या अधिकाऱ्यापुढे त्याच्याविरुद्ध कोणी अर्ज केला ? कां केला ? (५) अधिकाऱ्याने काय केलें ? (६) चोखामेळ्याची शिक्षा कशामुळे रद्द झाली ?

(११७)

धडा ३६ वा.

म्युनिसिपॅलिटी

एके दिवशीं गोविंदराव सदूळा घेऊन चार दिवसांकरतां आपल्या गावाजवळच असलेल्या उमरावती शहरां गेले होते. त्यांचें काम दोन दिवसांतच आटोपलें. म्हणून सदूळा कांहीं गोष्टी दाखवून थोडीशी नवीन माहिती करून द्यावी असें त्यांच्या मनांत आलें. तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं ते दोघे घराबाहेर पडले; व शहरांतील प्रमुख ठिकाणें पाहात पाहात चालले.

गोविंदराव — सदू, ग्रामपंचायतीचें काम कोणतें असतें तें तुला माहीत आहे. तसाच कारभार ह्या शहरांत कोण करीत असेल असें तुला वाटतें ?

सदू — येथेहि तसेच पंच असतील.

गोविंदराव — शहरची लोकसंख्या मोठी असते, म्हणून पंचांची संख्याहि मोठ्या प्रमाणांत असते. शहरांतील पंचायतीचें उत्पन्न पुष्कळ असतें, म्हणून त्यांना पुष्कळ नोकर ठेवतां येतात. पंच ठरवितील तीं सर्व कामें या नोकरांना करावीं लागतात. मुख्य सत्ता पंचांच्या हातांत असते. याचेंच नांव स्थानिक स्वराज्य. शहरांत जी पंचायत असते, तिचें नांव मात्र निराळें असतें. तिळा म्युनिसिपॅलिटी (नगर समा) असें म्हणतात.

सदू — पण ह्या शहरांतलि कारभार फारच मोठा आहे. रस्ते कितीतरी मोठे व चांगले बांधून काढलेले आहेत ! अशीं कामें आपल्या खेड्यांतलि पंचास करतांच येणार नाहीत. येथील पंच कोण-कोणतीं कामें करतात ?

गोविंदराव—सदू, रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस हे कंदील लावलेले आहेत ते पाहा. ते म्युनिसिपॅलिटीलाच लावावे लागतात. ती पाहा, समोरून घाण पाण्याची एक गाडी येत आहे. गावांतलि हजारो लोकांच्या घरचें मलमूत्र दररोज ह्या गाड्यांत भरून गावाबाहेर दूर नेऊन टाकतात. ही घाण अशीच गावांत राहिली तर क्षणभरसुद्धा आपणांस गावांत राहावेसें वाटणार नाही. ह्या आठवड्याचा बाजार पाहा, ह्या केवढा तरी मोठा बाजार आहे ! ह्याचीहि व्यवस्था म्युनिसिपॅलिटीलाच करावी लागते. त्यामुळे लोकांची कितीतरी सोय झाली आहे.

सदू—बाबा, ही मोठी दगडी इमारत कशाची हो ?

गोविंदराव—तें हायस्कूल आहे. तेथे अकराव्या वर्गापर्यंतचें शिक्षण दिलें जातें.

सदू—मग हें हायस्कूलहि म्युनिसिपॅलिटीचेंच असेल ?

गोविंदराव—नाही. ती सरकारी शाळा आहे. पण मराठीत चौथ्या व इंग्रजी चौथ्या वर्गापर्यंतच्या पुष्कळशा शाळा येथे म्युनिसिपॅलिटीच्या आहेत. शाळा काढून लोकांना सुशिक्षित करण्याचें काम येथील लोक म्युनिसिपॅलिटीच्या द्वारे करूं शकतात.

(११९)

सदू—हीं या इमारतीत इतकी यंत्रे कसली हो बाबा ?

गोविंदराव—आपण मघाशी जे दिवे पाहिलेना, त्यांत रॉकेट तेळ नसतें. विजेच्या शक्तीने ते सर्व दिवे एकदम लागतात. ती वीज उत्पन्न करण्याचा हा कारखाना आहे. सदू, ही इमारत बघ. ही म्युनिसिपॅलिटीची मुख्य कचेरी आहे.

सदू—अबब ! ही आपल्या चावडीपेक्षा किती तरी मोठी आहे !

गोविंदराव—शहर मोठें, कारभारहि मोठाच. म्हणून कारभाराची कचेरीहि मोठीच पाहिजे.

सदू—ह्या बागेत त्या नळांतून पाणी कोठून पडतें आहे, बाबा ?

गोविंदराव—अरे, असे पाण्याचे नळ येथे घरोघर आहेत. हे जर बंद केले, तर शेकडों लोकांस प्यावयास पाणी मिळणार नाहीं. गावाच्या बाहेर मोठे मोठे तलाव बांधून त्यांतील पाणी लहानमोठ्या नळांनी गावांत सोडतात. हें पाणी स्वच्छ करून तें लोकांस पुरविण्याचें काम म्युनिसिपॅलिटीलाच करावें लागतें. येथे सरकारी व खाजगी डॉक्टरांचे दवाखाने आहेत, तरी म्युनिसिपॅलिटीचेहि डॉक्टर असतात. ते गरीब लोकांस मोफत औषध देतात. म्युनिसिपॅलिटीचे देवी-डॉक्टरहि असून ते मुलांस देवी काढतात ?

सदू—बाबा, ही मोठमोठी कामें करण्याचे म्युनिसिपॅलिटीचे कारखाने सुगळीत कसे चालूं शकतात.

गोविंदराव—शहरांतील घरांचे निरनिराळे गट पाडतात. प्रत्येक गटांतील लोक आपल्या तर्फे पंच निवडतात. असे सर्व पंच व सरकारने आपल्या तर्फे नेमलेले पंच मिळून पंचायत तयार होते. ह्या पंचांकडे

कारभाराच्या निरनिराळ्या बाबी वाटून देण्यांत येतात. लोकांच्या सोयी-कडे लक्ष ठेऊन त्यांना आपणाकडे आलेल्या बाबींचा कारभार करावा लागतो. निरनिराळ्या खात्यांच्या कारभाराचें ज्ञान असलेले नोकर म्युनिसिपॅलिटी ठेवात असते. त्यांच्याकडून सर्व कामें करून घेतां येतात. मुख्यतः लोकांचें आरोग्य, गावांतील साफसफाई, पाणीपुरवठा व शिक्षण ह्यांकडे म्युनिसिपॅलिटीस विशेष लक्ष द्यावें लागतें.

सदू—एवढा कारभार करण्याकरतां पैसे काढून येतात ?

गोविंदराव—लोकांकडूनच हा पैसा गोळा करावा लागतो. लोकांकडून जो कर वसूल होतो, तेंच म्युनिसिपॅलिटीचें मुख्य उत्पन्न असतें. त्याला करांपासून आलेलें उत्पन्न म्हणतात. हे कर निरनिराळे असतात. साफसफाईकरतां भंगीपट्टी, पाण्याकरितां पाणीपट्टी, घरे बांधण्याच्या जागावरील घरपट्टी व बाहेरून शहरांत व शहरांतून बाहेरगावीं येणाऱ्या जाणाऱ्या मालावरील जकात हे कर आणि कोंडवाडे, बाजारहरास ह्या म्युनिसिपॅलिटीच्या मोठ्या उत्पन्नाच्या बाबी आहेत. शिवाय सरकारहि दरवर्षास म्युनिसिपॅलिटीस कांही रक्कम मदतीदाखल देत असतें. ह्या रकमेस सरकारी ग्रेंट असें म्हणतात. एकंदरीने पाहिलें असता म्युनिसिपॅलिटीचा कारभार फार जबाबदारीचा असतो.

प्रश्न—(१) म्युनिसिपॅलिटी म्हणजे काय व तिचीं मुख्य कामें कोणतीं ?

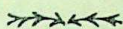
(२) उमरावतील गोविंदराव व सदू यांनी काय पाहिलें ?

(३) म्युनिसिपॅलिटीच्या कारभाराला लागणारा खर्च कोठून मिळतो ?

(४) म्युनिसिपॅलिटीच्या उत्पन्नाच्या बाकी कोणत्या ?

(५) ग्रामपंचायत व म्युनिसिपॅलिटी यांत फरक काय ?

धडा ३७ वा.

कुलथोरवी

तडित कडाडे, उपजे काळ्याकाभिन्न मेघोदरीं ।

म्हणुनि का बीज नसे साजिरी ? ॥

खारें पाणी, शुद्र शिपलें-जन्माचें साधन ।

म्हणुनि का मौक्तिकांस मौल्य न ? ॥

महा विपारी असे खरोखर नागाची ती फणी ।

म्हणुनि का गरलच वरचा मणी ? ॥

पंकापोटीं जन्म पावुनी सौंदर्य शोभतें ।

म्हणुनि का कमल तुच्छ वाटतें ? ॥

असे कोळसा काळा, हीरक संगे परि सोयर ।

म्हणुनि का धवल न कोहीनुर ? ॥

सुरामुरांनी भांडण करुनि सागरास मथिलें ।

म्हणुनि का अमृत तें नासलें ? ॥

मूळ पाहतां पहाडांतला लहानसा ओघळ ।

म्हणुनि का पूज्य न गंगाजळ ? ॥

शिळा वालुची मूळ मूर्ति परि पंढरीस नांदते ।

म्हणुनि का भाक्ति मंदावते ? ॥

जन्मा येणें दैवा हातीं, करणी जग हासवी ।

गाणें व्यर्थचि कुलथोरवी ॥

नारायण केशव बेहेरे.

धडा ३८ रा.

धानाचें पीक

वृ-हाडांत ममदापूर नांवाचें एक गांव आहे. तेथे बाबूराव पाटील नांवाचे एक सुखवस्तु गृहस्थ राहत असत. त्यांचे महण्णे विठोबा पाटील हे तुमसरला राहत. विठोबा पाटलांनी एकदा आपल्या मेव्हण्यांना मुलेंबाळें घेऊन आपल्या घरीं राहावयास बोलाविलें. त्याप्रमाणे बाबूराव आपलीं दोन मुलें बरोबर घेऊन तुमसरला गेले. कांही दिवसांनी बाबूराव आपल्या गावीं परत आले. परंतु त्यांच्या मुलांना मात्र विठोबांनी आप्रह करून आपल्या घरींच ठेवून घेतलें. पुढे जून महिना सुरू झाला व एके दिवशीं जोराचा पाऊस पडला. दुसरे दिवशीं विठोबा पाटील बाबुरावांच्या मुलांना घेऊन आपल्या शेतांत गेले. तेथे एका बांधीत (शेतांत) धानाची पेरणी चालली होती.

बाळू—मामा, तुम्ही तर ही थोडीशीच जमीन पेरतां व बाकीची जमीन तर तशीच पडली आहे. ही बाकीची जमीन काय तुम्ही रब्बीच्या पिकांकरतां राखून ठेवली आहे?

पाटील—नाही तसें नाही. सध्या पेरली आहे ह्या जमिनींत आम्ही फक्त रोपें तयार करतो. या रोपांना आम्ही पन्हे म्हणतो. सुमारे पांचसहा आठवड्यांनी हे पन्हे तयार होतील. नंतर पुष्कळ पाऊस झाल्यावर ते काढून घेऊन आम्ही बाकीच्या जमिनींत लावतो. याला रावणें म्हणतात.

(१२३)

नंतर पांचसहा आठवड्यांनी पुष्कळ पाऊस पडला व धानाचे गाटे आणि बांध्या पाण्याने भरल्या. हें पाहून बाळू व त्याची बहीण मथुरा यांना फार आश्चर्य वाटलें.

बाळू आपल्या मामास म्हणाला, “ ह्या इतक्या पाण्याने तुमचीं पिकें कुजून नाही का जाणार ? ”

पाटाल—नाही. आमच्या पिकांना तुमच्या ज्वारी किंवा कपाशी सारखें थोडें पाणी पुरत नाही. आमच्या बांध्यांत पाणी तुंवून राहवें लागतें.

चिखल तयार झाल्यावर धानाचीं रोपें लावतात.

पुढे एके दिवशी पाटलांनी बाळू व मथुरा यांना धानाच्या बांध्यांकडे नेलें. मग पाटाल म्हणाले, “ आमच्या इकडच्या लोकांचें तांदूळ हेंच

मुख्य अन्न आहे. आम्ही गव्हाची पोळी काचितच खातो. तांदुळाचा तुमच्या तिकडल्यासारखी काळीभोर, खोल व चिकण जमीन उपयोगी पडत नाही. धानाचा साधारण पिवळसर हळकी जमीन पाहिजे. " नंतर त्यांनी मुलांना धानाच्या बांध्यांकडे नेले. तेथे धानाचे रोप बायका जपून उपटून काढून त्याच्या लहान लहान जुड्या बांधीत होत्या.

तेथून त्यांनी मुलांना दुसरीकडे नेले. तेथे दोन गडी जमीन नांगरून शेतात चिखल तयार करीत होते. नांगरणे झाल्यावर दतारीच्या सहाय्याने ठेकळे फोडून चिखल एकजीव करण्यात आला. चिखल तयार झाल्यावर बायकांनी व गड्यांनी धानाची रोपे जमिनीत रोवण्यास सुरवात केली, व हे काम ती माणसे फार जळदीने करीत होती. त्यांच्यापैकी बायका तर काम करतां करतां रोवण्याची गाणींहि गात होत्या. हे पाहून मुलांना फार मौज वाटली.

मुलांनी विचारले, " मामा, आता हे पीक किती दिवसांनी तयार होईल ? "

पाटील—धानाचे पीक सुमारे चार साडेचार महिन्यांनी तयार होऊन सर्व शेते पिवळीं दिसू लागतील, तेव्हा धानाची कापणी सुरू करूं. कापणीनंतर धानाचे भारे बांधण्यांत येतील व त्यांच्या गंड्या रचून ठेवल्या जातील. पुढे दोन तीन आठवड्यांनी हे भारे चांगले वाळल्यावर बैलांच्या सहाय्याने ते तुडवून धान व तनीस वेगवेगळीं करण्यांत येतील. याला आमच्याकडे चुरणें म्हणतात. चुरण्या-नंतर सर्व मालाची शेतात रास करून त्याची पूजा करूं व माल घरी

आणूं. धान तयार झाल्यावर आम्ही या बांध्यांच्या पाळीवर वाळ, पोपट, तीळ, तूर वगैरे पेरतों. बंगाल व मद्रासकडे तर धानाची दोनदोन पिकें एका वर्षांत काढतात.

हें ऐकून मुलांना मौज वाटली. नंतर बराच उशीर झाल्यामुळे पाटीळ मुलांना घेऊन परत घरी आले.

प्रश्न—(१) तुमसरला मुख्य पीक कोणतें होतें ? त्यासाठी जमीन कशी तयार करतात ? (२) धानाची पेरणी ज्वारीच्या पेरणीसारखीच करतात काय ? ना ती तर कशी करतात ? (३) धानाच्या पिकास जमीन कशी पाहिजे ? (४) धानाचें पीक किती महिन्यांनी तयार होतें ? (५) कापणी-नंतर माल घरी नेईपर्यंत कोणकोणत्या गोष्टी कराव्या लागतात ?

धडा ३९ वा.

एकलव्य

निश्चयाचें बळ । तुका म्हणे तेंचि फळ ॥

फार पुरातन काळीं हिरण्यधनु नांवाचा व्याधांचा एक राजा होता. त्याचा एकुलता एक मुलगा एकलव्य. व्याधाचा धंदा म्हणजे शिकारीचा. त्या काळीं भाला, तलवार, पट्टा हीं हत्यारें उपयोगांत आणीत; परंतु शिकारीच्या व लढाईच्या कामीं धनुष्य-बाणाचा सर्वत अधिक उपयोग होत असे. म्हणून प्रत्येकाळी धनुर्विद्येचा अभ्यास करावा लागे.

एकलव्यानेहि आपल्या बापाजवळ त्या विद्येचा अभ्यास केला. परंतु, “बापसे वेढा सवाई” या नियमाप्रमाणे आपण आपल्या बापावर ताण करावी, अशी आकांक्षा त्याच्या मनांत उत्पन्न झाली.

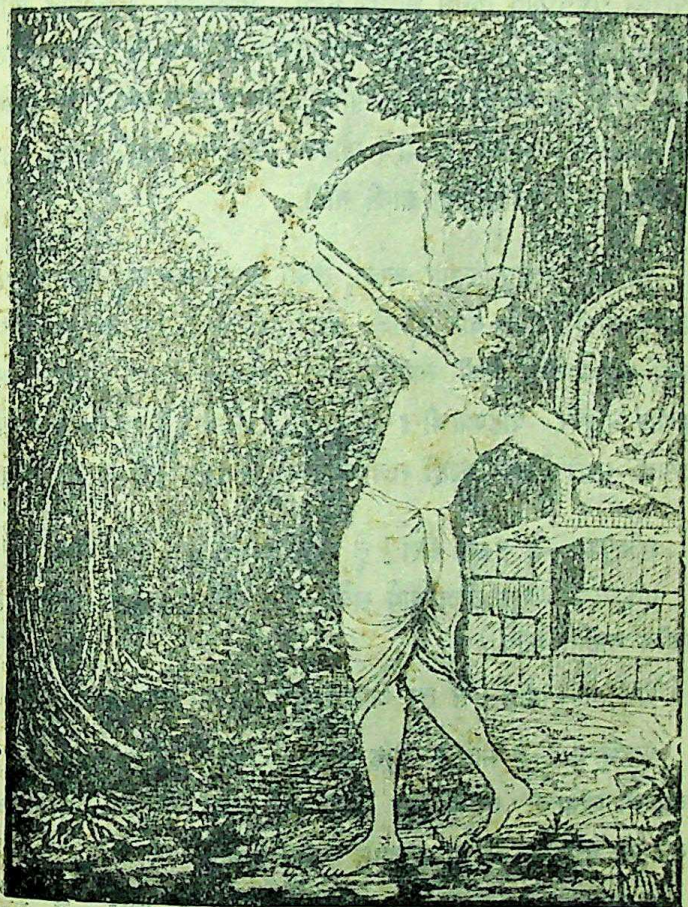
त्याच वेळीं हस्तिनापुरांत गुरु द्रोणाचार्य हे कौरवपांडवांना व इतर अनेक राजपुत्रांना धनुर्विद्या शिकवीत होते. त्या काळच्या वीरांमध्ये धनुर्विद्येत द्रोणाचार्यांचा हात धरणारा एकहि वीर नव्हता.

अशा गुरुजवळ विद्या पूर्ण करावी असा विचार एकलव्याच्या मनांत आला. एके दिवशी द्रोणाचार्य आपल्या शिष्यांना धनुर्विद्येचे शिक्षण देत असतांना एकलव्य तेथे जाऊन पोचला. त्यांची सुंदर व तरुण मूर्ति पाहून द्रोणाचार्य संतुष्ट झाले व त्यांनी त्याला जवळ बोलावून काय पाहिजे असे विचारले.

एकलव्याने त्यांच्याजवळ आपला हेतु प्रगट केला. पणुतु एका व्याधाच्या मुलाला राजपुत्रांच्या बरोबर शिक्षण दिलें तर तें त्यांच्या वडिलांना आवडणार नाही, ही गोष्ट द्रोणाचार्यांना माहीत होती. म्हणून त्यांनी एकलव्याला स्वतःच मन लावून अमुक प्रकारें अभ्यास करीत जा, म्हणजे तुझे मनोरथ पूर्ण होतील, असा उपदेश करून त्याची रवानगी केली.

एकलव्य पडला पक्का दृढनिश्चयी. त्याने आपल्या मनांत गुरुजींच्या सांगण्याप्रमाणे अभ्यास करण्याचें ठरविलें व हात हाळवीत परत घरी न जातां तो एका निविड अरण्यांत गेला. तेथे त्याने एक झोपडी बांधली व गुरुजींच्या मूर्तीची स्थापना करून तिच्यासमोर धनुर्विद्येचा

अभ्यास सुरू केला. कालांतराने तो धनुर्विद्येत पूर्ण पारंगत झाला.
निश्चयाचें बळ, तुका म्हणे तेंचि फळ.

१३६. एके दिवशीं द्रोणाचार्याचे काही शिष्य शिकार करण्याकरितां

त्याच अरण्यांत गेले. त्यांच्याबरोबर त्यांची कुत्रीहि होती. एक कुत्रा एकलव्याच्या ओपडीजवळ जाऊन त्याच्यावर भुंकू लागला. एकलव्य त्यावेळीं गुरुभक्तींत निमग्न झालेला होता. कुत्र्याच्या भुंकण्याने त्याच्या मनाची एकाग्रता भंग पावली. तो उठला व आपलें धनुष्य घेऊन त्याने मोठ्या कुशलतेने त्या कुत्र्याच्या तोंडावर दोनचार बाण मारले. त्या बाणांच्या योगाने कुत्र्याचें ओरडणें मान बंद झालें; परंतु त्याच्या तोंडाला यत्किंचितहि इजा झाली नाही.

तो कुत्रा राजपुत्रांसमोर आला, तेव्हा बाण मारणाराचें तें कौशल्य पाहून त्यांनी तोंडांत बोट घातलें. होतां होतां ती सर्व हकीगत द्रोणाचार्याच्या कानावर गेली. त्यांनाहि मोठें आश्चर्य वाटलें व त्यांना असा कुशल धनुर्धर पाहण्याची इच्छा झाली. सर्वजण एकलव्याला शोधू लागले. सरते शेवटीं कांही राजपुत्र एकलव्य होता तेथे जाऊन पोचले.

राजपुत्र—हे तरुण वीरा ! तूं कोण आणि तुझें नांव काय ?

एकलव्य—गुरु द्रोणाचार्य सर्व जगांत प्रसिद्ध आहेत. ते तुम्हांला माहीत नाहीत काय ?

राजपुत्र—होय ! ते तर आमचे गुरु. त्यांचा तुझा काय संबंध ?

एकलव्य —ते माझेहि गुरु आहेत. ही पाहा त्यांची मूर्ति. मी एकलव्य नावाचा त्यांचा नम्र शिष्य आहे. या मूर्तीच्या पायाजवळ बसून मी येथे धनुर्विद्येचा अभ्यास करीत असतो.

ती हकीगत ऐकून राजपुत्र आश्चर्याने थक् झाले. ते मनांत म्हणाले कीं, ‘आम्ही प्रत्यक्ष गुरुजीपारीं शिकत असूनहि आम्हांला

(१२९)

जें यश मिळालें नाहीं तें यश एकलव्याने आपल्या भक्तीच्या व निश्चयाच्या बळावर मिळविलें. धन्य एकलव्याची ! ”

नंतर ते राजपुत्र द्रोणाचार्याजवळ गेले व त्यांना घेऊन ते एकलव्याजवळ परत आले.

द्रोणाचार्यांचें प्रत्यक्ष दर्शन घडल्यावर एकलव्याचा आनंद गगनांत मावेना. त्याने द्रोणाचार्यांचें पाय घट्ट धरले व नंतर त्यांना आपल्या पर्णकुटींत बसवून त्यांची पूजा केली.

एकलव्याचें धनुर्विद्येंतील कौशल्य पाहून द्रोणाचार्य अगोदरच आश्चर्यचकित झाले होते; व आता त्याची ती गुरुभक्ति पाहून त्यांच्या मनाला अत्यंत संतोष वाटला. त्यांनी त्याला शुभाशीर्वाद दिला.

प्रश्न—(१) द्रोणाचार्य धनुर्विद्या कोणाला शिकवीत होते ? (२) एकलव्य कोण ? तो धनुर्विद्या कोणाजवळ शिकला ? द्रोणाचार्यांनी त्यास धनुर्विद्या शिकविण्याचें कां नाकारलें ? (३) एकलव्याचा अभ्यास किती वाढला होता याचें एक उदाहरण सांगा. (४) एकलव्याच्या गोष्टीपासून तुम्ही काय बोध घ्याल ?

वाक्यांत उपयोग कराः—आकांक्षा, निविड.

धडा ४० वा.

महादजी शिंदे

सोनपत पानपत येथे मराठे व गिळचे यांची मोठी लढाई झाली. तीत महादजी शिंदे हेहि होते. महादजींस सर्व लोक पाटीलबुवा म्हणत असत. पाटीलबुवांची घोडी फार उमदी असे. पानपतच्या लढाईत त्या घोडीची चतुराई पाहून एका अफगाण सरदाराचें मन तिच्यावर बसलें; व हरप्रयत्नाने ही घोडी आपण घ्यावी असा त्याने निश्चय केला.

महादजी शिंदे रुफ पाटीलबुवा.

पुढे मराठ्यांचा मोड होऊन सर्व सरदार जिकडे तिकडे पळत सुटले. त्यांत पाटीलबुवाहि आपल्या घोडीवर बसून पळूं लागले. तें पाहून त्या

अफगाण सरदाराने त्यांचा पाठलाग केला. पाटीलबुवा पुढे व अफगाण मागे असा प्रकार बराच वेळ चालला. अखेर ती घोडी ठेंचाळून पाटील व घोडी हीं एका खड्ड्यांत पडलीं ? तोंच अफगाणाने त्यांस गाठलें व घोडी घेऊन तो चालता झाला. जातां जातां त्याने पाटीलबुवांच्या पायावर एक जोराचा वार केला. त्याने महादजीचा पाय तुटला नाही पण तो जन्माचा अधू मात्र होऊन बसला.

पानपतच्या लढाईनंतर महादजी शिंदे यांसच शिंधांचें राज्य मिळालें. महादजी शिंदे फार कर्तबगार म्हणून पुढे प्रसिद्धीस आले. त्यांनी प्रथम उत्तम सैन्य तयार करून आपलें बळ वाढविले. पानपतच्या लढाईत तोफखाना व कवायती सैन्य यांचा युद्धाच्या कामी किती उपयोग होतो, हें त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिलें होतें. आता कवायती सैन्याचे व तोफखान्याचे दिवस आले आहेत हें चाणाक्षपणाने ओळखून त्यांनी आपल्या पदरी युद्धकलेंत निपुण असे युरोपियन लोक ठेवले. त्यांच्याकडून उत्तम कवायती पळटणी व तोफखाना हीं तयार करविलीं.

याप्रमाणे सैन्याची जय्यत तयारी झाल्यावर महादजींनी दिल्लीकडे मराठ्यांची सत्ता पुन्हा प्रस्थापित केली; व पानपतच्या लढाईत मराठ्यांचें गेलेलें नांव त्यांनी पुन्हा मिळविलें. अशा रीतीने पराक्रम करून व कीर्ति मिळवून ते पुण्यास गेले. तेथे त्यांचा पेशव्यांकडून मोठा गौरव झाला. परंतु एकाएकी त्यांना दोषी ताप आला व ते पुण्याजवळच वानवडी येथे अकाली मरण पावले. तेथे त्यांची मोठी सुंदर छत्री बांधलेली आहे.

महादजींचे वंशज अद्यापहि ग्वाल्हेर येथे राज्य करीत आहेत.

- प्रश्न—(१) महादजी शिंद्याचा पाय लंगडा कशाने झाला ?
 (२) महादजीचा चाणाक्षपणा कोणत्या गोष्टीत दिसून आला ?
 (३) त्यांनी मराठ्यांचे नांव पुन्हा कसे भिळविले ?
 (४) त्यांचे वंशज कोठे आहेत ?

धडा ४१ वा.

निवडणूक करण्याची पद्धति—भाग १ ला.

कुवठळचे रामराव देशमुख पिढीजात शेतीचा धंदा करीत होते. ते सुखवस्तु गृहस्थ असून तालुक्यांतील चारचौघा प्रतिष्ठित मंडळींत त्यांची गणना होत असे. एके दिवशीं सकाळीं ते शेताकडे जावयास निघण्याच्या सुमारास त्यांच्या दारासमोर एक बैलगाडी येऊन उभी राहिली. तीतून जळगावचे सदाशिवराव वकील उतरतांना पाहून रामराव त्यांना सामोरे गेले व उभयतां दिवाणखान्यांत जाऊन बसले. प्रथम औपचारिक गोष्टी झाल्यावर रामरावांनी वकीलसाहेबांना आप्रहाने थोडे दूध प्यावयाला दिले. नंतर त्यांचे संभाषण सुरू झाले.

सदाशिवराव—रामराव, आज तुमच्याकडे मी एका विशेष कामाकरितां आलों आहे. तुम्हांला माहीतच असेल की, आपल्या प्रांताच्या कायदेकौन्सिलाकरितां सभासद निवडून घ्यावयाचे आहेत. त्याकरितां मीहि एक उमेदवार आहे.

रामराव—वकीलसाहेब, माफ करा; पण तुम्ही काय म्हणतां ते आम्हां खेड्यांतील लोकांस नीटपणे कळत नाही. कौन्सिल म्हणजे काय

(१३३)

व त्याकरतां सभासद निवडावयाचे कोणी, ह्या सर्व गोष्टी आम्हांला नवीन आहेत. ह्या जरा नीट समजावून सांगाळ तर बरें होईल.

सदाशिवराव—तुमची प्रापंचायत तर तुम्हांला माहीत आहेना ? तशीच कायदेकौन्सिल ही फार मोठी पंचायत आहे. आपल्या ह्या मध्यप्रांतांतील राज्यकारभाराच्या गोष्टीपैकी काही गोष्टींचा कारभार सरकारने अलीकडे ह्या मोठ्या पंचायतीकडे सोपविळा आहे. आपल्या प्रांतांतील सर्व लोकांकरतां कायदे करण्याचें महत्त्वाचें काम हीच पंचायत करते. याच पंचायतीचें नांव कायदे-कौन्सिल असें आहे.

रामराव—काय ? म्हणतां तरी काय ? सरकारी कायदे पंचांनी तयार करावयाचे ? पण हे पंच कोणते ?

सदाशिवराव—अहो, ते लोकांनीच निवडून द्यावयाचे असतात.

रामराव—मग तर फारच छान झालें! आमच्या गावांत रिकामटेकडे कितीतरी लोक आहेत पाहा. ते जर काम करतील, तर गावांतील दारिद्र्यच नाहीसें होईल ! ह्या मंडळींना जवरीने कामास लावण्याचा एखादा कायदा झाला पाहिजे, असें माझ्या मनांत किती तरी वेळां आलें असेल ! आता ह्या पंचांकडून असा कायदा जरूर तयार करून घेतला पाहिजे. पण ते पंच आपलें म्हणणें ऐकून घेण्याजोगे आहेत का हो ?

सदाशिवराव—अहो, तुम्हीं तर अगदीं मुद्याचीच गोष्ट विचारलीत. लोकांचें ऐकून घेऊन, त्याप्रमाणे कायदेमंडळाचा कारभार न करतील तर त्यांना लोकांचे पंच म्हणून तरी कां म्हणावें ? आणि लोकांनी तरी मळत्याच माणसांना कां निवडून द्यावें ? आपल्यातर्फे कारभार

(१३४)

चालविण्याकरता कोणाला पंच निवडून द्यावयाचें हें त्यांनी स्वतःच ठरवावयाचें आहे.

रामराव—वाहवा ! हा तर फारच मोठा अधिकार लोकांकडे आला आहे म्हणावयाचा. पण का हो, शहरांतील शिकलेली मंडळी पंच म्हणून निवडून द्यावयाची असेल, तर त्यांना खेड्यांतील लोकांच्या गरजा कशा कळणार ? तुमच्यासारख्यांची गोष्ट वेगळी. तुम्ही मूळचे खेड्यांतीलच, आता तुम्ही अलीकडे वकील होऊन शहरांत गेल्यांत इतकेंच.

सदाशिवराव—रामराव, ही यादी पाहा. ह्यांत एका पंचाच्या जागेकरिता पांच इसमांची नांवें तुम्हांस दिसतील. अमुक अमुक भागांतील लोकांतर्फे मी उमेदवार आहे, असें या सर्वांनी सरकारला प्रथम कळविलें होतें. त्यांची नांवें सरकारने मंजूर केली आहेत. आता ह्या पांचांमधून कोणातरी एकाला निवडून द्यावयाचें आहे.

रामराव—वकीलसाहेब, तुमचेंहि नांव या यादीत दिसतें. एकूण तुम्ही आमचे पंच होणार तर ?

सदाशिवराव—थांबा, अशी घाई नको. ह्या पांचांमध्ये जो तुम्हांला लायक दिसेल त्यालाच तुम्हीं आपलें मत दिलेंत, असें समजा. तरी पण आपल्या ह्या भागांत किती तरी गावें आहेत. ह्या सर्व गावांतील लोकांनीसुद्धा, निदान पुष्कळांनी तरी, असेंच मत दिलें, तरच तुमच्या मनाजोगता इसम निवडून येईल.

रामराव—अहो यांत काय मोठेसें आहे ? लोकांची कळकळ बाळगणारा तुमच्यापेक्षा अधिक लायकीचा दुसरा मनुष्य या पांचजणांत कोणीहि नाही, हें आम्हांला माहीत नाही कीं काय ?

(१३५)

सदाशिवराव—तुमचें मत पाहून मला खरोखरच आनंद झाला; परंतु एवढें मात्र खरें कीं, कोणाला मत द्यावयाचें हें लोकांनी फार विचारपूर्वक ठरविलें पाहिजे.

प्रश्न—(१) कवठळच्या देशमुखांच्या दारीं एके दिवशीं सकाळीं कोणाची गाडी येऊन उभी राहिली होती ? कां ? (२) सदाशिवराव रामरावांच्या घरीं कोणत्या कामाकरतां आले होते ? (३) कायदेकौन्सिल म्हणजे काय ? ह्या कौन्सिलचें काम काय ? (४) कायदेकौन्सिलचे सभासद कोणी निवडावयाचे असतात ? लोकांना कोणत्या मनुष्यास आपल्या तर्फेचा सभासद निवडावें ? (५) रामरावाचें मत कोणाला अनुकूल होतें ? कां ?

धडा ४२ वा.

निवडणूक करण्याची पद्धति —भाग २ रा.

रामराव—वकीलसाहेब, तुम्ही उद्या कौन्सिलांत जाऊन बसल्यावर तुम्हांला किती रुपये प्राप्ति होईल हो ?

सदाशिवराव—कौन्सिलचें काम करण्याकरतां कोणत्याही पंचाला कांही वेतन मिळतें नसतें; * आपला कामधंदा चालवून हेंहि काम ज्याला चांगलें पार पाडतां येईल, असाच मनुष्य निवडला पाहिजे.

रामराव—पंच निवडण्याकरतां लोकांनी मते द्यावयाचीं ती यच्चयावत् लहानमोठ्या सर्व लोकांना देतां येतात काय ?

सदाशिवराव—नाही, सर्वांना ह्या मतदानाचा अधिकार नसतो.

* इल्ली दरमहा ठराविक पगार मिळतो.

ठराविक उधन असणारा मनुष्य मत देण्याला लायक असतो. अशा लोकांच्या याद्या सरकार तयार करतें. त्या यादींत आपलें नांव घातलें आहे किंवा नाही हें वरील मत देणाराने प्रथम पाहून ठेवावें. नसेल तर त्याने ठरलेल्या मुदतीच्या आंत डेप्युटी कमिशनरकडे अर्ज करून आपलें नांव तीत दाखल करून घ्यावें. ही यादी पाहा, यांत १५६ नंवरावर तुमचें नांव आहे.

रामराव— ठीक, आता सर्व कळलें. मात्र मत कसें द्यावयाचें तें समजलें म्हणजे वरें होईल.

सदाशिवराव—हें पाहा सरकारी पत्रक. यांत या भागातर्फे निवडणूक ता. २५ जानेवारी ह्या दिवशीं करण्याचें सरकारने लोकांस कळविलें आहे. आपलें हें गाव लहान आहे. ह्मणून या गावांतील लोकांनी जळगांवीं गेलें पाहिजे. तेथे जाऊन तुम्हांला आपलें मत ह्या दिवशीं दिलें पाहिजे.

रामराव— कांही हरकत नाही. ह्या महत्त्वाच्या कामाकरतां आमची इतर कामें वाजूला ठेवून जळगांवास २४ तारखेलाच जाऊं. त्याची फिकीर नको.

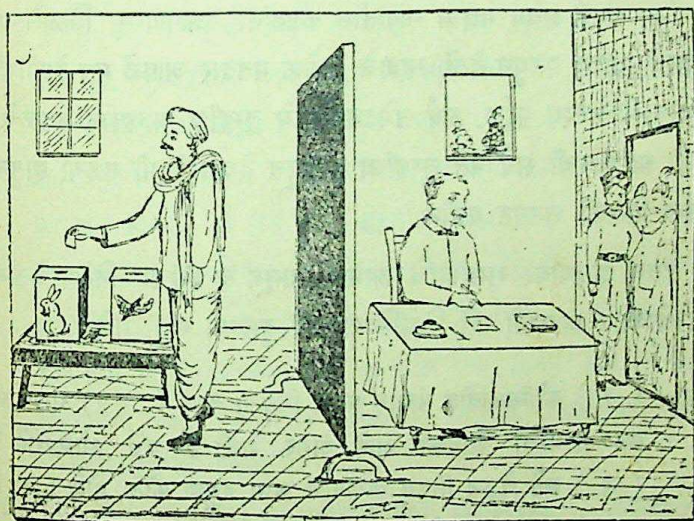
सदाशिवराव—मतें देण्याची जागा जळगांवचें सरकारी ए. व्ही. स्कूल ही ठरली आहे. तेथे आंत जातांना प्रथम एक गोष्ट ध्यानांत ठेवावी लागते. हे जे पांच उमेदवार आहेत, त्यांच्या पेठ्या मुख्य कचेरींत पडद्याआड ठेवण्यांत येतील. त्या पेठ्यांवर कदाचित् उमेदवारांची नांवें लिहीलेलीं नसतील.

(१३७)

रामराव—अहो, मग तें आम्हांलां कळावयाचें कसें ?

सदाशिवराव—प्रत्येक उमेदवाराच्या पेटीचा रंग निरनिराळा ठरलेला असतो. कोणत्या उमेदवाराचा कोणता रंग याची माहिती असली म्हणजे आपल्याला पाहिजे त्या उमेदवारांच्या पेटीत आपल्या मताचा कागद बरोबर टाकतां येईल. कांही वेळां उमेदवारांच्या पेठ्यांवर ससा, हत्ती, गरुड, अशीं निरनिराळ्या पशुपक्ष्यांचीं चित्रे काढतात. आपणास ज्या उमेदवाराला मत द्यावयाचें त्याच्या पेटीवर कोणतें चित्र आहे हें ठाऊक असावें लागतें म्हणजे मत देतांना चूक होत नाही.

रामराव—पण हा कागद कोठून आणावयाचा ?

तेथे एक सरकारी अधिकारी असतो. त्याने दिलेला
कागद पेटीत टाकावा.

सदाशिवराव—आवारांत गेल्यावर तेथे एक सरकारी अधिकारी असतो, त्याच्या समोर तुम्हांस नेण्यांत येईल. तो तुमचें नांव विचारून त्याची यादीत नोंद आहे किंवा नाही तें पाहील. नंतर तोच तुमच्या जवळ एक कागद देईल. त्यांत तुम्ही ठरविलेल्या उमेदवाराच्या नावा-समोर तो अधिकारी सांगेल तशी खूण करावी. मग पेठ्या ठेवलेल्या जागी जाऊन तो कागद आपल्या उमेदवाराच्या पेटेंत अचूक टाकावा, आपण कोणाला मत दिलें हें कोणालाहि कळणार नाही, अशी व्यवस्था केलेली असते.

रामराव—वाहवा ! सदूभाऊ, तुम्ही आज पुष्कळच नवीन माहिती दिलीत. आता प्रथम माझ्या गावांतील लोकांना आपणास मिळालेल्या हक्काचें महत्त्व पटवून देतो, म्हणजे प्रत्येक मतदार आपलें मत देण्याची खबरदारी अवश्य घेईल. सर्व उमेदवारांमध्ये तुम्हांच आम्हांला जवळचे; तेव्हा या गावचीं सर्व मते तुम्हांला मिळवून देण्याची मी माझ्या हातून होईल तितकी खटपट करीन.

इतकें झाल्यावर रामरावांचे आभार मानून व त्यांचा निरोप घेऊन सदाशिवराव आणखी मते मिळविण्यासाठीं दुसऱ्या गावीं गेले.

प्रश्न—(१) कौन्सिलांतील पंचांस पगार मिळतो काय ? (२) आपणांस मत देण्याचा अधिकार आहे अगर नाही हें कसे ओळखावें ?
(३) मते घेऊन निवड करण्याचें काम बहुधा कोठे होतें ? कां ?
(४) मत देण्यास नेमलेल्या ठिकाणीं गेल्यावर काय करावें लागतें तें सविस्तर सांगा.

घडा ४३ वा.

व्हिक्टोरिया क्रॉस मिळविणारा वीर लाला

लढाईमध्ये आपल्या प्राणांची पर्वा न करतां आपल्या सोबत्यांचे व अधिकाऱ्यांचे प्राण वांचविण्याचें धाडसी कर्तव्य करण्याचे प्रसंग पुष्कळ वेळां येतात. जे शूर शिपाई अशीं मोठमोठी खऱ्या पराक्रमाचीं कार्ये करून दाखवितात त्यांचा बहुमान होतो. व्हिक्टोरिया क्रॉस नांवाचें पदक हें अशा प्रकारच्या बहुमानाचें सर्वांत मोठें पदक होय.

इ. स. १९१४ पासून १९१८ पर्यंत युरोपखंडांत एक फारच मोठें युद्ध सुरू होतें. त्यांत वक्षावधि लोक मेले; व त्यापेक्षाहि अधिक जखमी झाले. कोट्यावधि रुपयांचा चुराडा उडाला. कित्येक मोठमोठी शहरे धुळीस मिळालीं व पुष्कळ देशांत राज्यक्रांती होऊन फार मोठी घडामोड झाली. तें युद्ध बंद होऊन अठरा वर्षे होऊन गेलीं, तरी अद्याप त्याचे दुष्परिणाम पृथ्वीवरील सर्व देशांना भोंवत आहेत. या युद्धाला महायुद्ध असें यथार्थ नांव दिलें आहे. त्या वेळीं आपल्या देशांतील सैन्य लढण्याकरतां युरोपांत गेलें होतें. तेथे पुष्कळ हिंदी शिपायांनी मोठी मर्दुमकी गाजविली. त्यांपैकी कांहींना व्हिक्टोरिया क्रॉसचा बहुमान मिळाला.

लाला नांवाचा एक घोडेस्वारांचा नाईक होता. एकदा लढाईची धुमश्चक्री सुरू असतांना दुसऱ्या एका पलटणीचा एक अधिकारी जखमी होऊन रणांगणावर पडला. ही गोष्ट लालाच्या दृष्टोत्पत्तीस

आल्यावर त्याने आपल्या प्राणाची पर्वा न करता त्या अधिकाऱ्याला उचलून आणलें. यापूर्वीच लालाने एका लहानशा उंचवट्याच्या मागे एक आसऱ्याची जागा तयार करून ठेविली होती; व तेथे त्याने जखमी झालेले चार शिपाई आणून ठेवले होते.

लालाने या अधिकाऱ्यालासुद्धा तेथेच नेलें व त्याच्या जखमा बांधल्या; इतक्यांत त्याच्या स्वतःच्या पलटणीचा अधिकारी जखमी होऊन पडला व मदतीसाठी ओरडूं लागला. त्याला आणावयास जावयाचें तर मोकळ्या मैदानावर जाणें भाग होतें. गोळ्यांचा वर्षाव सारखा सुरू असल्यामुळे मोकळ्या मैदानावरून जाणें म्हणजे मृत्यूच्या जबड्यांत उडी घालण्यासारखें दुष्कर होतें. तरीसुद्धा त्याला आपल्या पाठीवर उचलून आणण्यास लाल तयार झाला. परंतु तसें करण्यास त्याला परवानगी मिळाली नाही. म्हणून अंधार पडेपर्यंत थांबून लालाने एक डोली तयार केली. नंतर अंधारांत तो आपल्या अधिकाऱ्याजवळ गेला व त्याला घेऊन सुरक्षितपणें परत आला.

लालासारख्या वीराला त्याच्या शौर्याबद्दल व कर्तव्यनिष्ठेबद्दल व्हिक्टोरिया क्रॉस देण्यांत आला हें योग्यच झालें.

प्रश्न—(१) व्हिक्टोरिया क्रॉस म्हणजे काय ? तो कोणाला देत असतात ?
 (२) युरोपांतील महायुद्ध किती वर्षे चाललें होतें ? (३) हा व्हि. क्रॉस हिंदुस्थानांतील सैन्यापैकी कोणाला मिळाला ? (४) त्याने केलेली शौर्याची कामें सांगा.

वाक्यांत उपयोग करा—धुळीस मिळणें; यथार्थ, धुमश्चक्री. दुष्कर.

थडा ४४ वा.

शिवाजीची धर्मकन्या

म्हणजे उद्धवराव ऊर्फ राजे उदाराम हे दिल्लीच्या बादशहाचे मनसबदार होते. ते मरण पावल्यानंतर त्यांच्या मागे त्यांची पत्नी व अज्ञान पुत्र जगजीनराव हे होते. उदारामाची देशमुखी, मनसबदारी व जहागीर वगैरे सर्व मानमरावत शहाजहान बादशहाने जगजीवनरावाच्या नांवाने पुढे चालविले व जहागिरीची सनद करून दिली.

उदारामाप्रमाणे त्यांची स्त्री फार शूर व चतुर होती; ती आपल्या पतीबरोबर स्वारीस जात असे; त्यामुळे तिच्या लढाईचे डावपेच उत्तम समजत. उदारामाच्या मरणाच्या वेळी त्यांचा मुलगा जगजीवनराव हा लहान होता; म्हणून जहागिरीचा कारभार ती स्वतः पाही. जगजीवनराव लहान असतांना रजपुतांनी एकदा बादशहाच्या मुलुखावर स्वारी केली, तेव्हा तिने स्वतः लष्कर जमविले; “ बहिणीची लज्जा राखा, ” असे लोकांस सांगून तिने त्यांना शौर्याने व धैर्याने लढण्यास प्रवृत्त केले. याची खूण म्हणून तिने आपल्या निशाणास चोळी बांधली होती. ती स्वतः रजपुतांवर चाल करून गेली आणि त्यांचा पराभव करून तिने त्यांना हाकून लावले. अशा प्रकारे त्या खीने हिंमत धरून व युद्ध करून आपली सरदारी कायम राखली.

तिच्या शौर्याची वार्ता ऐकून औरंगजेबाला आश्चर्य वाटले. त्याने त्या शूर ब्राह्मण स्त्रीला पंडिता आणि रायबागन अथवा राजव्याघ्री असे,

दोन बहुमानाचे किताब दिले. बादशहा तिचें शौर्य जाणून होता. त्याने शाहिस्तेखान नांवाच्या सरदारास शिवाजीमहाराजांवर पाठविलें, तेव्हा त्याच्या मदतीस जे सरदार दिले होते त्यांत रायबागीण मुख्य होती. ती स्वतः सैन्य घेऊन स्वारीवर गेली. शिवाजी महाराजांच्या मुलुखांत शिरून तिने बरीच बडबड उडविली. मराठ्यांचें लष्कर पुष्कळ दिवस तिच्याशीं झुंज खेळलें. तिच्या बरोबरीच्या एका सरदाराला शिवाजी महाराजांनी अडविलें होतें. त्या वेळीं रायबागीण हिने मोठ्या युक्तीने त्याला आणि त्याच्या फौजेला वांचविलें.

जगज्जीवनराव फारच कर्तवगार सरदार होते. त्यांच्या कामगिरीबद्दल बादशहाने त्यांस मोठें लष्कर ठेवण्याबद्दल तीन कोट रुपये दिले आणि माहूर वगैरे तेवीस महालांचे सर्व अधिकारहि त्यांस दिले. औरंगजेब बादशहा दक्षिणेंत बऱ्हाणपुरास आला त्या वेळीं त्याने जगज्जीवनरावांस भेटीस बोलावून त्यांचा बहुमान केला.

पुढे कांही वर्षांनंतर शिवाजीमहाराजांनी सुरत शहरावर हल्ला केला व तें लुटलें. ही बातमी औरंगजेबास कळतांच त्याने दहा हजार सैन्य देऊन दोन सरदारांस शिवाजीमहाराजांवर पाठविलें. रायबागीणीच्या पराक्रमाचीहि आठवण बादशहाला होतीच. त्याने तिलाहि आपली पांच हजार फौज घेऊन शिवाजीमहाराजांवर हल्ला करण्याचा हुकुम केला. लगेच तिने आपलें लष्कर तयार केलें व आपल्या मुलास बरोबर घेऊन ती शिवाजीमहाराजांवर चाल करून गेली.

रायबागीण आपल्यावर चाल करून येत आहे हें शिवाजीमहाराजांना समजले; तेव्हां त्यांनी एक निवडक स्वारांची तुकडी तिच्यावर पाठविली

व तिळा कुळावा जिल्ह्यांत उमरखिडीच्या घाटात अडवून धरवी असा आपल्या सैन्यास हुकूम केला. शिवाजीमहाराज स्वतः दुसऱ्या सरदारांचा समाचार घेण्यास गेले. शत्रूचा पराभव करून शिवाजी महाराज लवकरच उमरखिडीत आले. तोंपर्यंत तिने मराठी फौजेस दाद दिली नव्हती. शिवाजी महाराजांनी स्वतः तिच्या सैन्यावर हल्ला केला आणि तिचा पराभव केला. तिचे दोन हजार घोडे, पांच हत्ती, तिचा पुत्र जगज्जिवनराव व ती स्वतः हीं सर्व शिवाजीमहाराजांच्या हातीं सांपडलीं.

रायबागिणीचा पराक्रम पाहून शिवाजीमहाराजांना तिच्याबद्दल फार आदर वाटला. त्यांनी ती आपली कन्या मानली व मायलेकांस अलंकार व वस्त्रे देऊन त्यांचा बहुमान केला. शिवाजीमहाराजांनी त्यांच्या उरलेल्या सैन्यासह त्यांना वऱ्हाडांत परत पाठवून दिलें.

त्या वेळेपासून रायबागिणी ही शिवाजीमहाराजांची धर्मकन्या झाली. अशी शूर स्त्रीरत्ने ज्या देशांत जन्मतात, तो देश धन्य होय ! रायबागिणीचे वंशज हल्लीं वऱ्हाडांत आपआपल्या जहागिरी संभाळून आहेत. त्यांना अद्यापहि राजे उदाराम हीच पदवी आहे.

प्रश्न—[१] राजे उदाराम ह्यांची पूर्वपीठिका सांगा ! [२] रायबागन हा किताव कोणी कोणाला व कां दिला ? [३] रायबागिणीचें शिवाजीमहाराजांशी युद्ध झालें त्याचें वर्णन करा. [४] रायबागिणीचे वंशज हल्लीं कोठे आहेत ?

वाक्यांत उपयोग करा——झुंज खेळणें, दाद, धर्मकन्या.

धडा ४५ वा.

चतुर गुलाम—भाग १ ला

पुर्वीच्या काळी लढाईत पकडलेल्या शत्रूकडील लोकांस गुलाम म्हणून विकण्यांत येई. शत्रूवर दया करणे हें त्या वेळच्या लोकांच्या गावींच नव्हतें. शत्रूपक्षाचे सरदार असोत, मोठे अधिकारी असोत, किंवा गरीब सैनिक असोत, त्या सर्वांस एकाच दावणींत गोवण्यांत येई. गुलाम झाले कीं, त्या सर्वांचा दर्जा सारखाच होई.

धनी देईल तें अन्न खाऊन गुलामांना सर्व दिवस राबावें लागे. कांही लोक विकत घेतलेल्या गुलामांना चांगलें वागवीत; तर कांही यांची जनावरांइतकीच किंमत करीत. तथापि कांही गुलामांनी आपल्या धन्यास कित्येक वेळां संकटांतून सोडविलें; कांहीनी अचाट साहसाची कामे केलीं; कांहीनी आपल्या दुष्ट धन्यावर उपकारांचें ओझे करून ठेविलें; तर कांहीनी दुसऱ्या देशांत गुलाम असूनहि आपल्या देशाचें हित केलें; अशा गुलामांच्या अनेक गोष्टी प्रसिद्ध आहेत.

अडीच हजार वर्षांपूर्वी गुलामगिरींत सांपडलेल्या आईबापांच्या पोटी एक मुलगा जन्मास आला. त्याचें नांव इसाप. तो तेरा वर्षांचा होईपर्यंत त्याला चांगलें बोलतांमुद्रां येत नव्हतें. पण त्याची बुद्धि फार तीक्ष्ण होती, गुलामगिरींत असलेल्या आईबापांच्या पोटी जन्म झाल्यामुळे इसापलाहि गुलाम म्हणून राबावें लागलें. सेमोस शहरांत शायस

नावाच्या एका विद्वान मनुष्याच्या घरीं इसाप हा गुलाम होता. आपल्या अंगच्या हुशारीने त्याने श्रांथसची मजा संपादन केली होती. इसापला कोणतेंहि महत्त्वाचें काम सांगितलें, तरी तो तें सहज करी. यामळे श्रांथसचें इसापवद्दल फार चांगलें मत बनलें होतें.

एकदा त्या शहरांतील जहागिरदाराच्या कचेरींतील शिक्का एका गरुडाने उचलून नेला व आकाशांत उंच उडाल्यावर खाली फेकून दिला. तो एका गुलामाच्या मांडीवर पडला. अशी एखादी चमत्कारिक गोष्ट घडली कीं, शहरांतील ज्योतिषी व विद्वान लोक एका ठिकाणीं सभा भरवून त्या शकुनाचा अर्थ लावीत. कारण त्या लोकांचा शकुनांवर मोठा भरंवसा होता. गरुड पक्ष्याने शिक्का उचलून नेऊन तो गुलामाच्या मांडीवर टाकला, हें वर्तमान समजतांच सर्व ज्योतिषांची सभा भरली. पण या शकुनाचा एकादाहि समाधानकारक उलगडा करतां आला नाही. त्या सभेस श्रांथसहि हजर होता. शकुनाचा अर्थ सांगण्यांत तो मोठा कुशल होता अशी त्याची ख्याति होती. सर्वांनी त्याला त्या शकुनाचा अर्थ विचारला. त्याने बराच वेळ विचार केला, पण त्याला त्याचा अर्थ नीटसा लागेना. त्याने विचार करण्यासाठीं चार दिवसांची मुदत मागितली; आणि सर्वांनी शकुनाचा अर्थ लावण्याचें काम त्याच्यावर सोपवून त्याला तितकी मुदतहि दिली.

सभेच्या वेळीं योग्य उत्तर आपणास देतां आलें नाही; याचें श्रांथसला फार दुःख झालें. आजपर्यंत असें कधीहि घडलें नव्हतें; मग आजच ऐन प्रसंगी बुद्धीने कसा दगा दिला, याचें त्याला राहून राहून आश्चर्य वाटे व तो खिन्न होई. त्या वेळेपासून तो घरीं कोणार्शीच

बोलेना. आपल्या खोलीत एकटाच बसून तो एकसारखा विचार करीत असे. दोनतीन दिवस झाले, तरी मनाजोगें उत्तर त्याला सुचलें नाहीं. उत्तर न दिल्यास आपली केवढी अपकीर्ति होईल, याचें त्याला मग वाटूं लागलें. श्रान्थस विद्वान होता; पण त्याच्या घरीं अठरा विसां दारिद्र्य होतें. श्रीमंत सरदारांच्या आश्रयावर तो आपल्या कुटुंबाचें पोषण करी. इतक्या दारिद्र्यांतसुद्धा त्याने इसापला दुसऱ्या कोणासहि विकलें नाहीं. तो इसापची बुद्धिमत्ता जाणून होता. कांही वेळां तर तो त्या गुलामाशीं गोष्टी बोलत बसे. श्रान्थसच्या लहान मुलां मुलींस तो कोल्ह्याकोंवड्यांच्या व लांडग्यामेंढ्यांच्या अशा मजेदार गोष्टी सांगे कीं, तीं, “आणखी गोष्ट सांग,” म्हणून त्याचा सारखा पिच्छा पुरवीत ! श्रान्थसला त्या गोष्टी ऐकून त्याच्या बुद्धीचें कौतुक वाटे. दिवसांतून एकदा तरी तो इसापची विचारपूस करीत असे. पण शकुनाचें कोडे पडल्यापासून श्रान्थसने एकहि दिवस त्याची चौकशी केली नाहीं.

आपला मालक असा खिन्न कां दिसतो, गेल्या तीन दिवसांपासून तो आपल्या मुलांबाळाशीं किंवा आपल्या पत्नीशीं कां बोलत नाहीं, याचें कारण इसापला समजेना. मोठा हिश्या करून त्याने श्रान्थसला त्याचें कारण विचारावयाचें ठरविलें. तो त्याच्या खोलीत हळूच गेला आणि मोठ्या नम्रपणे म्हणाला, “महाराज आपण अलीकडे असे खिन्न कां ? आपण कोणाशींच कां बोलत नाहीं ? माझ्यासारख्या गरीब गुलामावर आपली इतकी इतराजी कां व्हावी ? मला जर कारण समजलें तर तें दूर करण्याची मी थोडीफार खटपट करीन. ”

श्रान्थस—इसाप, तूं गुलाम आहेस. तुला माझी स्थिति सांगावयाची मला लाज वाटते. माझी एका ठिकाणीं वेअरू होण्याचा प्रसंग ओढवला

आहे. माझे शहाणपण लयाला गेलें, असेंच लोक यापुढे म्हणतील. ज्यांच्या आश्रयावर मी या शहरांत आहे, ते लोक यापुढे मला मदत करतील असें वाटत नाही. दारिद्र्याचें मला तितकेंसें भय वाटत नाही; पण अब्रू ही एकदा गेली कीं गेलीच !

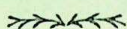
इसाप—महाराज, मी आपल्यासारखा विद्वान नाही. आपल्यावर जें संकट आलें आहे तें मी माझ्यावरच आलें आहे असें समजतों. मी स्वतः त्यांतून कोणत्या उपायाने पार पडेन तें आपणांस सुचवीन. लहान तोंडीं मोठा घास घेत आहे, याबद्दल आपण मला क्षमा करावू. आपण आपल्या खिन्नतेचें कारण मला सांगावें.

ज्ञांथसने मनाशीं असा विचार केला कीं, “ हा इसाप लहान मुलांना मोठ्या चातुर्याच्या गोष्टी सांगतो. आजपर्यंत कित्येक गोष्टी मी याच्या तोंडून ऐकल्या, त्यावरून याची बुद्धि किती तीव्र आहे, हें मी पाहिलें आहे. हा अशा प्रसंगींही मला एखादी चांगली युक्ति सुचवील असें वाटतें. गुलाम असला तरी हा अनेक विद्वान मनुष्यांपेक्षा बुद्धिमान आहे यांत संशय नाही. पाहूं तर हा कोणती युक्ति सुचवितो तें. ”

प्रश्न—(१) इसाप हा कोणाच्या घरी गुलाम होता ! इसापबद्दल त्याच्या मालकाचें मत चांगलें कां वनलें होतें ! (२) ज्ञांथसला आपली अपकीर्ति होण्याची भीति कां वाटूं लागली ! (३) आपल्यावर मालकाची इतराजी झाली अशी शंका इसापला कां आली ! (४) ज्ञांथसने इसापला दिलेलें उत्तर आणि त्याने मनांत केलेला विचार सांगा.

वाक्यांत उपयोग कराः—ऐन प्रसंग, लहान तोंडीं मोठा घास घेणें.

धडा ४६ वा.

चतुर गुलाम—भाग २ रा

झांथस उघडपणें इसापला म्हणाला, “इसाप तुला ती गोष्ट सांगावयाला हरकत नाही. ऐक. चार दिवसांपूर्वी मी समेला गेलों होतो. त्यावेळीं तेथे मला एका शकुनाचा अर्थ विचारला. आजपर्यंत सर्व शकुनांचे अर्थ मी तेथल्या तेथेच सांगितले. पण त्या दिवशीं मी अगदीं हतबल झालों. एका गरुडाने शहरच्या कचेरीतील शिक्का उचलून नेला व वर उंच उडून खाली टाकला. तो एका गुलामाच्या मांडीवर पडला. या शकुनाचा अर्थ काय असावा हें मला अद्यापि समजत नाही. मी चार दिवसांची मुदत मागितली आहे. उद्या चवथा दिवस संपेल. सभा सायंकाळीं भरेल. त्या वेळीं मी तेथे जाऊन काय सांगूं? योग्य अर्थ सांगितला तर ठीक; नाही तर माझी छीः थूः होणार व मला हें गाव सोडून जाण्याची पाळी येणार आहे.”

इसाप—या शकुनाच्या अर्थाची आपणास एवढी कां चिंता वाटते? मी त्याचा उलगडा करीन; पण आपण मला त्या समेस घेऊन जाल का? पुढे काय करावयाचें तें मी पाहीन.

झांथस—माझ्याऐवजीं तूं तेथे अर्थ सांगून कसें चालेल?

इसाप—आपण समेस सांगा कीं, गुलामाच्या मांडीवर शिक्का पडला म्हणून त्याचा अर्थ शकुन जाणणाऱ्या गुलामाकडून लावावा. तसा गुलाम न मिळाला तरच विद्वानांनी अर्थ सांगावा. शकुनाचे अर्थ

वाटेल तसे लावतां येतात. निरनिराळे धंदेवाले लोक एकाच शकुनाचा अर्थ निरनिराळा करतात. तुम्ही सर्व विद्वान मंडळींनी अर्थ सांगण्यापूर्वी एका गुलामाळा त्याचा अर्थ सांगण्याची संधि द्यावी. समेस तशी विनंती करून परवानगी मिळवा.

झांथस—वरें, मी उद्या तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे तुला समेस घेऊन जाईन व समेकटून तशी परवानगी मिळवीन. तुझ्या बुद्धीवर माझा भरंवसा आहे. माझ्या बुद्धीवर मात्र माझा भरंवसा नाही, हें मला कबूल करणें भाग आहे.

इसापचा आत्मविश्वास पाहून झांथसला थोडें वरें वाटलें. त्याचा चेहरा प्रफुल्लित झाला. त्या दिवशीं रात्रीं झांथसला गाढ झोप आली.

चवथा दिवस उजाडला. शहरांत जिकडे तिकडे या शकुनाचीच चर्चा सुरू होती. सर्व लोक समेची वाट पाहात होते. झांथसच्या निर्णयाकडे सर्वांचें लक्ष लागून राहिलें होतें.

ठरल्याप्रमाणे सायंकाळीं सभा भरली. सर्व विद्वान मंडळी आणि गावांतील प्रमुख लोक समेस हजर होते. इतक्यांत झांथस इसापला घेऊन तेथे आला. झांथस उभा राहतांच सर्वांनी आनंदाने टाळ्यांचा कडकडाट केला. तो शांतपणें बोलूं लागला, “लोक हो ! असा विचित्र शकुन माझ्या आयुष्यांत हा पहिलाच आहे. कांही शकुन असे असतात की, त्यांचे अर्थ लावावे तसे होतात. व्यापारी त्यांचा एक अर्थ करील, तर शेतकरी निराळाच करील. आज आपण ज्या शकुनाचा अर्थ विचारतां त्यांत शिक्षा गुलामाच्या मांडीवर पडला होता असें

आहे; म्हणून त्या शकुनाचा संबंध गुलमारीं येतो. यास्तव एखाद्या शकुन जाणणाऱ्या गुलामालाच याचा अर्थ विचारणें बरें. असा एक गुलाम मीं मजबरोबर आणला आहे. आपल्या परवानगीने मी त्याला त्या शकुनाचा अर्थ सांगण्यास पुढे बोलावतों. इसाप, इकडे ये आणि समेला शकुनाचा अर्थ सांग. ”

इसाप पुढे येतांच त्याचा कुरूप चेहरा आणि फाटके कपडे पाहून लोकांस हसूं आवरेना. कांही सभासद म्हणाले कीं, “ हा काय अर्थ सांगणार ? ” कांही म्हणाले, “ श्वांथससारख्या विद्वानाचा जर याच्यावर विश्वास आहे तर तो खात्रीने उत्तम शकुनी असलाच पाहिजे. ” लोक हसूं लागले. त्याचें कारण त्या हुशार इसापने तेव्हाच ओळखलें.

इसाप — सभ्य लोकांनो ! मी तुमच्यासारखा सुंदर नाही. मी कुरूप आहे, म्हणून आपण हसतां ! पण हा दोष माझा नाही. मी कुरूप असलों तरी शकुनाचा अर्थ सांगूं शकेन अशी मला खात्री आहे. पण माझी एक अट आहे. ती आपण पूर्ण कराळ अशी मी आशा बाळगतों. मी एक गरीब गुलाम आहे. मीं गुलाम राहून आपल्यासारख्या स्वतंत्र लोकांना अर्थ सांगणें बरें नव्हे; त्यायोगें माझ्या मालकाची बेअदबी होण्याचा संभव आहे. तरी शकुनाचा अर्थ सांगण्यापूर्वीं माझी गुलामगिरींतून सुटका करावी.

हें त्याचें भाषण ऐकून सभेंत त्याची सुटका करण्याविषयी चर्चा सुरू झाली. एकाने इसापच्या मालकास तो मागेल ती किंमत देण्याचें आश्वासन दिलें; पण श्वांथस पुढे होऊन म्हणाला, “ हा माझा गुलाम

आहे आणि याची मी विनमोवदला सुटका करतो; इसाप, तू आता स्वतंत्र आहेस, शकुन पाह्या. ”

लोक शकुनाचा अर्थ ऐकण्यास अधीर झाले होते.

इसाप—मी स्वतंत्र झालों, यावदल झांथस यांचा फार आभारी आहे व आपलाहि ऋणी आहे. मी आता शकुनाचा अर्थ करतो, त्याचा आपण सर्व लोक विचार करा. हा शुभ शकुन नसून अपशकुन आहे. गरुड हा पक्ष्यांचा राजा आहे. त्याने आपल्या शहराच्या मुख्य कचेरीचा शिक्का उचलून नेला. तो गुलामाच्या मांडीवर पडला. यावरून एक राजा आपल्या या शहरावर चाल करून येईल व आपणां सर्वांस गुलाम बनवील. या संकटाचा इशारा आपणांस गरुड पक्षाने दिला आहे. आपण वेळींच सावध झालें पाहिजे. या आपल्या शहराची डागडुजी करून सैन्य तयार ठेवले पाहिजे. या अपशकुनाचा अर्थ सावध होण्यासाठीं गरुडाने दिलेला इशारा असा करावा व तो शुभ शकूनच मानावा.

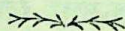
इसापचें हें चतुर भाषण ऐकून लोकांस हर्ष झाला. त्यांनी त्याची फार तारीफ केली. अपशकुन झाल्यामुळे आपणांवर संकट ओढवेल असे वाटून त्यांस वाईट वाटले. पण इसापसारख्या चतुर गुलामाने त्याचा समर्पक अर्थ केला व वेळींच सर्वांस सावध केले, हा विचार मनांत येऊन त्यांचें दुःख थोडें कमी झालें.

झांथसने कांहीहि मोवदला न घेतां इसापची गुलामगिरीतून सुटका केली; त्यावदल सर्वांनी त्याची फार स्तुति केली.

याच इसापने लिहिलेल्या सुंदर गोष्टी इसापनीति या नांवाने प्रसिद्ध आहेत. त्या काळीं त्या जशा लोकप्रिय होत्या तशाच आजहि आहेत.

प्रश्न—(१) ज्ञांथसच्या ऐवजीं आपणांस बोलण्याची संधि मिळावी म्हणून इसापने ज्ञांथसला काय युक्ति सांगितली ? (२) सभेंत ज्ञांथसने केलेल्या भाषणाचा मतलब सांगा ? (३) इसाप बोलावयास उठला तेव्हा लोक कां दडले ? (४) इसापने शकुनाचा अर्थ काय सांगितला ? इसापची प्रसिद्धी कशाकरितां आहे ?

धडा ४७ वा.

अभिमन्यूचा पराक्रम

युद्धास गोविला अर्जुन । इकडे काय झालें वर्तमानाचक्रव्यूह
गुरु द्रोण । रचिता झाला अद्भुत ॥ १ ॥ नकुळ, सहदेव,
पांचाल । अवघे युद्ध करिती सवळ । परी चक्रव्यूह भेदावया
बळ । कोणासही दिसेना ॥ २ ॥ धर्म म्हणे असता पार्थ ।
तरी हा व्यूह भेदिता निश्चित । तों पुढे येऊन सुभद्रासुत ।
धर्मराजास विनवीतसे ॥ ३ ॥ तुम्ही मज आज्ञा घाल जरी ।
तरी हा व्यूह भेदीन निर्धारि । धर्म म्हणे ते अवसरी ।
तूं बालक सुकुमार ॥ ४ ॥ ऐसा तो उत्तरा-वर । रथावरी
चढला सत्वर । उदयाद्रीवरी दिनकर । तैसा सुंदर दिसतसे ॥ ५ ॥
दळासाहित राजकुमार । एकल्यावरी सोडिती शर । परी तो

(१५३)

आनकदुंदुभीकन्याकुमर तितुके तोडी क्षणमात्रे ॥ ६ ॥ हृदयीं
 प्रगटतां बोध । सहपरिवारे पळती कामक्रोध । कीं प्रत्यया
 येतां ब्रह्मानंद । क्षुद्रानंद विरमती ॥ ७ ॥ तैसा एकलाच
 धनंजयकुमर । परी सैन्ये केलीं अवधीं जर्जर । कोणीं
 उचलितां कर । शस्त्रासहित भुजा छेदी ॥ ८ ॥ दुर्योधनाचा
 पुत्र लक्ष्मण । त्यासीं युद्ध केलें निर्वाण । घेतला तात्काळ
 त्याचा प्राण । शीर उडवूनि पाडिलें ॥ ९ ॥ अश्वत्थामा,
 कृपाचार्य । हेही पळती भतवीर्य । देखोनि अभिमन्यूचें
 शौर्य । द्रोण मस्तक डोलवी ॥ १० ॥ व्यूहामार्जी सापडला
 पार्थकुमर । साहाजण महावीर । सोडिते झाले निर्वाण शर ।
 एकलिया बाळावरी ॥ ११ ॥ आकांत भोंवे पांडवदळीं । जवळी
 नाही पार्थवनमाळी । व्यूह फोडी ऐसा बळी । कोणी नाही
 पांडवांत ॥ १२ ॥ युद्ध करित अभिमन्यु । कणें सोडिले निर्वाण
 बाण । हातींचें धनु तोडून । बाण भाता छेदिला ॥ १३ ॥
 सारथी घोडे ते वेळे । द्रोणाचार्यें मारिले । मग अभिमन्यें
 शस्त्र घेतलें । रथाखाली उतरला ॥ १४ ॥ जैशी वीज लवोनि
 जाये । तैसा अभिमन्यु तळपताहे । तों दुर्योधने खड्ग लवलाहें ।
 एके बाणें छेदिला ॥ १५ ॥ मग गदा घेऊन पार्थसुत
 अमित वीरांतें पाडित । तों दुःशासनें त्वरित । गदा छेदिली
 हातींची ॥ १६ ॥ ता दुःशासनाचा पुत्र दौःशासनी । वेगें
 आला गदा घेऊनी । अभिमन्यें तेच क्षणीं । गदा दुसरी घेतली
 ॥ १७ ॥ दोघीं गदायुद्ध मांडिलें । सकळीं बाणजाळ घातलें ।

दौःशासनीस केलें । अभिमन्यें मूर्छित ॥ १८ ॥ सर्वेच
 दुःशासनसुतें । हाणीतलें अभिमन्यातें । दोघे पावले मूर्छितें ।
 गदाघातें एकमेक ॥ १९ ॥ मूर्छा सावरोनि दौःशासनी ।
 वेगें आला गदा घेउनी । विकळ सौभद्र पडलिया रणी ।
 त्याचे मस्तकीं घातली ॥ २० ॥

श्रीधर

धडा ४८ वा.

खेड्यांतील पतपेढी

कालाघाट येथील शाळेचे हेडमास्तर श्री. रामभाऊ देशपांडे ह्यांना
 दर रविवारीं अगर सुटीच्या दिवशीं आपल्या शाळेंतील मुलांना बाहेर
 गावास नेऊन नवीन गोष्टी समजावून सांगण्याची फार हौस असे. एकदा
 त्यांनी रविवारच्या सुटीच्या दिवशीं बँकेचे अध्यक्ष रा. ब. केळकर ह्यांची
 परवानगी घेऊन मुलांना जवळच्या खेड्यांतील पतपेढीचें काम दाखवि-
 ण्यासाठीं नेलें. त्या दिवशीं अनायासेंच पतपेढीची वार्षिक सभा होती.
 त्या सभेकरतां रा. ब. केळकर हेहि त्या गावीं गेले होते. गावचे पाटील
 श्री. पुंडलीक अभिमान हे पतपेढीचे सरपंच म्हणजे अध्यक्ष होते।
 व रा. शिवराम अवधूत, त्या गावचे पटवारी, ह्यांच्याकडे पेढीच्या
 सेक्रेटरीचें काम देण्यांत आलें होतें.

पेढींत दहापासून सोळा सभासद असतात. ह्या सर्व सभासदांनीं
 एकमेकांच्या कारभारावर व कर्जवसुलीवर देखरेख ठेवावयाची असते.

(१५५)

ही देखरेख त्यांनी व्यवस्थित रीतीने ठेवावी म्हणून पेढीतील सभासदांना एकमेकांच्या कर्जाबद्दल जबाबदार धरण्यांत येतें. एकाचें कर्ज दुसऱ्याकडून वसूल करण्याचा प्रसंग क्वचितच येतो.

समेच्या कामास श्री. पुंडलीक पाटील ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली सुरवात झाली. प्रथमतः पेढीच्या सेक्रेटरीने गेल्या वर्षाच्या कामाचा अहवाल वाचून दाखविला. त्यांत दोघा सभासदांनी आपलें कर्ज पूर्ण फेडून ते कर्जमुक्त झाले, म्हणून त्यांचें अभिनंदन केलें होतें. तसेंच एकाने स्वतःजवळचे पैसे पेढींत ठेव म्हणून ठेवले होते, ते परत घेऊन त्याने रावजीकडून अधिक शेती घेतली, ह्याबद्दल त्याला शाबासकी दिली होती. ह्याशिवाय एका सभासदाने गेल्या वर्षी वसूल दिला नाही म्हणून त्याला धोक्याची सूचना मिळाली व दोघांचें कर्ज त्यांच्या निव्वळ उत्पन्नाच्या मानाने जास्त झालें, म्हणून त्यांची जमीन गहाण करून घेतली, असा मजकूर होता. नंतर पेढीच्या पंचकमेटीची निवडणूक झाली. ही कमेटी पेढीतील सुशिक्षित व कर्तव्यगार सभासदांची असते. पेढीचा कारभार चालविण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर असते. श्री. पुंडलीक पाटील हे एकमताने सरपंच निवडून आले. रा. शिवराम अवधूत ह्यांना पुनः सेक्रेटरी नेमण्यांत आलें. ह्यानंतर पेढीच्या अध्यक्षांचें पुढीलप्रमाणे भाषण झालें.

“ तुमच्या पेढीचा कारभार व्यवस्थित रीतीने चालला आहे, हें पाहून मला समाधान वाटलें. विशेषतः कांही सभासदांनी आपलें कर्ज फेडून टाकलें व इतरांनी आपल्या शेतींत भर टाकली, हें पाहून फार आनंद वाटला. आपण आपल्या पेढीमार्फत केवळ देवघेवीचा धंदा करीत नाही, तर पेढीचे मुख्य उद्देश म्हणजे काटकसर, स्वावलंबन

आणि परस्परांस मदत, हे आपल्या सर्वांच्या आचरणांत उतरत आहेत ही गोष्ट अभिनंदनीय आहे. हे तीन सद्गुण म्हणजे सहकारी चळवळीचे प्राण आहेत. काटकसर म्हणजे आपल्या उत्पन्नाच्या आंत खर्च करणे व पडत्या काळासाठी बचत करणे होय. स्वावलंबन म्हणजे स्वतःचें काम करण्यास विनाकारण दुसऱ्याची मदत न घेणे. हा गुण ज्याच्या अंगां असेल त्याचें काम कधीहि अडून राहत नाही.

जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला
जो स्वयेंचि कष्टत गेला तोचि भला ॥ १ ॥

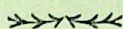
ही रामदासांची शिकवण आपल्याला ठाऊकच आहे. पेढीच्या सभासदांत बंधुभाव वाढला पाहिजे व त्यांनी एकमेकांना सर्व कामांत मदत केली पाहिजे.

“ एकाकरतां सर्व आणि सर्वाकरतां एक ” ही सहकारी म्हण लक्षांत ठेवा. ह्या सहकारी तत्त्वाप्रमाणे वागाल तर तुमचें कल्याण होईल. कारण खुद्द हिंदुस्थानचे बादशहा पंचम जॉर्ज असें म्हणतात कीं, ‘ सहकारी चळवळीचा सर्व ठिकाणीं प्रसार झाला असेल तर हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्यांचा उत्कर्ष होईल, असें आम्हांला वाटतें. ’

अशा आशयाचें अध्यक्षीय भाषण झाल्यानंतर सर्वांचे आभार मानण्यांत आले व पानसुपारी, हारतुरे वगैरे झाल्यानंतर मुलें मास्तरांबरोबर परत गेलीं.

प्रश्न—(१) कोणत्या सभेला मुलें गेलीं होती ? (२) पतपेढीचें काम पाहणारे कोण कोण लोक असतात ? (३) पतपेढीचीं मुख्य कामें कोणतीं ?
वर दिलेल्या कवितेंतील सर्वनामें ओळखा.

धडा ४९ वा.

शहरांतील पेढी

सदाशिवराव आणि त्याचे काका उमरावती येथे स्टेशनजवळ राहत असत. दररोज संध्याकाळीं फिरावयास जात असतांना एखादा नवीन विषय सदाशिवला समजावून देण्याचा त्यांचा परिपाठ असे. एके दिवशीं सायंकाळीं कॅपकडे फिरावयास जातांना त्यांना मोशी-रस्त्याजवळ दोन मोठ्या इमारती दिसल्या. त्यांच्या फाटकाशीं लागलेल्या उमरावती सेंट्रल बँक आणि वऱ्हाड सहकारी संघ अशा दोन पाठ्या सदाशिवने वाचल्या. पुढे त्या दोघांचा असा संवाद झाला—

सदाशिव—काका सेंट्रल बँक म्हणजे काय हो ?

काका—सेंट्रल बँक ह्या इंग्रजी शब्दांचा अर्थ पैशाची देवघेव करणारी मध्यवर्ती संस्था. आपला हिंदुस्थान हा कृषिप्रधान देश आहे. ह्या देशांतील पसतीस कोटी लोकसंख्येपैकी जवळ जवळ पंचवीस कोटी लोक शेतावर आपला उदरनिर्वाह करतात. हें प्रमाण दर शेकड्यास पंचाहत्तर असें पडतें. ह्यापैकी पुष्कळशा शेतकऱ्यांजवळ अत्यंत थोडी जमीन असल्यामुळे, त्यांना शेतीच्या लागवडीसाठीं व शेतीमध्ये इतर सुधारणा करण्यासाठीं दरवर्षीं पैसा लागतो. त्या कामासाठीं सावकाराकडून कर्ज काढावें लागतें, खेड्यांतील सावकारांचे व्याजाचे दर फार जबर असतात; म्हणून त्यांच्याकडून कर्ज काढून

शेती करणें परवडत नाही. त्यांना शेतीच्या कामासाठी कमी व्याजाने पैसा पुरविण्यासाठी ही पेढी काढली आहे.

सदाशिव—मग काका, ह्या पेढीत पैसे कोठून येतात ? व ही पेढी थोड्या व्याजाने पैसा कसा देऊ शकते ?

काका—शहरांतील व्यापारी, शेटसावकार, वकील आणि डॉक्टर व सरकारी अगर खाजगी नोकरींतील माणसें आपला शिल्पक राहिलेला पैसा ह्या पेढीत ठेव म्हणून ठेवतात. ही पेढी हाच ठेवाचा पैसा खेड्यांतील शेतकऱ्यांना कर्जाऊ देते. शेतकऱ्यांना सावकाराकडून ज्या व्याजाने पैसा मिळतो, त्यापेक्षा ह्या पेढीचा व्याजाचा दर बराच कमी असल्यामुळे पेढीचें कज घेणें शेतकऱ्यांस परवडतें.

सदाशिव—मग काका, ह्या ठिकाणीं शेतकरी लोकांची पैसे घेण्यासाठी गर्दी जमलेली दिसत नाही ती कशी ?

काका—अरे, हे दिवस पैसे नेण्याचे का आहेत ? ह्या वेळेस तर शेतीचा हंगाम चालू आहे. शिवाय पेढीतून पैसे मिळावयास शेतकऱ्यांना येथे यावें लागत नाही. त्यांना खेड्यांतच त्यांच्या पतपेढीकडून पैसे मिळतात.

सदाशिव—काका, पतपेढी म्हणजे काय ? आणि तेथे शेतकऱ्यांना पैसे कोण देतो ?

काका—सद्ध, मध्यवर्ती पेढी कोणाहि एका इसमास पैसे देत नाही. एका गावांतील कमीत कमी दहा शेतकऱ्यांनी मिळून या

पेढीकडे पैसे मागावयाचे असतात. या दहा जणांच्या संस्थेचाच पतपेढी
असें म्हणतात. ह्या पेढींत सभासदांनी होतां होइल ता आपल्या
गावांतून पैसे गोळा करावे; किंवा तेथे न मिळाल्यास शहरांतील मध्य-
वर्ती पेढींतून न्यावे. पतपेढी ही मध्यवर्ती पेढींतून पैसे नेते; व आपल्या
सभासदांना म्हणजे शेतकऱ्यांना शेतीच्या कामासाठीं कर्ज देते. हे पैसे
पेढीकडून गावांतच मिळतात; म्हणून कर्जाकरतां शेतकऱ्यांना मध्यवर्ती
पेढींत यावे लागत नाही.

सदाशिव—परंतु काका आपण दुसरी वऱ्हाड सहकारी संघ
अशी पाटी वाचली तिचा अर्थ काय ?

काका—हो ! तें मी विसरलोंच होतों. बरें झालें, तूं आठवण
केलीस. ही तूं उमरावती येथील मध्यवर्ती पेढीची पाटी पाहिलीस ना ?
हिच्यामधून उमरावती व चांदूर तालुक्यांतील पतपेढ्यांना पैसे मिळतात.
त्याचप्रमाणे इतर तालुक्यांतहि तेथील पतपेढ्यांसाठीं मध्यवर्ती पेढ्या
आहेत. उदाहरणार्थ, उमरावती जिल्ह्यांतच दर्यापूर, एलिचपूर, व मोर्शी
येथे अशाच प्रकारच्या सहकारी पेढ्या आहेत. वऱ्हाडात एकंदर अशा
बारा मध्यवर्ती पेढ्या आहेत. वऱ्हाड व मध्यप्रांत मिळून एकंदर चौतीस
मध्यवर्ती पेढ्या आहेत. वऱ्हाडांतील सर्व पेढ्याचें काम पाहण्यासाठीं
वऱ्हाड सहकारी संघ काढला आहे.

ह्या संस्थेचा खर्च मुख्यतः शहरांतील मध्यवर्ती पेढ्या व खेड्यांतील
पतपेढ्या चालवितात. त्यांच्याकडून ह्या कामासाठीं वर्गणी येते. याशिवाय
ह्या संघाला सरकारकडूनहि मदत मिळते. संघाचे सभासद वर्गणी देतात.
संघाचें मुख्य काम पतपेढ्यांतील सभासदांना शिक्षण देणें हें असतें.

सदाशिव—काय ? संघ शिक्षण देतो ? म्हणजे संघाची शाळा आहे की काय ?

काका—अरे, तुम्हा शाळेसारखी संघाची शाळा नाही. संघाचे लोक खेड्यांत जाऊन त्यांच्याशीं गप्पागोष्टी करतात. त्यांच्या समा बोलावून व्याख्याने देतात व चित्रपट दाखवून, उधळपट्टी करण्यामुळे शेतकरी कसा बुडतो आणि उद्योगी व काटकसर करणारा शेतकरी कसा सुखांत राहतो, हे समजावून देतात. अशीं चित्रे पाहिलीं म्हणजे शेतकऱ्यांच्या मनावर चांगला परिणाम होतो. ते काटकसर करू लागतात व शेतीचे उत्पन्न वाढवून श्रीमंत होतात. खेड्यांतील लोकांना शिक्षण देण्याचे हेच प्रकार होत. ह्याशिवाय ते कोठे कोठे खेड्यांतील लोकांना लिहावयास व वाचावयास शिकविण्याकरतां रात्रीच्या शाळाहि काढतात.

सदाशिव—अरे वा ! ही पतपेढी म्हणजे खेड्यांतील लोकांना व्यवहार शिकविण्याची शाळाच आहे म्हणावयाची ?

प्रश्न—सेटूल बँक म्हणजे काय ? व पतपेढी म्हणजे काय ? (२) या

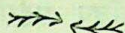
मध्यवर्ती पेढीत पैसे कसे जमतात ? (३) शेतकऱ्यांना

अशा पतपेढ्यांचा काय फायदा होतो ?

या धड्यांतील पहिल्या छेदकांतील क्रियापदे शोधून काढा.

(१६१)

धडा ५० वा

मुंबई.

सुमारें अडीचशे वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर मुंबई, साष्टी वगैरे बेटें पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यांत होती. हे लोक युरोप-खंडात पोर्तुगाल म्हणून एक देश आहे, तेथे राहणारे. त्या सुमारास पोर्तुगालच्या राजकन्येचें लग्न इंग्लंडच्या राजाशीं झालें. तेव्हा मुंबई साष्टी वगैरे बेटें सासऱ्याने जांवयाला आदण म्हणून दिलीं हीं बेटें त्या वेळीं फार लहान होती. तेथे थोड्याशा कोळ्यांच्या झोपड्याशिवाय कांहीहि नव्हतें. इंग्लंडच्या राजाला ह्या बेटांचा मुळीच उपयोग नव्हता. म्हणून त्याने हिंदुस्थानशीं व्यापार करणारी ईस्ट इंडिया कंपनी नांवाची एक कंपनी होती, तिला तीं बेटें सालीना शंभर रुपये भाडें ठरवून देऊन टाकलीं.

त्याच कोळ्यांच्या खेड्याचें आज सुमारें चौदा लक्षांपेक्षाहि अधिक वस्ती असलेल्या एका श्रीमंत व भरभराटलेल्या शहरांत रूपान्तर झालेलें पाहिलें म्हणजे आश्चर्य वाटतें. मुंबई शहराच्या वैभवाचें एक मुख्य कारण म्हणजे तें उत्तम बंदर आहे हें होय. आजकाल हिंदुस्थानांतून बाहेर जाणारा पुष्कळसा माल येथूनच बाहेर जातो; व परदेशांतून हिंदुस्थानांत येणारा बराच माल मुंबईच्याच गोद्यांत उतरतो. यामुळे या बंदरांत व्यापारी जहाजें, प्रवाशांचीं व डाकेचीं नेआण करणाऱ्या बोटी, यांची नेहमी रहादारी असते. व्यापाराच्या सोईसाठीं परदेशांशीं

व्यवहार करणाऱ्या पुष्कळ पेढ्याहि तेथे आहेत. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या सर्व लहानमोठ्या शहरांशीं घाऊक व्यापार करणारे मोठमोठे व्यापारी व त्यांचे दलाल ह्यांचीं दुकानें बरींच आहेत.

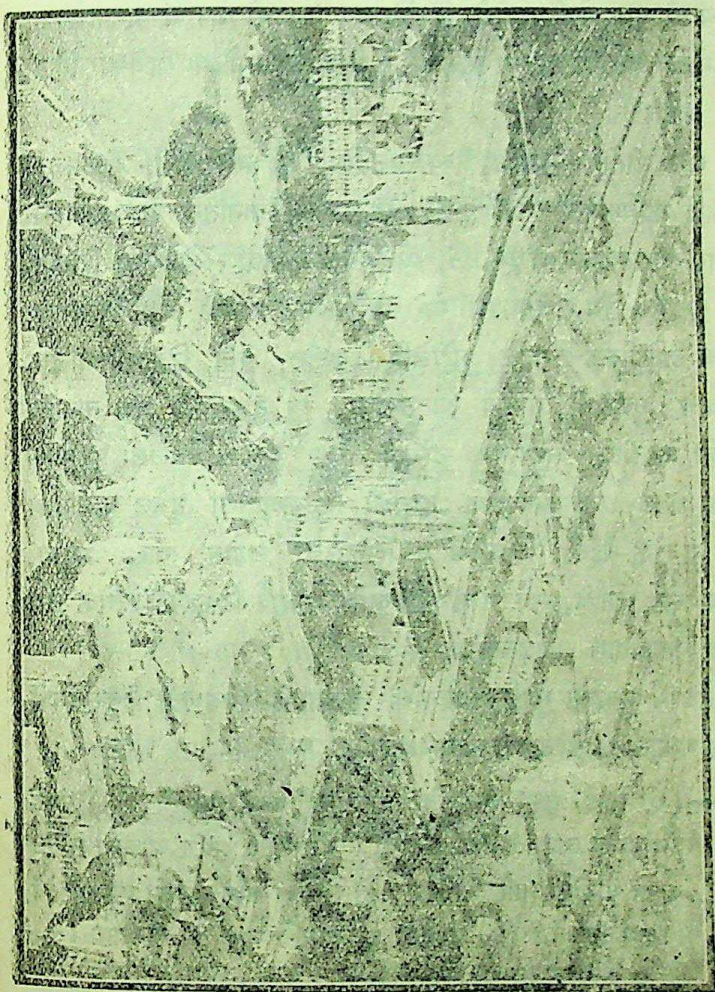
याशिवाय मुंबईत मोठमोठे कारखाने आहेत. तेथील कापडाच्या गिरण्या सुप्रसिद्ध आहेत. धातुकाम, कातडी, औषधें इत्यादिकांचे कारखानेहि पुष्कळ आहेत; मोठमोठे छापखाने आहेत; रेल्वेचे कारखाने आहेत. असे हजारो व्यवसाय त्या अवाढव्य शहरांत एकसारखे घडाक्याने चालू आहेत.

चौदा लक्ष लोकांचे काम सुरळीत चालण्याकरितां दळणवळणाची साधनें विपुल असलीं पाहिजेत; म्हणून घोड्याच्या गाड्या व भाड्याच्या लहानमोठ्या मोटारगाड्या यांची सारखी रद्ददारी चालू असते. विजेच्या ट्रामगाड्या व आगगाड्या यांची धावपळ चाललेलीच असते. खाजगी चौचाकी गाड्या आणि मोटारगाड्या किती असतील कोण जाणें! याशिवाय पायीं जाणारे असंख्य लोक दिसतात ते निराळेच. कोणत्याहि रस्त्यावर जा, खेड्यांतील शांत व धिमें वातावरण आणि मुंबईची गडबड व धांदल यांतील फरक एकदम नजरेस आल्याशिवाय राहत नाही.

मुंबईत इंग्रजी, मराठी व गुजराथी शाळा अनेक आहेत. तेथे वैद्यकीची शाळा आहे. डॉक्टरी शिकण्याचीं कॉलेजे आहेत. चित्रकला तसेंच शिल्पकला यांचें ज्ञान देणारीं विद्यालयेहि तेथे आहेत. याखेरीज निरनिराळ्या कारखान्यांतून पुष्कळ व्यवसायांचें प्रत्यक्ष शिक्षण मिळतें तें वेगळेंच. तेथे एक विश्वविद्यालय आहे. पदार्थसंग्रहालय पाहण्यासारखें आहे.

(१६३)

द्विच शहर इलाख्याची राजधानी असल्यामुळे तेथे सरकारी

सुबई

कचेऱ्या पुष्कळच आहेत. गव्हर्नर व इतर मोठमोठे अधिकारी वर्षांतून बरेच दिवस तेथेच राहतात. रेल्वे कंपन्यांच्या मुख्य कचेऱ्या, पोष्ट-खात्याची एक मोठी कचेरी, निरनिराळ्या व्यापारी कंपन्यांच्या कचेऱ्या, मोठमोठ्या वर्तमानपत्रांच्या कचेऱ्या, अशा लहानमोठ्या कचेऱ्या किती तरी आहेत !

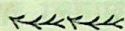
अशा रीतीने शिक्षण, व्यापारउद्दीम, नोकरीचाकरी, मोलमजूरी इत्यादि कारणांमुळे मुंबई शहर साऱ्या हिंदुस्थानांतून सर्व प्रकारची माणसें आपल्याकडे ओढून घेते. थोडा वेळ एखाद्या रस्त्यावरून फिरला, तर तुम्हांला तेथे उत्तरेकडचे गोरे व धिप्पाड पंजाबी लोक दिसतील; तसेच दक्षिणेकडचे काळे मोपलेहि दिसतील; एके ठिकाणी नाजूक बांध्याचे गुजराथी भाटिये आढळतील, तर दुसरीकडे लांब नाकाचे पारशी भेटतील; कोणाच्या दाराशी लढू सोडगा घेतलेला पुरभय्या दृष्टीस पडेळ; तर कोणाच्या दाराशी कोकणांतला दुर्बल दिसणारा बालू नजरेस येईल. शिकलेले न शिकलेले, लहान, थोर, श्रीमंत, गरीब, सर्व धर्माचे, सर्व भाषा बोलणारे व सर्व ठिकाणचे लोक तेथे एकत्र पाहावयास सापडतात.

तात्पर्य मुंबईला मुंबई इलाख्याची राजधानी न म्हणतां हिंदुस्थानचें नाक म्हणतात, तें अगदी योग्य आहे.

प्रश्न—(१) मुंबई, साष्टी वगैरे बेटें इंग्लंडला कशी मिळाली (२) मुंबई इंग्लंडच्या ताब्यांत गेली तेव्हाची तिची स्थिति आणि आजची स्थिति याची थोडीशी माहिती सांगा. (३) मुंबईला कोणकोणत्या व्यवसायाचें शिक्षण मिळतें ? (४) मुंबईला हिंदुस्थानचें नाक कां म्हणतात ?

(१६५)

धडा ५१ वा.

देवापाशीं मागणें

देशाभिमान हृदयीं न वसे जयाचे ।
भासे जिणें विफळ भूवरि या तयाचें ॥
खायास काळ, धरणीस उगाच भार ।
याहून काय, वदणें दुसरें असार ? ॥ १ ॥

मदेश, मज्जन असें न शिवे मनाला ।
तो नीच मानवकुलास कशास आला ?
तो श्वान सूकर असा, अथवा तयांही—।
पेक्षा उणा दिसतसे, भ्रम यांत नाही ॥ २ ॥

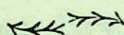
मदेश मज्जन असें नुसतें मनांत ।
बोलोनि वर्तन करी न तसे जनांत ॥
तो शुद्ध कीं पढतमूर्ख असा म्हणावा; ।
राघू मनुष्यतनुसा सहसा गणावा ॥ ३ ॥

होवोत कष्ट, खरचो धन, मानहानी ।
हो कीं, घडो मरण वा न तया जुमानी; ॥
साधी परी स्वजनभव्य अनन्यभावे ।
त्याला स्वदेशहितसाधक कसें म्हणावें ? ॥ ४ ॥

ऐसे महापुरुष आमुचियांत व्हावे, ।
 त्यांनी पराक्रम खरोखर ते करावे, ॥
 तेणे स्वदेश बहु उन्नतिला चढावा, ।
 आम्हां असा वर तुवां प्रभु पाठवावा ॥ ५ ॥

वि. कों. ओक.

धडा ५२ वा.

स्वामी विवेकानंद

स्वामी विवेकानंद यांचें लहानपणाचें नांव नरेंद्र हा आपल्या आईबापांचा नवसासायासाने झालेला एकुलता एक मुलगा. त्यामुळे लहानपणीं साहजिकच तो लाडांत वाढला. हूडपणांत त्याचा पहिला नंबर असे तरी नरेंद्राची बुद्धि फार तीव्र असल्यामुळे शिक्षणांत त्याची प्रगति फार अपाठ्याने होत गेली. आईबाप धार्मिक प्रवृत्तीचे असल्यामुळे नरेंद्राच्या मनाचा कल धार्मिक बाबींकडे स्वभावतःच होता. त्याचे वडील वकील होते, तरी फार श्रीमान नव्हते. नरेंद्राच्या शिक्षणाला लागणारा पैसा त्यांना मोठ्या कष्टानेच कसावसा पुरवितां येत असे.

नरेंद्र बी.ए. ची परीक्षा पास झाला, त्याच वेळीं त्याचे वडील वारले. सर्व संसाराचा भार तरुण नरेंद्रावर पडला; म्हणून पुढे अधिक शिक्षण मिळविण्याची आकांक्षा सोडून देऊन त्याला नोकरीच्या पाठीमागे

लागावें लागलें. नोकरी करून दिवस घालवीत असतांना काही आसांच्या संगतीने त्याच्या धार्मिक भावनेच्या बीजाला अक्षुर फुटूं लागले. त्याची रामकृष्ण परमहंस नांवाच्या महान् साधूशी ओळख झाली व नरेंद्र त्याचा पट्टशिष्य झाला. नंतर थोड्या वर्षांनी नरेंद्राने संन्यास घेतला व तो आपला सर्व काळ धार्मिक विषयाच्या अभ्यासांत घालविण्यास मोकळा झाला. अभ्यास पूर्ण झाल्यावर गुरूच्या अनुज्ञेने स्वामी विवेकानंद—हेंच नरेंद्राचें संन्यासी झाल्यानंतरचें नांव होय—लोकांना हिंदुधर्मातील उच्च तत्त्वांचा उपदेश करीत चहूंकडे हिंईं लागले. स्वामी विवेकानंद हे अमेरिकेस व विलायतेसहि गेले होते. तेव्हां त्यांनी आपल्या व्याख्यानांनी तेथील लोकांना हिंदुधर्माचें महत्त्व पटवून दिलें.

हिंदुस्थानांत हिंडत असतांना एकदा स्वामीजी एका संस्थानांत पोचले. ते संस्थानिक अगदी साहेबाप्रमाणे वागत व आपला बहुतेक वेळ शिकारीत घालवीत. राजेसाहेबांचा मूर्तिपुजेवर बिलकूल विश्वास नव्हता; तरी स्वामी चांगले विद्वान असून इंग्रजी शिकलेले आहेत, असे ऐकून त्यांनी स्वामींची गाठ घेतली. तेव्हा त्या दोघांमध्ये पुढील संवाद झाला.

राजेसाहेब—तुम्ही चांगले सुशिक्षित असून संन्यास घेऊन भीक मागत कां फिरतां ? स्वतः पैसा कां मिळवीत नाही ? धर्मोपदेशापासून काय फायदा आहे ?

स्वामी—तुम्ही आपलें प्रजापालनाचें कर्तव्य सोडून सारा वेळ शिकारीत कां घालवितां ?

राजेसाहेब — मला शिकार फार आवडते म्हणून.

स्वामी — तसेच मलाहि धर्मोपदेश करणे फार आवडते, म्हणून मी ते काम करतो.

राजेसाहेब — कसचा तुमचा धर्मोपदेश ? दगडामातीच्या मूर्तीत का कोठे देव असतो ? भित बांधली काय आणि मूर्ति बनविली काय, दगड तो दगडच !

स्वामी फार समयसूचक होते. त्यांनी तेथेच हाताशी असलेली त्याच राजेसाहेबांची एक तसवीर घेतली व ते जमलेल्या लोकांना म्हणाले, “ थुंका या तसबिरीवर ! ”

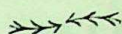
राजेसाहेबांच्या तसबिरीवर थुंकण्यास एकहि मनुष्य तयार होईना. एवढे धाडस कोण करील ? स्वामींनाच आता कांहीतरी चांगली शिक्षा होणार असे ज्याला त्याला वाटू लागले.

स्वामी म्हणाले, “ हें पाहा, राजेसाहेब, लोक आपल्या तसबिरीवर कां थुंकत नाहीत ? ही तसवीर म्हणजे एक कागद. यांत का तुम्ही आहांत ? या तसबिरीची चाकट, काच, कागद यांना हे लोक मान देत नाहीत; तर या चित्रांत तुमची प्रतिमा आहे; व तुमच्याबद्दल वाटणारी पूज्य भावना त्यांना तेथेहि वाटते म्हणून हे तुमच्या तसबिरीला मान देतात. परमेश्वराच्या मूर्तीच्या पूजेचेहि असेच आहे. परमेश्वर सर्वव्यापी आहे. मूर्तीची पूजा आपण करतो, ती दगडाची करीत नाही. तर त्या मूर्तीत परमेश्वर आहे असे समजून त्या परमेश्वराची पूजा करतो. ”

स्वामीनी केलेल्या युक्तीने राजेसाहेबांच्या डोक्यांत लख्ख प्रकाश पडला ! पुढे राजेसाहेब स्वामीजींचे भक्त बनले ?

प्रश्न—(१) नरेंद्राचा कल मुख्यतः कोणत्या गोष्टींकडे असे ? तो कां ?
 (२) बी. ए. झाल्यावर नरेंद्र पुढे कां शिकला नाही ? (३)
 नरेंद्राच्या गुरूचें नांव काय ? (४) नरेंद्र विवेकानंद केव्हां झाला ?
 (५) त्याने कोणती कामगिरी केली ?

धडा ५३ वा.

विमान

ह्या वेळीं आम्ही जवळपुरास राहत होतो. तेथे पुष्कळ वेळां सकाळीं दुपारीं भरर भरर असा आवाज ऐकूं येत असे. तो आवाज ऐकला कीं आम्ही सर्व भावंडे घरांतून बाहेर अंगणांत येत होतो. दादा तेव्हा हायस्कुलांत शिकत होता. तो आम्हांला तें तसा आवाज करणारें विमान दाखवी. तें एखाद्या प्रचंड घारीप्रमाणे घिरव्या घाळणारें व एकसारखा भरर असा आवाज करणारें विमान पाहून आम्हांला मोठी मौज वाटे. केव्हा केव्हा हें आपल्या घरावर तर येऊन पडणार नाही ना, अशी थोडी भीतीहि वाटत असे. अशीं विमानें वरच्यावर पाहिल्यामुळे जवळ जाऊन एखादें विमान पाहावें अशी इच्छा साहजिकच मनांत उत्पन्न होत असे. परंतु अशी सांघि मिळण्याचें चिन्ह दिसेना.

एके दिवशीं दादाला विमानें पाहण्याकरतां सुटी मिळाली; मी त्याच्याबरोबर विमान पाहण्यास जाण्याचा हट्ट धरला. परंतु विमानाचें स्टेशन जबलपुरापासून दहा मैलांवर बरेला नांवाच्या गावाजवळ होतें. त्यावेळीं मी अवघा आठ वर्षांचा होतो; म्हणून मला दादाने आपल्या बरोबर नेलें नाहीं. तेव्हा माझी किती निराशा झाली असेल याची कल्पनाच करणें वरें ?

दादा रात्री परत आला, तेव्हा मात्र मी त्याच्यावर प्रश्नांची जी शोड उठाविली ती सांगतां सोय नाहीं. विमानाचें स्टेशन कसें असतें ? तीं उडतात तेव्हा वर कशी जातात ? खाली उतरतात तेव्हा तीं जमिनीवर आपटत नाहींत काय ? आपण ऐकतों तो आवाज कशाने होतो ? विमान चालविणारे लोक कसे असतात ? असे शेकडो प्रश्न विचारण्याचा मी सपाटा सुरू केला. त्याला उत्तरें देण्याला धड फुरसत-सुद्धा दिली नाहीं. त्या वेळीं आमचा झालेला संवाद पुढे दिला आहे—

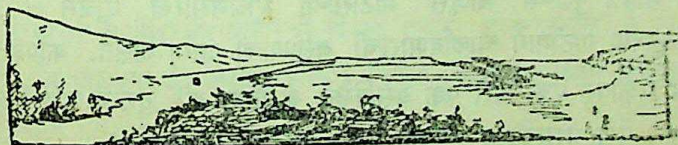
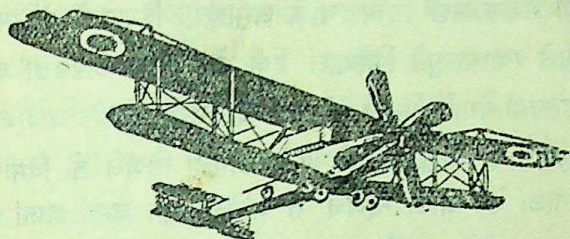
मी—तेथे किती विमानें होतीं ? तीं कशीं होतीं ?

दादा—आम्हां बरेल्याला तीन विमानें पाहिलीं. त्यापैकी दोन थोडीं मोठीं दोन दोन पंखांचीं होतीं व तिसरें एक लहान होतें.

मी—काय विमानाला पंख असतात.

दादा—होय त्यांना पंखच म्हणावयाचें नाहीं तर काय ? पण हे पंख पिसांचे नसतात. बळकट चौकटीवर जाड कपडा अगदी ताणून बसवून हे पंख केलेले असतात. आपण कागदाचा पतंग करतों.

तो जसा वाऱ्याच्या जोराने वर उडतो; तशीच ही विमाने आपल्या
पंखांवर वाऱ्याच्या जोराने उडतात.

विमान हे पंखे पसरलेल्या प्रचंड पक्ष्यासारखे दिसते.

मी—विमान वर असतें तेव्हा आवाज कशाचा होतो ?

दादा—तेथे आम्ही एक विमान वर उडतांना पाहिलें. त्याला लहान पण भक्कम अशीं दोन चाकें असतात. विमानाचें एंजिन सुरू झालें म्हणजे त्याच्या पुढे फिरणारा एक मोठा पंखा लावलेला असतो. हा पंखा इतक्या वेगाने फिरतो कीं, तो दिसतसुद्धा नाही; आवाज होतो तो या पंख्याचाच. पंखा जोराने फिरू लागला म्हणजे तो विमान पुढे ओढतो; त्याला वेग आला म्हणजे तें जमिनीवरून जातां जातां हळूच वर उडतें. वर गेलें म्हणजे त्याला अधिकच वेग येतो आणि विमान चालविणाराला तें वाटेल तिकडे नेतां येतें.

मी— हे विमान चालविणारे कसे असतात ?

दादा—त्यांना प्रथम विमानकलेचें चांगलें शिक्षण घ्यावें लागतें; तेव्हा विमान चालविण्याचा परवाना मिळतो. त्यांचा पोशाख थोडा विचित्र दिसतो. त्यांची ती कानटोपी, तो मला मोठा रंगीत चष्मा व जाडजूड कपडे पाहिले म्हणजे हसूंच येतें.

मी—तो कोठें बसतो ?

दादा—विमानाचा मुख्य भाग एका लहान नावेसारखा असतो. त्या नावेत पुढच्या बाजूस मोटारीच्या एंजिनसारखें एंजिन असतें. एंजिनच्या पाठीमागे चालविणाराची बसण्याची जागा असते. कापडाचे पंख एकावर एक असे पक्के बसविलेले असतात कीं, दुरून पाहिलें तर विमान पंख पसरलेल्या एखाद्या प्रचंड पक्ष्यासारखें दिसतें !

मी — विमान खाली पडलें, तर त्याची काय अवस्था होत असेल ?

(१७३)

दादा—कधी कधी एंजिन विघडलें, दुसरी एखादी कळ विघडली किंवा जोराच्या वादळांत तें सापडलें तर विमान खाली पडतें व त्या वेळीं प्राणहानीहि होते. अशा अपघातांच्या बातम्या वर्तमानपत्रांतून वारंवार येतात. परंतु विमान विघडलें व तें खाली कोसळणार असें वाटलें म्हणजे वैमानिकाळा त्यांतून उडी मारतां येते. त्याजजवळ एकप्रकारची छत्री असते. तो खाली पाहूं लागला म्हणजे ती छत्री आपोआप उघडते. त्यामुळे त्याला इजा होत नाही.

मी—या विमानांचा उपयोग काय ?

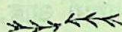
दादा—विमानांचा फार उपयोग आहे. जलद प्रवास करण्यास याच्यासारखें दुसरें साधन नाही. त्यांतून आगगाडीच्या चौपट पांचपट म्हणजे तासीं शंभरदीडशें मैल जातां येतें. प्रवाशांना नेणारीं विमानें मोठी असतात व तीं कोठे कोठे आगगाडीसारखीं अगदी नेमाने चालूं झालीं आहेत. विमानांतून टपालहि लवकर पाठवितां येतें. हल्लीं विलायतेहून दर आठवड्यास विमानांतून टपाल येतें व प्रवासी येतात. शिवाय लढाईच्या वेळीं विमानांचा फार उपयोग होतो तो निराळाच हा विमानांचा प्रसार दिवसेंदिवस सारखा वाढत आहे व निरनिराळ्या कामाकरतां निरनिराळ्या प्रकारचीं विमानें तयार होत आहेत. तूं मोठा होईपर्यंत आपल्या देशांतसुद्धा जिकडे तिकडे विमानांचा प्रसार होईल.

दादाचें तें बोलणें ऐकून मोठा झाल्यावर आपण वैमानिकच व्हावयाचें असा मी मनांतल्या मनांत निश्चय केला !

(१७४)

प्रश्न—(१) विमानाची रचना कशी असते ? (२) तें कशाच्या सहाय्याने आकाशांत उडतें ? त्यांचा आवाज कां होतो ? (३) विमानांतील पंख्यांचा कोणता उपयोग होतो ? (४) विमानाचे अपघात कां होतात ? अपघाताच्या वेळीं वैमानिक आपला प्राण कसा वांचवूं शकतो ? (५) विमान उतरण्यास जागा कशी पाहिजे ? (६) विमानांचा उपयोग कोणत्या कामीं होतो ? आगगाडी, मोटार व विमान यांची तुलना करा व त्यांचा वेग सांगा. (७) विमानांचा मुख्य भाग एका लहान नावेसारखा असतो, या वाक्यांतील विशेषणें ओळखा.

धडा ५४ वा.

कामठीचे दानशूर रावबहादूर डी. लक्ष्मीनारायण

आपल्या मध्यप्रांतांत एक अत्यंत दानशूर गृहस्थ होऊन गेले.

त्यांचें नांव रावबहादूर डी लक्ष्मीनारायण असें होतें. त्यांचा जन्म नागपुराजवळ कामठी या लहानशा गावीं झाला. मध्यप्रांत सरकारचें कामठी हें लष्करी ठाणें आहे. तेथे लक्ष्मीनारायणांचे वडील पुलयागार पोटासाठी फिरत फिरत आले आणि राहिले. ते भिक्षुक होते; घरची अत्यंत गरिबी असल्यामुळे त्यांनी आपल्या मुलास इंग्रजी चारपांच इयत्तापेक्षा जास्त शिक्षण दिलें नाहीं. बाळपणापासून चरितार्थासाठी लक्ष्मीनारायणांस काबाडकष्ट करावे लागले. वडील लवकरच वारल्यामुळे कुटुंबाचा सर्वच भार त्यांच्यावर पडला. ते मातृभक्त होते; आईच्या आज्ञेबाहेर ते चुकूनसुद्धा गेले नाहींत असें सांगतात.

(१७५)

दानशूर रा. व. डी. लक्ष्मीनारायण.

संकटांस न जुमानणारा खंबीर मनुष्यच भरभराटीस चढतो. लक्ष्मीनारायणांस परमेश्वराने प्रारंभी लक्ष्मी न देतां व्यवहारज्ञान व बुद्धि दिली होती. प्रथम त्यांनी बैलगाड्या ठेवून माळाची नेआण सुरू केली व वहातुकीच्या धंद्यावर पैशाची थोडी पुंजी जमविली. हळूहळू ते एक लहानसे कंत्राटदार झाले.

थोडेसे पैसे मिळू लागले व मनुष्य सुखाने राहू लागला म्हणजे त्याचा विद्येचा व्यासंग कमी होऊं लागतो; पण लक्ष्मीनारायणांनी फुरसतीच्या वेळीं निरनिराळ्या विषयांचा अभ्यास करण्याचे काम चालूच ठेवले होते.

सातपुड्याच्या डोंगरांत कामठीच्या जवळ मँगनीज धातु सापडते. कांही टेकड्या तर याच धातूने बनलेल्या दगडांच्या आहेत, असे लक्ष्मीनारायणांस दिसून आले. लोखंडाचें पोलाद करतांना या धातूची आवश्यकता असते; तेव्हा जगांतील मोठमोठ्या पोलाद बनविणाऱ्या कारखानदारांना मँगनीजचा कामठीहून सहज पुरवठा करतां येईल, अशी त्यांची खात्री झाली. आतापावेतो ते दुसऱ्याच्या मालकीच्या खाणींतून काढलेला मँगनीज आपल्या बैलगाड्यांतून माड्याने नेत. पण यापुढे त्यांनी स्वतःची एक खाण घेऊन व्यापार सुरू केला. थोड्याच दिवसांत त्या व्यापारांत त्यांचा चांगलाच जम बसला व ते स्वतः अनेक खाणींचे मालक बनले. लक्ष्मीनारायण यांच्या अंगी व्यापाराला लागणारी धडाडी होतीच. त्यांनी यूरोप व अमेरिका या देशांतील पुष्कळशा कारखान्यांना अशुद्ध मँगनीज पुरविण्याचा मक्ता

घेतला. तेव्हापासून लक्ष्मीनारायणाचें नांव जगप्रसिद्ध व्यापाऱ्यांत गाजून लागलें. या व्यापारांत त्यांना चांगला फायदा झाला.

प्रारंभापासूनच त्यांचें लक्ष लोकोपयोगी कार्याकडे असे. ते जिल्हाबोर्डाचे अध्यक्ष होते, तेव्हा त्यांनी बोर्डाच्या कामासाठी आपल्या पदरचे पंचवीस हजार खर्च केले. आपल्या खिशातील पैसे खर्चून सार्वजनिक कार्याची अशी काळजी वाहणारे लक्ष्मीनारायण इतरत्र सापडणें कठीणच आहे !

लक्ष्मीनारायण यांना लोकांनी मध्यप्रांताच्या व दिल्लीच्या कौन्सिलचे सभासद निवडलें. यावरून लोकांचा त्यांच्यावर किती विश्वास होता हें दिसून आलें. त्यांना सरकारनेहि रावबहादूर अशी बहुमानाची पदवी दिली.

परंतु रा. व. लक्ष्मीनारायण यांचा खरा मोठेपणा त्यांच्या दातृत्वांत दिसून येतो. आपल्या मृत्यूनंतर आपली सर्व इस्टेट उद्योगधंद्यांच्या शिक्षणासाठी खर्च व्हावी, अशी त्यांची इच्छा होती. त्याप्रमाणे त्यांनी एक मृत्यूपत्र करून ठेवलें. त्यांचीं मुलें जगलीं नाहींत. पण हिंदुबांधवांचीं मुलें तीं आपलींच मुलें असें समजून त्यांनी मध्यप्रांतांतील व वऱ्हाडांतील हिंदु विद्यार्थ्यांना उद्योगधंद्यांचें शिक्षण देण्यासाठी पसतीस लक्ष रुपयांचें दान करून दिलें. केवढें हें औदार्य ! आणि केवढी ही देशाबद्दलची कळकळ !! आपला हिंदुस्थान देश उद्योगधंद्यांत इतर देशांप्रमाणे पुढे यावा, हीच त्यांची इच्छा होती व म्हणूनच त्या कामाकरतां त्यांनी आपलें सर्वस्व अर्पण केलें.

लक्ष्मीनारायणांनी आपली पसतीस लक्ष रुपयांची इस्टेट शिक्षणाची सौय करण्याकरतां नागपूरच्या विश्वविद्यालयाला देऊन आपलें नांव अजरामर करून ठेवलें, हे या प्रांतावर त्यांनी मोठे उपकार करून ठेवले आहेत.

लक्ष्मीनारायणांसारखे उदार पुरुष हेच देशाचें खरें भूषण होय.
प्रश्न—(१) लक्ष्मीनारायण किती शिकले होते ? (२) ते कंत्राटदार कसे बनले ? (३) त्यांना कोणत्या धंद्यांत बराच फायदा झाला ? (४) त्यांनी लोकसेवेची कोणती कामे केली ? (५) त्यांनी कोणत्या गोष्टीने आपले नांव अजरामर केलें ? (६) त्यांच्या अंगचे मुख्य गुण कोणते ?

धडा ५५ वा.

झाडें, पानें, व फुलें

ज्जानराव पाटील नांवाचे एक श्रामंत गृहस्थ पातुरास राहत असत. तेथे त्यांचा एक मोठा बगीचा व पुष्कळ शेती होती. त्यांचा मोठा मुलगा किसन अकोल्याच्या हायस्कुळांत शिकत होता. त्याला नाताळची सुटी होती म्हणून तो पातुरास आला होता. संध्याकाळी तो आपल्या लहान भावडांना घेऊन बागेत फिरावयास गेला.

तऱ्हेतऱ्हेचीं झाडें, वेली, फुलें व फळें पाहून मुलांना फार मौज वाटली. त्यांनी किसनला निरनिराळे पुष्कळ प्रश्न विचारले. किसनलाहि आपल्या भावडांना फिरतां फिरतां पुष्कळ गोष्टी शिकवाव्या असैं वाटत होतें; म्हणून त्यांच्या प्रश्नांना उत्तरें देऊन त्याने मुलांचें समाधान केलें.

विठू—दादा, आपल्याला जेवावयास लागतें, तसें या झाडांना लागतें का रे ?

किसन—अरे हो. जेवणाशिवाय कोणीहि जगू शकत नाही. आपल्यांत व ह्या झाडांत फरक इतकाच की, झाडांचीं तोंडे तुम्हांला दिसत नाहीत. हीं आपलें अन्न मुळांतून घेतात. यांना पावसाच्या किंवा मोटेने दिलेल्या पाण्याबरोबर आपलें अन्न ध्यावें लागतें.

विठू—दादा, मग त्यांना आपल्याप्रमाणे हात, पाय, नाक वगैरे अवयवहि असतील ?

किसन—हो. वरें विचारलेंस; मुळें, खोड, पानें, फुलें व फळें हे झाडांचे अवयव आहेत.

नमू—दादा, त्यांना आपल्यासारखें चाळतां कोठे येते ?

किसन—ही गोष्ट मात्र खरी. त्यांच्यांत व आपल्यांत हा फरक आहे खरा. पण त्यांना आपलें अन्न मिळविण्याकरितां मनुष्याप्रमाणें एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जाण्याची जरूरीच लागत नाही. झाडांचीं मुळें जमिनींत पसरतात. तीं झाडांना जमिनीशीं घट्ट धरून ठेवतात. झाडांना मुख्य एक मूळ असतें. हें जमिनींत खूप खोल जातें. त्याला दुसऱ्या लहान लहान मुळ्या फुटतात; या लहान मुळ्यांना दोऱ्यासारखीं लहान पाळे फुटतात.

विठू—मग दादा, यांना आपल्याप्रमाणे नाक व पोटाहि असेल ?

किसन—त्यांना आपल्या पोटाप्रमाणे निराळें पोट नाही. झाडांचीं पानेंच पोटाचें व नाकाचें काम करतात. हें कसें होतें हें सध्याच

तुम्हांला समजायचें नाही. तुम्हीं पुढे शिकलांत म्हणजे तुम्हांला या सर्व गोष्टी समजतील.

काही वेळ हें बोलणें झाल्यानंतर मुलांचें लक्ष निरनिराळ्या इतर गोष्टींकडे गेलें. फिरतां फिरतां मुलें विहिरीच्या शेजारी असलेल्या एका मोठ्या आंब्याच्या झाडाजवळ गेलीं. त्या आंब्याच्या झाडावर एक निराळेंच झाड वाढलेलें विठूस दिसलें. तेव्हा त्याने किसनला विचारलें, “ या आंब्याच्या झाडावर हें निराळ्याच पानांचें झाड कसलें वाढलें आहे ? ”

किसन—ह्या झाडास बांडगुळ म्हणतात. हें असेंच दुसऱ्या झाडावर वाढतें. ह्याच्या योगाने आंब्याच्या झाडाची वाढ मात्र कमी होते. असें झाड आंब्याच्या झाडावर दिसल्यास काढून टाकावें लागतें. असें म्हणून किसनने जवळच काम करीत असलेल्या एका गडयास बोलावून आणून बांडगुळाचें झाड काढून टाकण्यास सांगितलें. नंतर मुलांना घेऊन किसन घरी परत गेला.

प्रश्न—(१) झाडांना अन्न - लागतें काय ? (२) तें तीं कसे खातात ?
(३) झाडांचे अवयव कोणते ? (४) निरनिराळे अवयव कोणतीं कामें करतात ? (५) झाडांत व माणसांत फरक काय ?

(१८१)

धडा ५६ वा

नलराजा आणि हंस

त्यांतील एक कलहंस तटीं निजेला ।
जों भागला जलविहार विशेष केला ॥
पोटींच एक पद, लांघविला दुजा तो ।
पक्षीं तनू लपवि भूप तया पहातो ॥ १ ॥

टाकी उपानह, पदें अति मंद ठेवी ।
केली विजार वरि डौरहि, मौन सेवी ॥
हस्तीं करी वलय उंच अशा उपायीं ।
भूपें हळूच धरिला कलहंस पायीं ॥ २ ॥

तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले ।
उपवन-जल-केली जे कराया मिळाले ॥
स्वजन गवसला जो त्याजपाशीं नसे तो ।
कठिण समय येतां कोण कामास येतो ! ॥ ३ ॥

न सोडी हा नळ भूमिपाळ मातें ।
असें जाणोनी हंस वदे त्यातें ।
“ हंस-हिंसा नच घडो तुझ्या हातें ।
स्वस्थळातें पावेन पक्षपातें ॥ ४ ॥

सदय हृदय याचें भूप हा तापहारी ॥
 म्हणुनि परिसतां मी होय येथे विहारी ॥
 मजहि वध कराया वातकी पातला जो ।
 वरुनि पति असा ही भूमि कैसी न लाजो" ? ॥५॥

येणेंपरी परिसतां आनि दीन वाचा ।
 हेलावला नल पयोधि दयारसाचा ॥
 सोडी, म्हणे, " विहर जा अथवा फिराया ।
 राहे यथानिजमनोरथ हंसराया " ॥ ६ ॥

सुटुनि खग पळाला बैसला शालशाखे ।
 क्षणभरि निजदेहीं मुक्ति विश्रांति चाखे ॥
 स्वजन तंव तयाचे भोंवताले मिळाले ।
 कवळिती निजबंधू बाष्पाबिंदू गळाले ॥ ७ ॥

विसावा घे कांही उडूनि लवलाहीं परतला ।
 नृपाळाचे स्कंधीं बसुनि मणिबंधीं उतरला ॥
 म्हणे हंस क्षोणीपतिस " तुज कोणी सम नसे ।
 दयेचा हा ठेवा तुजजवळि देवा ! बहु वसे ॥ ८ ॥

रघुनाथपंडित.

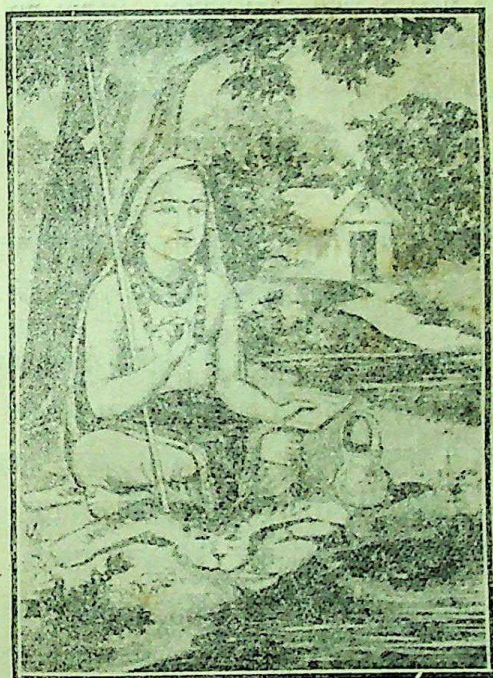
(१८३)

धडा ५७ वा

आद्य शंकराचार्य

मल्लवार प्रांतांत शिवगुरु नांवाचा एक बुद्धिमान व ज्ञानी ब्राह्मण राहत असे. त्याच्या पत्नीचें नांव आर्यावा असें होतें. बरेच दिवसपर्यंत

त्यांनी लवकरच संन्यासदीक्षा घेतली.

त्यांना मुलबाळ झालें नाहीं; म्हणून उभयतांनी शंकराची आराधना

केली. शंकर प्रसन्न झाले; “तुम्हांला अत्यंत ज्ञानी, बुद्धिमान व कीर्तिकर मुलगा होईल,” असा त्यांनी त्यांस वर दिला. त्याप्रमाणे त्यांस पुत्र झाला. शंकराच्या कृपेने मुलगा झाला म्हणून त्याच नांव शंकरच ठेवले. हाच शंकर पुढे शंकराचार्य झाला. शंकराचार्याचा जन्म सुमारे बाराशे वर्षांपूर्वी झाला. ते लहान असतांनाच त्यांचे वडील वारले व त्यांचे पालनपोषण करण्याचा भार आईवरच पडला. पांचव्या वर्षी यांचा व्रतबंध झाला व त्यांनी वेदाध्ययनाला सुरवात केली. वेद चार असून ते हिंदुंचे मुख्य धर्मग्रंथ आहेत; म्हणूनच हिंदुधर्माचे मूळचे नांव वैदिकधर्म असे आहे. ज्या वेदांचे अध्ययन करण्यास साधारण बुद्धीच्या मनुष्यास एक तपसुद्धा पुरत नाही, त्या चारही वेदांचे अध्ययन शंकराचार्यांनी अवघ्या तीन वर्षांत संपविले. आचार्यांची वेळोवेळी दृष्टोत्पत्तीस येणारी अशी अलौकिक बुद्धिमत्ता पाहून त्यांच्या आईस, गुरूस व इतर विद्वज्जनांस फार आश्चर्य वाटून आनंद होत असे.

लहानपणापासून त्यांच्या आईनेच त्यांचे पालनपोषण केलेले असल्यामुळे, शंकराचार्यांना तिचा विशेष लळा लागला यांत नवल नाही. त्यामुळे ते अत्यंत मातृभक्त झाले. त्यांनी आईची आज्ञा कधीही मोडली नाही. एकदा त्यांची आई नदीवर स्नानाकरतां जात होती. तेव्हा अशक्तपणामुळे ती वाटेतच घेरी येऊन पडली. शंकराचार्यांना ही बातमी समजताक्षणीच ते तेथे गेले; व आपल्या मातेला सावध करून घरी घेऊन आले. नदी दूर असल्यामुळे आपल्या आईला त्रास होतो; आपल्या घराजवळून नदी गेली तर हा त्रास वाचेच अशा विचाराने त्यांनी ईश्वराची अगदी मनापासून प्रार्थना केली. तेव्हा

नदीचा प्रवाह पालटून ती शंकराचार्यांच्या घराजळून वाहू लागली अशी दंतकथा आहे.

आपल्या विद्वत्तेचा उपयोग वैदिक धर्माचा प्रचार करण्याकडे करावा आणि नानादेश हिंडून मोठमोठ्या पंडितांबरोबर धार्मिक चर्चा करावी अशी शंकराचार्यांची फार इच्छा होती. पण आईच्या परवानगी-शिवाय त्यांना घर सोडता येईना. कोणती आई आपल्या एकुलत्या एक मुलाचा जीव धोक्यांत घातून दूरदेशी जाण्यास परवानगी देईल ?

एके दिवशी शंकराचार्य नदीत स्नान करीत असतांना त्यांचा पाय एका सुसरीने पकडला. ते “ आई, आई ” म्हणून मोठमोठ्याने ओरडू लागले. आई जवळ आली व तीहि आक्रोश करू लागली. शंकराचार्य म्हणाले, “ आई, मला संन्यास घेऊन बाहेर जावयास परवानगी दे. म्हणजे मला ही सुसर सोडील; नाहीतर ती मला ओढून नेईल. ”

दुःखाच्या भरांत आईने शंकराचार्यांना तशी परवानगी दिली. इतक्यांत त्या सुसरीनेहि त्यांचा पाय सोडला व ते मोकळे होऊन वर आले. ती आईची पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन शंकराचार्यांनी घर सोडण्याची तयारी केली. त्यांनी लवकरच संन्यासदीक्षा घेतली आणि वैदिक धर्माचा उपदेश करण्याकरितां सर्व देशभर आपला संचार सुरू केला.

त्या वेळीं बौद्धधर्माचा पुष्कळ प्रसार झालेला दिसत होता व वैदिक धर्माची घडी बिघडली होती. ही गोष्ट शंकराचार्यांच्या दक्षांत आली;

आणि तेव्हापासून त्यांनी धर्माच्या पुनर्घटनेचें काम हातीं घेतलें. निरनिराळ्या ठिकाणीं धार्मिक विषयांवर वादविवाद करून अनेक पंडितांस त्यांनीं जिंकलें. याप्रमाणे विजयपत्रें मिळवीत मिळवीत आचार्य नर्मदेच्या कांठी महिष्मती नांवाच्या नगरीस आले. महिष्मतीला हल्लीं मंडला असे म्हणतात. मंडनमिश्र नांवाचा एक मोठा पंडित राहत असे. त्याची पत्नी सरस्वती हीहि अत्यंत विद्वान होती. त्या दोघांशीं आचार्यांनी वेदांतांतील गूढ तत्त्वासंबंधी चर्चा केली व अशा रीतीने त्यांच्याशीं बरेच दिवस वादविवाद झाल्यानंतर त्या उभयतांना पराभूत करून आपले अनुयायी केलें. याप्रमाणे आपल्या अलौकिक बुद्धिमत्तेने व युक्तिवादाने वैदिक धर्माचें पुनरुज्जीवन करून शंकराचार्यांनी आपल्या मताची छाप सर्वत्र बसविली. या कारणामुळे त्यांस वैदिक धर्माचे मुख्य आचार्य मानतात.

आचार्यांनी शृंगेरी येथे आपला मुख्य मठ स्थापिला. त्याशिवाय त्यांनी जगन्नाथ, द्वारका व बदरीकेदार येथे एकेका मठाची स्थापना केली. शिवकांची येथेहि त्यांचा एक मठ आहे. महाराष्ट्रांत संकेश्वर व करवीर हीं शंकराचार्यांचीं पीठें आहेत.

प्रश्न—(१) शंकराचार्य हे मूळचे कोणत्या प्रांतांत राहणारे होते ?
 (२) त्यांच्या जन्माची थोडक्यांत इकीकत सांगा. (३) त्यांची बुद्धिमत्ता किती तीव्र होती तें उदाहरण देऊन सांगा ? (४) त्यांनी संन्यासदीक्षा घेतल्यावर मुख्य काम कोणतें केलें ? (५) मंडन-मिश्राबद्दल तुम्हांस काय माहिती आहे ? (६) शंकराचार्यांचे मठ कोठे कोठे आहेत ?

(१८७)

धडा ५८ वा.

ही बाई कोण ?

मुलांनो, मी एक विलक्षण बाई आहे. मला हात, पाय, नाक,

डोळे इत्यादि अवयव मुळांच नाहींत. मी इतकी सूक्ष्म आहे की, मी तुम्हांला डोळ्यांनी दिसत देखील नाही. पण माझ्याशिवाय कोणतेहि ठिकाण रिक्तमें नाही. मला पाहिजे तेथे राहतां येतें. थोड्याशा अवकाशांत देखील मी राहूं शकतें. इतर पदार्थाने जेवढी जागा व्यापली असेल तेवढ्याच जागेंत मात्र मी नसतें. परंतु त्या पदार्थातच जर थोडीफार मोकळी जागा असली, तर तेथे मी असतेंच. मी तुमच्या मागे, पुढे, आजूबाजूला सर्वत्र आहे. अन्न आणि पाणी हीं तुमच्या जितकी उपयोगी पडतात, त्यापेक्षां शेकडो पटीनें अधिक मी तुमच्या उपयोगी पडतें. अन्नपाण्यावांचून तुम्ही चारआठ दिवस तरी वांचूं शकाल; पण मी नसलें तर तुम्ही थोडावेळसुद्धा वांचू शकणार नाही. अन्नपाणी तुमच्या तोडांतून पोटांत जातें; पण मी तुमच्या नाकांतून तुमच्या पोटांत जातें व बाहेरहि येतें. माझा व्यवसाय निरंतर चालू असतो. तुम्ही निजलां असलां तरी माझा तुमच्या पोटांत जाण्यायेण्याचा व्यवहार सुरूच असतो. मी पोटांत गेलें म्हणजे तुमची छाती फुगते व बाहेर निघालें असतां ती खाली जाते.

मी तुमची कातडी नरम राखतें. मी नसेन तर तुमची कातडी रूक्ष होऊन तडतडावयास लागेल. मोकळ्या जागेंत, मोठ्या मैदानांत

व टेकडीवर मी फार प्रसन्न असतें. अशा प्रसन्नतेत कोणी रोगी मनुष्य जर माझा सहवास नित्य नियमाने करीत जाईल, तर त्याचा रोग मी दूर करीन; धडधाकट मनुष्याची तर प्रकृति बिघडूंच देणार नाही म्हणूनच पुष्कळसे लोक दररोज संध्याकाळीं व कित्येक जण सकाळींही मोकळ्या मैदानाकडे अगर शेताकडे मुद्दाम फिरावयास जाऊन तास अर्धा तास तरी माझ्या प्रसन्नतेचा फायदा घेतात. त्यामुळे दिवसभर एका ठिकाणीं बैठकीचे काम करून त्यांत आलेला थकवा निवून जातो, त्यांस हुशारी वाटू लागते. व त्यांची वृत्तीहि माझ्यासारखीच प्रसन्न होते. मला जर काढून ठवले, तर माझी मर्जी प्रसन्न राहत नाही. त्यावेळीं मी रागावत. ओलसर जागा, साचलल्या पाण्याचीं डबकीं, नासकेकुजके पदार्थ इत्यादिकांवर माझी नजर गेली अगर त्यांना नुसती चाटून जाण्याचा मला प्रसंग आला, तरी मी उग्र रूप धारण करतें. अशा माझ्या उग्र रूपाच्या तडाख्यांत कोणी सांपडतील, त्यांपैकी काणास हगवण, कोणास पोटदुखी, कोणास हिंवापा इत्यादि आजारांत मी ढकलून देतें. ह्या रोगांमुळे त्यांस फार त्रास सहन करावा लागतो. माझे उग्र स्वरूप ज्या ठिकाणीं प्रगट होतें अशाच ठिकाणी जे कोणी नेहमी राहतात, त्यांच्यामागे तर क्षयासारखे भयंकर रोग मी लावतें. पण अशाहि भयंकर अवस्थेत असलेले जे रोगी माझ्या शुद्ध स्वरूपाचा आश्रय करतात, त्यांच्यावर मी कृपा करतें. प्रकृति सुधारण्याकरतां जे जे औषधोपचार करतात, त्यांस मी साहाय्यच करतें.

रात्री तुम्ही लोक आपल्या घराचीं दारें व खिडक्या बंद करून घेऊन आंत निजत, त्यामुळे मला बाहेरून घरांत येतां येत नाही.

(१८९)

घरांतहि मी असतेंच. पण आंत निजणारांच्या आसोच्छ्वासाने मी वासतें व मला तेथून निघून जावेंसैं वाटतें. पण दारें व खिडक्या बंद असल्यामुळे मला बाहेर जातां येत नाही. तशा संतप्त अवस्थेंतच पुनः मीं तुमच्या पोटांत जातें. त्यामुळे सकाळीं तुम्ही उठले असतां झोप झाल्यामुळे तुमच्या तोंडावर जी हुशारी दिसावयाची ती न दिसतां तुम्ही उदास व सुकलेले दिसतां; याचें मुख्य कारण तुम्ही मला बाहेर व बाहेरून घरांत खेळूं दिलें नाही हें होय जर तुम्ही. माझ्या मताने मला मोकळें खेळूं दिलें, तर मी आनंदांत राहून तुम्हांसहि सुख देतें. खिडक्यादारें बंद करून आंत जर मनुष्यांची गर्दी झाली तर माझें जे भयंकर स्वरूप प्रगट होतें, त्यापुढें कोणाचाच टिकाव लागत नाही.

फार वर्षांपूर्वी एके ठिकाणीं एकशेतेचाळीस लोक एका लहानशा खोलींत कोंडून ठेवलेले होते. मला खेळावयाला दार किंवा खिडकी मोकळी ठेवली नव्हती. त्याचा परिणाम असा झाला कीं मी अत्यंत क्रुद्ध झालें व तेथल्या लोकांपैकीं एकशेतेवीस जणांना एका रात्रींत यमाच्या घरी पाठवून दिलें ! आणखी एक तासभर जर ती खोली बंदच ठेवली असती तर बाकीच्या तेवीस जणांचीहि तीच वाट लावली असती अशी मी पराक्रमी आहे.

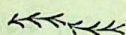
माझ्या प्रसन्न स्वरूपाचा फायदा फक्त मनुष्यांनाच आहे असें नाही. मनुष्यमात्रांच्या जीवनाला जशी माझी आवश्यकता आहे, तशीच सर्व प्राणीमात्रांना व वनस्पतींनाहि आहे. माझ्या अंगांत ताकदहि फार आहे. जेव्हा मी मोकळेपणाने खेळण्याच्या रंगांत येतें व मोठ्या जोराने इकडून तिकडे व तिकडून इकडे धावूं लागतें, त्या वेळीं मी माझ्या नुसत्या धक्क्याने मोठमोठीं झाडें देखील उलथून अगर मोडून

पाडतें, वरावर पक्के बसविलेले पत्रेहि मी दूर नेऊन फेकून देतें व मनुष्याची त्रेधा उडवून देतें. यामुळेच लोक मी एक महाभूत आहे असें समजतात.

अशी सौम्य रूपाने सर्वांचें हित करणारी व उग्र रूपाने नुकसान करणारी जी मी त्या माझें नांव काय तें तुम्ही ओळखा पाहूं !

प्रश्न—(१) मनुष्यांना माझी किती जरूरी आहे ? (२) माझें उग्र रूप केव्हा प्रगट होतें ? (३) राखी निजतांना कोणती गोष्ट ध्यानांत ठेवावी ? (४) मला महाभूत कां म्हणतात ? (५) मला हात, पाय, नाक, कान इत्यादि अवयव नाहीत या वाक्यांतील नामें ओळखा.

धडा ५९ वा.

आर्यमातृवंदन

नमो देवि ! मोदें तुला आर्य—माते ।
तुझ्यावांचुनी ना गर्ती अन्य मातें ॥
स्मरोनी तुला आंगि रोमांच थाटे ।
स्तवोनी तुला लोचनी नीर दाटे ॥१॥

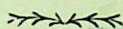
तुझें नाम माझ्या मुखीं गोड यावें ।
तुझें रूप मी अंतरंगी पहावें ॥
त्वदीया गुणा आदरें नित्य गावें ।
तुझ्या सेवनीं चित्त माझें जडावें ॥२॥

तुझ्या अंगिचें तेज माझ्यांत यावें ।
 तुझा पुत्र मी हें जनाला पटावें ॥
 मला बालका दाखवी मार्ग साचा ।
 तयानेंचि जाईन, हे सत्य वाचा ॥ ३ ॥

तुझा पुत्र शोभेन सर्व प्रकारी ।
 असें व्हावयाची मनीं आस भारी ॥
 तुझें नांव राखावया जन्मलों मी ।
 तुझें प्रेम माझ्या वसो रोमरोमी

गणेशशास्त्री लेळे.

धडा ६० वा.

सूर्य, चंद्र व तारे

म्हणकर येथें रायमान पाटील नांवाचे एक गृहस्थ राहत असत. उन्हाळ्याच्या दिवसांत एका रात्री अमावास्या असल्यामुळे चांदणें बिलकूल नव्हतें. त्यांचीं मुलें त्यांच्या भोंवतालींच बसलीं होती. त्यांचा मोठा मुलगा रामराव त्यांच्याजवळ येऊन त्यांना म्हणाला, “बाबा, दररोज चांगलें चांदणें कां पडत नाही हो ?”

रायमान पाटील—रामराव, बरें विचारलेंस माझ्या मनांतून तुम्हांला याविषयी कांही माहिती सांगावयाची होतीच. चंद्र कधी पूर्ण वाटोळा

तर कधी अर्धा दिसतो. दररोज एकाच वेळीं पाहाल तर चंद्र तुम्हांला निरनिराळ्या ठिकाणी व लहानमोठा दिसेल.

रायभान पाटीलंची मुलगी तानुवाई मध्येच म्हणाली, “ बाबा, असे कां होतें ? ”

रायभान पाटील—आजच्यासारखी अमावास्या असली म्हणजे चंद्र सूर्याबरोबरच सकाळीं उगवतो व तो सूर्याबरोबरच मावळतो; त्यामुळे त्या रात्रीं चंद्र मुळीच दिसत नाही; म्हणून चांदणेंहि नसतें. उद्यापासून चंद्र सूर्यानंतर थोडाथोडा उशिराने उगवेल; व रात्रीं थोडा-थोडा जास्त वेळ दिसूं लागेल. त्याचप्रमाणे त्याची कोरहि दररोज थोडीथोडी मोठीमोठी होत जाईल. अशा रीतीने सुमारे पंधरा दिवसांनी सूर्यास्त झाल्याबरोबर चंद्र उगवेल व त्या रात्रीं तो पूर्ण प्रकाशित दिसेल. त्या दिवशीं चांदणेंहि खूप छान पडेल. ह्या पूर्ण चंद्र असलेल्या दिवसाला पौर्णिमा असें म्हणतात.

पौर्णिमेनंतर चंद्र दररोज रात्रीं थोडाथोडा उशिरा उगवेल व त्याची कोरहि कमीकमी होऊं लागेल; म्हणून पौर्णिमेनंतर चांदणेहि कमीकमी होत जाईल.

रामराव—बाबा, सूर्य चंद्रासारखा कमीजास्त प्रकाशित कां होत नाही?

रायभान पाटील—सूर्य हा स्वयंप्रकाशित आहे; तसा चंद्र नाही. चंद्रावर सूर्याचा प्रकाश पडून त्या प्रकाशित भागापैकी जेवढा आपल्या कडे वळलेला असेल तेवढाच चंद्राचा भाग आपणांस प्रकाशित

(१९३)

दिसतो. त्यामुळे सूर्य नेहमीच सत्रं प्रकाशित दिसतो व चंद्र कमी-
जास्त प्रकाशित दिसतो. मुळांनो, पुढे एखाद्या वेळीं मी तुम्हांला
अधिक माहिती सांगेन. आता तुम्ही आपआपल्या अंधरुणावर जाऊन
निजा बरे ?

दुसऱ्या दिवशीं रात्री पुनः मुलें रायभान पाटलांच्याजवळ जमलीं.
तेव्हा त्यांचें ताऱ्यांविषयी संभाषण झालें.

रायभान पाटील—मुळांनो, आकाशाकडे पाहा व तुम्हांला काय
काय दिसते तें सांगा.

बाई—बाबा, आकाशांत जिकडेतिकडे लुकलुकणाऱ्या चांदण्याच
चांदण्या दिसत आहेत.

रायभान पाटील—होय, या शेकडो चांदण्या आपल्याला सूर्यासारख्याच
दिसत आहेत; परंतु त्या आपल्यापासून फारच दूर आहेत. त्यांचें अंतर
आपल्याला मोजता देखील येत नाही. या चांदण्यांना तारे असें म्हणतात.

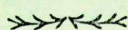
बाई—अशा चांदण्या किती आहेत ?

रायभान पाटील—यांची संख्या मोजतां येत नाही इतक्या त्या
अगणित आहेत. त्यांपैकी पुष्कळांना निरनिराळीं नांवे आहेत.

रायभान पाटलांनी मुळांना कांहीं तारे व तारकापुंज दाखवून
त्यांची निरनिराळीं नांवे सांगितलीं मग पाटलांनी मुळांस निजावयास
जाण्यास सांगितलें.

प्रश्न—(१) पौर्णिमा कोणत्या दिवसाला म्हणतात ? (१) तारे किती आहेत ?
(२) तारे सूर्यासारखे आहेत की चंद्रासारखे आहेत ? (४) पहिल्या
छेदकांतील क्रियापदे व अव्यये ओळखा.

धडा ६१ वा.

जानू भिंताड्या.

मोठमोठे लोकसुद्धा एखाद्या वेळीं संकटांत सापडतात. कधी कधी तर त्यांच्यावर असा बिकट प्रसंग येतो कीं, त्यातून निभावून जाणे अशक्य होतें. अशा वेळीं एखादा क्षुल्लक मनुष्य त्यांच्या उपयोगी पडतो व त्यांची अब्र वांचवितो.

आंपल्या जिवाची पर्वा न करतां खाल्लेल्या मिठाला जागणारे असे लोक पाहिले म्हणजे आपणाला त्यांचें मोठें कौतुक वाटतें. अशा प्रकारचें प्रत्यक्ष घडलेलें एक ऐतिहासिक उदाहरण आहे. तें पुढे दिलें आहे.

मराठेशाहीचा भगवा झेंडा पेशव्यांनी स्वपराक्रमाने अटकेपर्यंत नेऊन पोचविला होता; त्यामुळे त्यांचा चोहोंकडे दरारा वसला होता. वायव्य सरहद्दीचें संरक्षण करण्याकरिता पेशव्यांनी दत्ताजी शिंदे नामक आपल्या शूर व विश्वासू सरदारास ठेवले होते. सरहद्दीच्या पलीकडे असलेल्या पठाण लोकांकडून सरहद्दीवर वरचेवर हल्ले होत; अशा एका हल्ल्यांत पठाणांनी दत्ताजी शिंद्याला अत्यंत क्रूरपणाने ठार मारलें ह्या क्रुत्याचा सूड उगवावा म्हणून पेशव्यांनी आपल्या सैन्याची जय्यत तयारी केली व आपला बंधू सदाशिवरावभाऊ यास तिकडे रवाना केलें. पठाणहि तयारीत होतेच. पानिपत गावाजवळ दोन्ही पक्षांची मोठी लढाई झाली. तींत मराठ्यांचा पराभव झाला व पठाणांनी हजारों मराठ्यांची कत्तल केली.

ह्या मोहिमेंत श्रीमंत सदाशिवरावभाऊ पेशवे यांनी आपली बायका-
 मंडळी बरोबर नेली होती. भाऊसाहेबांची पत्नी श्रीमती सौभाग्यवती
 पार्वतीबाई, नाना फडनवीस यांच्या मातुःश्री व पत्नी ह्या तिघी बहुधा
 एका मेळाने राहात. लढाई चालू असतांना विश्वासराव गोळी लागून
 पडले तेव्हा भाऊसाहेबांचा धीर खचून ते हत्तीवरून उत
 घोड्यावर स्वार झाले व युद्धाच्या गर्दीत शिरले, ते पुन्हा दिसले न
 लढाईची एकच धुमश्चक्री चालली. इतक्यांत जरिपटक्याचा हत्ती मागे
 वळला, निशाण परत फिरलेलें पाहून मराठे सरदारांची जिकडे तिकडे
 पळापळ सुरू झाली. जो तो आपला जीव घेऊन पळूं लागला. कोणास
 कोणाची शुद्ध राहिली नाही. मुसलमान लोक तर एकसारखी कापाकापी
 करीत मराठ्यांचा पाठलाग करूं लागले. अशा विकट प्रसंगांत पार्वतीबाई
 सापडल्या. त्यांचें संरक्षण करण्यासाठी भाऊसाहेबांनी ठेवलेला सरदारहि
 आपला जीव घेऊन केव्हांच निघून गेला होता ! पार्वतीबाईंना आकाश
 फाटल्यासारखें झालें ! त्या सभोंवतीं पाहूं लागल्या पण कोणाचा आधार
 दिसेना. मुसलमानांनी चालविलेली कापाकापी, वेगवेगळीं झालेलीं धडे व
 शिरें, छिन्नविच्छिन्न झालेले अवयव आणि रक्तप्रवाह, यांशिवाय दुसरे
 कांहींच दिसत नव्हतें ! अशा स्थितींत पार्वतीबाईंहि इतस्ततः धावूं
 लागल्या. ज्या माउलीने दाराबाहेरचें ऊन कधी पाहिलें नाही, जी दहा-
 वीस पावलेसुद्धा पायी चालली नाही, जिच्या सेवेसाठी अनेक दासी
 जवळ असावयाच्या तिच्यावर हा प्रसंग ! हर ! हर ! त्या प्रसंगाची
 कल्पनाहि करणें कठीण !

अशा विकट प्रसंगा एक मराठाशिपाईगडी त्या गर्दीतून धावतच
 पार्वतीबाईजवळ अकस्मात आला. तो चांगला उंचापुरा असून

सशक्त होता; त्याचें शरीर दगडासारखें टणक असून मजबूत होतें; पाय हत्तीसारखे ओबडधोबड व जाड पण हरणासारखे चपळ होते, आणि त्याची छाती भिंतीसारखी रुंद होती. म्हणूनच त्यास जानू भिंताड्या असें म्हणत असत. त्याने पार्वतीबाईंना एकदम उचलून पाठीवर घेतलें आणि त्या गर्दीतून पळत सुटला. मध्यंतरी कोणी मराठा घोडेस्वार भेटल्यास बाईसाहेबांस त्यांच्या घोड्यावर बसवून आपण घोड्याची लेडी धरून मागे पळावें; घोडा थकल्यास पुनः बाईंना पाठीवर घेऊन धूम ठोकावी; असा प्रकार सूर्यास्त होऊन अंधार पडेपर्यंत चालला. पुढे त्याने थोडीशी विश्रांति घेतली. रात्रभर एके ठिकाणी मुकाम करणें धोक्याचेंच होतें कारण पठाण लोक कोणी कडून “दीन दीन” करीत येतील, याचा नेम नव्हता; म्हणून जानूने पुन्हा बाईसाहेबांना आपल्या पाठीवर घेतलें आणि काटेगोटे खाचखळगे न पाहतां रात्रीचे चारी प्रहर एकसारखें पळणेच सुरू ठेवले. सूर्योदय झाल्यावर त्याला थोडा धीर आला. पुन्हा थोडी विश्रांति घेऊन जवळच होळकरांच्या सरदारांचा जमाव होता तेथे तो गेला. ते सर्व मराठे स्वार असून होळकरांचे आहेत, हें पार्वतीबाईंस कळल्यावर मात्र, आता आपण त्या लांडग्यांच्या तावडींतून एकदाच सुटलों असें त्यांस वाटूं लागले. त्या जमावांत पेशव्यांचे खाजगी कारभारी नाना पुरंदरे होते. पार्वतीबाईंस पाहतांच त्यांना अत्यानंद झाला. ते जानू भिंताड्यास आधीं कडकडून भेटले आणि त्यांनी आपल्या प्रेमाश्रूंनी त्यास आंघोळ घातली ! “वापा ! जानवा ! आज पेशव्यांची अव्रत्वां राखली ! धन्य आहे तुझी ! शाबास !” असें म्हणून नानांनी जानवास भरपूर इनाम दिलें.

तें;
तें,
नू
न
णी
न
नः
न
भर
णी
न
नोटे
रू
ति
ते
वर
पसैं
ना
नू
नी
ब्रू
नी

